

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XXVIII

No : 110

Nisan 1964

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 6 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : Side'deki "Vespasianus Anıtı" (37 resimle birlikte)	185
————— : Das "Vespasiansmonument" in Side	198
TURAN, PROF. Osman : Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri	209
YURDAYDIN, HÜSEYİN : Matrâkçî Naşûh'un Minyatürlü İki Yeni Eseri (6 fotokopi ile birlikte).	229
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Dârendeli İzzet Mehmet paşa (1 resimle birlikte)	235
TANSEL, F. A. : Ahmet Vefik Paşa'nın eserleri	249
ALKIM, U. BAHADIR : Milletlerarası XII. Assirioloji Kongresi	285
UNAT, FAİK REŞİT : Profesör Dr. Gotthard Jäschke (1 resimle birlikte .	301
Nikroloji :	
SÜMEB, FARUK : Prof. Necati Lugal (1 resimle birlikte)	305
Çeviriler :	
DAVISON, RODERIC H. (Çevirenler : EREN, MİHİN ve ERSOY OSMAN) : Yakın Çağ Osmanlı Tarihinin Kaynağı olarak Avrupa Arşivleri ..	311
Tebliğ :	
KANSU, DR. ŞEVKET AZİZ : Kuzey : Doğu Anadolu'da Arpaçay (Çaycı Köyü) Dolmenlerinden Galerili Bir Dolmen Hakkında (1 re- sim, 2 kroki ile birlikte)	327
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. ARIF ÜFİD : <i>Fouilles de Xanthos. Tome II. L'Acropole Lycienne</i> , par Metzger et P. Coupel.....	329
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Hamann-MacLean, Richard ve Hal- lesleben, Horst; <i>Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom II. bis zum frühen 14. Jahrhundert (= II. yüzyıl- dan 14. yüzyılın başlangıcına kadar Sırbistan ve Makedonya'da abi- devi resim San'atı)</i>	335
1963 yılının ikinci yarısında Türk Tarih Kurumu Kütükhanesine gelen kitap ve dergiler	341
Kapaktaki resim : Türk Tarih Kurumu'nun Altintepe Kazılarında bir prens mezarında bulunan tunç kemerin üstündeki süvari (M. ö. VIII. yüzyılın sonu).	

B E L L E T E N

Cilt: XXVIII

NİSAN 1964

Sayı: 110

SİDE'DEKİ "VESPASİANUS ANITI"

Ord. Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

Side şehrinin¹ üzerinde bulunduğu yarımadanın aşağı yukarı ortasında, tiyatro ile ana direkli cadde üzerindeki kemerli tak arasında, büyük konglomera blokları ve bunların arasına sıkıştırılmış küçük taş ve tuğla kırıklarından yapılmış 4,30 m. kalınlığında bir duvar bulunmaktadır. Eğik açılar meydana getirmek suretile bir taraftan tiyatro, diğer taraftan taka bağlanan bu kalın duvarın M. s. 4. yüzyıl ortalarında şehri yarı yarıya küçülten surun bir parçası olduğu anlaşılıyor (res. 1-2)². Bu duvarın sol tarafında (yani tiyatro cihetinde) üstte dikdörtgen bir pencere, onun altında üzeri kemerli bir kapı görülmekte, arkada daha yüksek bir seviyede bulunan cadde portikinden bu kapıya bir merdivenle inilmektedir. Duvarın sağ tarafında ise içi sonradan doldurulmuş ve ortasında küçük bir kapı açılmış olan tak³ yer almaktadır. Duvarın kuzey üst kısmında, sokak seviyesinden

¹ Side'de Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Edebiyat Fakültesi Antalya Arkeoloji Araştırmaları İstasyonu tarafından sağlanan tahsisatla yapılan ve bu satırların yazarı tarafından idare olunan kazı ve araştırmalara dair toplu yayınlar için: A. M. Mansel, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, *Archäologischer Anzeiger* 1956, s. 34 v. dd. ve *Belleten* 22, 1958, s. 213 v. dd.; en son olarak A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung İstanbul), 1963.

² Bu kalın duvar için bk.: A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan, *Side Agorası ve civarındaki binalar. 1948 yılı kazularına dair rapor* (Antalya Bölgesinde Araştırmalar No. 4), 1956, s. 14 ve levha 49-50. A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, s. 70.

³ Roma İmparatorluk devrinde caddeler üzerinde yapılagelmekte olan taklar serisine giren Side taki için; A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan, *adı geçen eser*, s. 14-15, res. 49 v. dd., lev. 49-50. A. M. Mansel, *Archäologischer Anzeiger* 1956, s. 51 ve

aşağı yukarı 6,50 m. yükseklikte yarım daire şeklinde bir höcre bulunmakta (çapı 4,50 m.), bu höcrenin içinde bir mermer heykel kaidesi, gerisinde ise kemerli bir pencere göze çarpmaktadır.

İşte bu höcrenin altında, tiyatrodan ve taktan düşen büyük konglomera blokları kaldırıldıktan sonra bir hayli mimarî parça ile birlikte bir anıt meydana çıkmıştır ki yazıtına göre imperator Vespasianus'a (ve aynı zamanda Titus'a) ithaf edilmiş olan bu anıt tarafımızdan "Vespasianus anıtı" olarak adlandırılmıştır. Anıt o zamanlar kazı mimarı olan M. Beken tarafından yapılmış plân ve restitüsyon resimleri ile birlikte tarafımızdan muhtasar bir şekilde üç defa neşredilmiştir⁴. Fakat 1961 yılında kısmen Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğünden, kısmen de kazılarımıza karşı öteden beri büyük ilgi göstermiş olan bayan ve bay H. Weidtmann'ın bağışlarından sağlanan paralarla Viyanadan getirtilen Dr.-Ing. A. Machatschek'in nezareti altında bu binanın üçte ikisi restore edilmiş, bu sayede binanın üst kısım ölçüleri ve oranları hakkında kesin bir fikir edinmek mümkün olmuş olduğundan ve Side kazısı epigrafya uzmanı Prof. G. E. Bean anıtın yazıtı hakkında incelemelerini tamamlamış ve bu hususta bir rapor hazırlamış bulunduğundan bu anıtı tekrar ele almağı ve yeni ölçüler, plânlar ve resimlerle neşretmeğı faydalı bulduk. Bu vesile ile bayan ve bay Weidtmann'a, Prof. G. E. Bean'e, Dr. Machatschek'e, fotoğraf uzmanı A. Albek'e ve bu restorasyon işi ile yakından ilgilenmiş ve teknik tecrübe ve bilgisinden geniş ölçüde faydalanmamızı sağlamış olan Y. Müh. bay Ragıp Devres'e teşekkür etmeğı borç bilirim.

Bina alt tabakası ortalama 0,34 m. yükseklikte konglomera bloklarından, üstü ise 0,40 ve 0,27 m. yüksekliğinde mermere yakın iki kalkertaşı tabakasından meydana gelen bir plâtfom (6,72 × 2,20 m.)

res. 12. A. M. Mansel, *Belleten* 22, 1958, s. 218, res. 7. ve *Die Ruinen von Side*, s. 24. Yukarıda zikrolunan eserlerdeki fotoğraflarda lentosu aslında bir pencere söğesi olan kitabeli bir mermer blok tarafından teşkil olunan, ayrıca lentonun üzerinde bir kemer ihtiva eden bu kapı 1959 yılında, yıkılma tehlikesi gösteriyor bahanesi ile, köylüler tarafından ortadan kaldırılmış, o esnada kitabeli lento kırıldığı gibi Side'nin en pitoresk bir köşesi de tahrip edilmiştir. Kapının bu son durumunu res. 28'de görmek mümkündür.

⁴ A. M. Mansel, *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, 1960, s. 54, res. 53 v. dd. A. M. Mansel, *Festschrift Max Wegner zum sechzigsten Geburtstag*, s. 38 v. dd. res. 11 v. dd. A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, s. 70 v. dd. res. 53 v. dd. Bu kitaba ekli olan şehir plânında bu anıt (I 3) harfi ile gösterilmiştir.

üzerinde yükselmektedir (res. 2, 4, 29-30). İlk üst tabaka kademelidir. Bu suretle meydana gelen basamağın cephede genişliği 0,16, yanlarda ise 0,24 m.'dir. Üst tabaka blokları fascia'lıdır (önceki resimlerden başka bk. res. 7). Öyle anlaşılıyor ki bina yapıldığı zaman alt konglomera taş tabakası toprağın altında kalıyor ve görünmüyordu. Daha sonraları ise bu kısımda meyilli olan cadde seviyesinin alçalması sonunda bu tabaka meydana çıkmıştır.

Esas bina U şeklinde bir plâna sahip olup genel uzunluğu 6,40 m. yi bulmakta, 3,20 m. uzunluğunda bir orta kısım ve 1,60 m. uzunluğunda ve 1,32 m. derinliğinde iki yan çıkıntından meydana gelmektedir (res. 3). Binanın özü konglomera ve kumtaşı bloklarından, gözle görülebilen dış kısımları ise, plâtförmün üst tabakaları gibi, mermerle yaklaşan kalker taşından yapılmış bulunmaktadır. Binanın çeşitli büyüklükte konglomera taşlarından itinasız bir tarzda yapılmış olan arka duvarının sol yan tarafında 1,24 m., sağ yan tarafında ise sadece 0,20 m. derinliğe sahip oluşu, anıtın tiyatro ile tak arasındaki kalın duvara çarpık bir surette yaslanmasına yol açmıştır (bk. res. 3).

Anıt alt kısmında 1,15 m. yüksekliğinde, iki tabaka halinde geniş mermer levhalarla kaplı bir kaideye sahip bulunmaktadır ki (bk. res. 4) bu kaide sağ taraf çıkıntısından sarfinazar, iyi bir durumda bize kadar gelmiştir (bk. meselâ res. 1 ve 7). Kaide altta 0,20 m. yükseklik ve 0,08 m. kalınlıkta, üstte ise 0,10 m. yükseklikte bir silme ile çerçevelenmiştir (res. 4); yalnız üst silmenin üstünde yüksekliği 0,10 m.'yi bulan düz bir şerit vardır. Alt silmede binanın yan taraflarında görülen çubukların cephede devam etmemesi dikkat çekicidir. Bu kısım silmeleri bitirilmemiş hissini vermektedir.

Dr. Machatschek mevcut mimarî parçaları esaslı bir tetkikten geçirdikten, bunların rölevelerini yaptıktan ve bunları sınıflandırdıktan sonra parçaların büyük bir kısmının solda çıkıntı teşkil eden kaidenin üzerindeki aedicula'ya ait olduğunu tesbit etmiş ve bu aedicula'yı hemen hemen tam olarak restore etmeğe muvaffak olmuştur (res. 28 v. dd.). Bu aedicula uzunluğu 1,60 m., derinliği içte 1,19 m., dışta 1,31 m. olan bir kaide üzerinde yer almakta, cephede iki sütun, arka duvarda ise bunlara tekabül eden iki yarım sütun ve bunların taşıdıkları saçaklık ve çatıdan meydana gelmektedir (res. 3-4). Dr. Machatschek ilk iş olarak arka duvar taş levhaları ile aynı taştan yapılmış olan 5 adet yivli yarım sütun parçasını kırık kırığa bitişirmek (bunlar res. 5'de yukarıdan aşağıya gelmek suretile 1-4 numara ile

gösterilmiştir), bu suretle meydana gelen yarım sütunun üzerine Korint nizamında bir hayli zedelenmiş yarım sütun başlığını (res. 6) oturtmak suretile (bk. res. 32, sol taraf) sütun yüksekliğini 3,17 m. olarak tesbit etmiş, aynı zamanda bu yarım sütunun aedícula'nın dış (sol) arka tarafında yer aldığını ortaya koymuştur. Aynı aedícula'nın iç arka tarafında oldukça büyük bir yarım sütun parçası *in situ* duruyordu ki (res. 7 sol taraf ve res. 8) bunun vâkıa üst kısımları bulunamamış, fakat başlığı çok harap bir durumda ele geçerek eski yerine konmuştur (res. 30-31, orta höcrenin solundaki yarım sütuna bakınız). Öndeki sütunlara gelince bunların Korint nizamındaki iki başlığı (yük. 0,34 m.) oldukça zedelenmiş ve dış satırları aşınmış olarak bize kadar gelmiştir (res. 9-10). Bu başlıklarda akant (kenger) yaprakları damarlı ve uçları sivri olarak gösterilmiş olup ortadaki yüksek akant yaprağının sağından ve solundan kıvrılan sapların bir taraftan abakus'un altında, diğer taraftan orta kısımda kıvrımlar meydana getirdiği göze çarpmaktadır. Genel manzarası bakımından ise başlık basit bir şekil göstermektedir. Fakat bu başlıkları taşıyan ve arkadaki yarım sütunlar gibi yivli olmaları gereken sütun gövdelerinden hiçbir parça bize kadar gelmemiştir. Buna karşılık geç antik devirde Side'de çok kullanılmış olduğu anlaşılan yivsiz, altı tek, üstü ise çift bilezikli mermer sütun gövdeleri ve yine geç antik devri ima eden kaideler (res. 11-12) bulunmuştur ki bunların sonraki bir tâmir esnasında buraya vazedildiği anlaşılıyor. Bunlar restorasyonda aedícula'nın cephesinde aynen kullanılmış, aradaki noksan kısımlar ise çimento ile doldurulmuştur (res. 29 v. dd.).

Aedícula'nın saçaklığı ise hemen hemen tam olarak bulunmuştur. Sütunların üzerinde aynı parçadan yapılmış arşitrav-friz blokları oturmaktadır ki bunların yüksekliği 0,46 m.'yi bulmaktadır. Arşitrav üç fascia'lı olup frizden kuvvetli bir silme ile ayrılmıştır (res. 13 v. dd.). Friz ise hafifçe konkav bir satıh üzerinde birbirini takip eden yedi yapraktan müteşekkil geniş ve dar palmetlerden ibaret bir bezeme kapsamakta, bu frizin üstünde ise bir yumurta şeridi yer almaktadır. Geniş palmetlerde yalnız ortadaki dikey yaprak yumurta şeklinde bir kaideden yukarıya fişkırmakta, onun sağında ve solundaki üçer yaprak, palmetleri alt kısımda birleştiren kıvrık dalın uçları üzerinde yer almaktadır. Dar palmetlerde ise yapraklar akant yapraklı bir kaideye sahip bulunmaktadır. Arşitrav-friz'den kırık kırığa uyan ve arşitrav'ın iki üst fascia'sı üzerinde bir yazıt kapsayan üç parça

aedicula'nın cephesinde duruyordu (res. 13). Üçüncü parçanın (res. 14) köşesi hakkında res. 15 bir fikir verir. Aedicula'nın sol yan tarafında duran arşitrav-friz dört parçadan terkip edilmiştir ki (res. 16 da görülen üç parçadan başka arka tarafta dördüncü bir parça daha vardır) bu blok bir taraftan ön sütun başlığı, diğer taraftan arka yarım sütun başlığı üzerinde oturuyordu. İç (yani sağ) yan tarafa ait arşitrav-friz bloklarını kesin olarak tesbit etmek mümkün olmadığından⁵ burasını bir beton hatilla tamamlamak mecburiyeti hasıl olmuştur (bk. res. 30-31). Cephe frizi ile yan taraf frizini karşılaştıracak olursak yan tarafın cepheye nazaran daha itinasız yapıldığını, yaprakların orta kısımlarının çukurlatılmadığını, buna karşılık gerek yaprakları dışarıya, gerek içeriye kıvrık palmetlerin genişlik bakımından birbirine aşağı yukarı eşit olduğunu, bunların arasında ise birçok hallerde bâriz bir bağ bulunmadığını görmekte gecikmeyiz.- Arşitrav-friz blokları arka taraflarında herhangi bir bezeme kapsamamakta, sadece basit fascia'lar ve düz silmelerle teçhiz edilmiş bulunmaktadır (bk. res. 34-35). Arşitrav'ların altındaki sofit'lerde de bezeme yoktur (aynı resimlere bakılması).

Bu kısmın üzerinde oturan ve aedicula çatısını meydana getiren levhaları birleştirmek suretile aedicula'yı hemen hemen tamamen örtmek mümkün olmuştur. Tavan levhalarının ortasında yüksek kabartma halinde işlenmiş bitki motifleri ile süslü dört kaset bulunmakta (res. 34), bu levhaların yan kenarlarında dış kesimi (yüks. 9 sm.), onun üzerinde yumurta şeridi ile süslü bir geison (yüks. 10 sm.) ve onun üzerinde de, frizlerde olduğu gibi, bir palmet şeridi ve ayrıca aslan başları şeklinde çörtlenlerle mücehhez bir sima yer almaktadır. Dış (yani sol) yan tarafa ait iki blok (res. 22-23), iç (sağ) yan tarafa ait ise arka tarafında kaset kalıntıları gösteren bir parça (res. 24) mevcut olup bunlar restorasyonda eski yerlerine oturtulmuştur (res. 31, 33). Res. 24'teki blokun sağ tarafında dış kesimi ve geison'un 90 derecelik bir dirsek yapmak suretile bir köşe teşkil ettiği görülmektedir ki bu köşeye orta kısmın üzerindeki alınlığın ve onun altındaki dişlerin son ucunun intibak ettiği anlaşılıyor. Aedicula'nın cephesinde dış kesimi, köşelerde küçük bir erkek başı ihtiva etmek suretile, devam ediyor, bunun üzerindeki geison ise ikiye ayrılmış olmakla beraber

⁵ Bu parçaların yazıtın muhteviyatına göre Prof. G. E. Bean tarafından ter-tiplenmesine dair bk. s. 196.

oldukça iyi bir durumda bize kadar gelmiş olan üçgen alınlığın alt çerçevesini meydana getiriyordu (res. 20-21). Alınlığın üst çerçevesini teşkil eden meyilli geison'ların üzerinde yumurta şeridinden başka bir palmet şeridi motifi görülmektedir. Alınlık basık bir üçgen şeklinde olup azamî yüksekliği (çerçeveler dahil) 0,44 m.'yi bulmaktadır. Oldukça derin oyulmuş olan alınlık sathının içinde hiçbir bezeme yoktur. Zirvesinde ve köşelerinde görülen kaideler (bk. res. 21) bunların üzerinde akroterler bulunduğunu göstermektedirler ise de bunlara ait hiçbir parça bulunamamıştır. Bu suretle cephede aedacula yüksekliğinin kaide eteğinden alınlık zirvesine kadar 5,31 m.'yi bulduğu kesin olarak söylenebilir (bk. res. 4).

İçeriye doğru bir girinti teşkil eden orta kısımda taş kaide aynı yükseklik ve aynı silmelerle ve arka duvara nazaran 0,15 m. dışarıya taşmak suretile devam etmekte, bu kaidenin üzerinde ve tam ortasında 1,02 m. derinliğinde bir höcre yer almakta, bu höcrenin anıtın yaslandığı kalın duvarı biraz yontmak suretile buraya oturtulduğu görülmektedir (bk. res. 3 'teki plâna bk.). Höcrenin sol tarafında *in situ* olarak duran 0,325 m. derinlik ve 0,27 m. kalınlığındaki paye kalıntısı (res. 1 ve 7) ve höcrenin üstünü örten yarım kubbenin dış kısmına ait üst kısmı silmeli iki yuvarlak parçanın gösterdiği gibi (res. 30), orta höcre arşitektonik bir çerçeveye sahip bulunmakta idi. Kubbenin cephesindeki kemerin çapının 0,80 m. olduğu ve üzerindeki kavisli çerçevenin zirvesi ile arşitrav'a temas ettiği pek muhtemel olduğuna göre höcrenin yüksekliğinin 2,10 m.'yi bulduğu hesaplanmış (bk. res. 4), ona göre çerçevesi ile birlikte restore edilmiştir (res. 29 v.dd.). Bugün mevcut çerçeve taşlarının üzerindeki delikler bunların ayrıca bir kaplamaya sahip olduklarına işaret etmektedir; fakat bunlardan hiçbir parça elde etmek mümkün olmamıştır. Höcrenin yan payeleri ya Dr. Machatschek'in restore ettiği gibi düzdü (res. 4 ve 29 v. dd.), yahutta Side'de bazı binalarda rastlanan höcre çerçeveleri gibi ⁶, aedacula'ların yivli arka yarım sütunlarına uygun olarak, yivli olup Korint tarzında başlıklar taşıyorlardı ki bu ikinci şekil, mimar M. Beken tarafından bu

⁶ Roma İmparatorluk devri mimarisinde çok kullanılmış olan arşitektonik çerçeveli duvar höcreleri için bizim anıtın höcrelerine en yakın analogiler olarak Side ve Perge şehir kapıları avlularının duvar höcrelerini gösterebiliriz : A. M. Mansel, *Archäologischer Anzeiger* 1956, res. 29; *Belleten* 22, 1958, res. 30, 59; *Die Ruinen von Side*, res. 22.

anıtı dair yaptığı restitüsyon resimlerinde⁷ (bk. res. 37) kabul edilmiştir.

Bizanslılar zamanında bir hayli tadilat gördüğü anlaşılan ve şekil ve yükseklikleri değişen taşlardan yapılmış olan höcrenin içinde, bina çeşme haline geldiği zaman açılmış oldukça geniş deliklerden başka, kalınca bir harç tabakası ve onun üzerinde çivi delikleri göze çarpmaktadır ki (meselâ res. 7) bunlar höcre içinin ince uzun mermer levhalarla kaplı olduğuna işaret etmektedir⁸. Bugün ortadan kalkmış olan kubbenin içinin ise mozayikle süslü olduğu kabul olunabilir.

Kaplama taşları kalmadığından dolayı betonla restore edilmiş olan bu orta kısım duvarının üzerinde hiç şüphesiz aedicula saçaklığının devamını teşkil eden bir saçaklık oturuyordu ki bundan hiçbir parça bulmak mümkün olmadığından bu kısım (sadece silmeleri tebarüz ettirilmek suretile) betonla tamamlanmıştır. Bu orta kısmın üzerinde oturan, kaide uzunluğu 3 m. yi, azamî yüksekliği ise (çerçeveler dahil) 0,56. m yi bulan alınlık dört parça halinde bize kadar gelmiştir. Alınlığın altında, aedicula'larda olduğu gibi, aynı parçadan işlenmiş bir dış kesimi bulunmaktadır. Üst kısımları bir hayli zedelenmiş olan çerçeveler ise aedicula alınlık çerçevelerinin aynıdır (res. 25). Fakat aedicula alınlıklarından farklı olarak burada alınlığın içinde kabartma tezyinat vardır (res. 26): Ortada dolgun oval çehreli bir Medusa başı yer almaktadır ki bunun kabarık saç kütleleri yanlara doğru dağılmakta ve çenenin altında düğümlenmiş oldukları anlaşılan yılanlar birbirine mütenazır olarak başlarını sağa ve sola çevirmiş bulunmaktadır. Bu merkezî baştan yine simetrik bir şekilde alınlığın köşelerine doğru kısmen yivli akant kılıfı içine alınmış kıvrık dallar ve bunların arasına yerleştirilmiş dört yapraklı iri çiçekler uzanmaktadır.

Soldakinin aynı olması gereken sağ aedicula'ya ait sadece üç arşitrav-friz parçası (res. 17-19) ve bir de üst çerçevesi hayli zedelenmiş bir alınlık (res. 27) bulunmuş olduğundan bu aedicula'nın restorasyonundan vazgeçilmiş, yukarıda bahsettiğimiz fragmanlar yine çok harap bir durumda bize kadar gelmiş olan aedicula kaidesinin önüne vazolunmakla yetinilmiştir (res. 29 v. dd. da sağ tarafta).

⁷ A. M. Mansel, *Festschrift M. Wegner*, s. 40'daki resim ve *Die Ruinen von Side*, res. 56-57.

⁸ Agora'nın kuzey-batı köşesinde yer alan ve tarafımızdan kazılmış bulunan "eksedra"nın içi aynı şekilde mermer levhalarla kaplı idi. Bk. A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan, *adi geçen eser*, s. 3, res. 12-13, lev. 41.

Orta höcrenin içinde bir zamanlar bir imperator heykelinin durmuş olduğu kabul olunabilir. Fakat bu heykele ait hiçbir kalıntıya rastlanmamıştır. Yan aedicula'lardan birinin içinde durmuş olduğu anlaşılan bir erkek heykeli ise iyi bir durumda (yalnız baş, sol el ve sağ ayağı yoktur) bize kadar gelmiş olup (yükseklik 1,15 m.) derli toplu ve sade vücut ve elbise şekilleri ile Flavius'lar devri üslûbuna uymaktadır (res. 36).

Anıtın ilk ve zannımıza göre esas şekli hakkında M. Beken tarafından yapılmış restitüsyon resmi bir fikir vermektedir⁹ (res. 37).

Geç bir devirde bu anıt esaslı bir tâmir görmüş ve bir çeşme haline getirilmiştir. Anıtın önünde ve plâtförmün üzerinde iç uzunluğu 6,40 m., genişliği aedicula'lar önünde 0,60 m., orta kısımda ise 1,80 m. olan bir havuz yapılmıştır (res. 3). Havuzun ön cidarını teşkil eden taş levhaların, bunların plâtförm üzerinde bıraktıkları izlerden 0,16 m. kalınlığında olduğu anlaşılmaktadır. Bu havuzun önünde ve daha alçak bir seviyede ikinci bir havuz (uzunl. 6,18 m., genişl. 1,10 m.) yapılmış ve bunun da üç tarafı 0,16 m. kalınlığında taş levhalarla çevrilmiştir ki bunlardan bir tanesi sağ yan tarafta *in situ* olarak durmaktadır (res. 1 ve 29' da sol alt köşede). Orta höcrenin arkası delinerek buraya künk yahut kurşun boru ile su getirilmiş, orta kısma herhalde bir çörlen yerleştirilmiş, buradan akan suyun höcreden havuza kolayca ulaşabilmesi için kaidenin üst kısmında ve ortasında, aşağıya doğru genişliyen büyük bir yarık vücutte getirilmiştir (res. 7). Bundan başka aedicula'ların zeminlerini oymak suretile bu zemini bütün derinliğince kateden ince uzun su kanalları (genişlik 0,15 m.) da yapılmış, böylece aedicula'ların arkasından geçen suyun bu kanallardan havuza akması sağlanmıştır. Üst havuzun ön korkuluk levhaları herhalde yandakilerden biraz daha alçaktı; bu suretle su bu havuz dolduktan sonra ikinci havuza akıyordu. Bundan başka ön sütunlar herhangi bir sebepten değiştirilerek yivli sütunların yerine geç antik devirde Side'de çok kullanılmış olan yivsiz mermer sütunlar vazedilmiştir (res. 11).

Başka bir ihtimal bu anıtın başka bir yerden sökülerek burada yeniden monte edilmiş ve bir çeşme haline getirilmiş, o esnada da zarar gören bazı mimarî parçalarının değiştirilmiş olmasıdır. Şehri

⁹ Bundan önce aynı mimar tarafından yapılmış restitüsyon resimleri (bk. A. M. Mansel, *Festschrift M. Wegner*, s. 40'daki resim ve *Die Ruinen von Side*, res. 56-57), o zamanlar sütun yüksekliği tam olarak bilinmediğinden, biraz basık olmuştur.

ikiye bölen sur ve takın içine oturtulan kapı, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, M. s. 4. yüzyılın ortalarına doğru yapıldığına göre bu nakil ameliyesinin de aynı devirde vukubulduğu düşünülebilir. Anıtın karşı tarafında, surla aynı devreye ait üst kısmı höcreli bir duvarın altında bir yuvarlak çeşme yer almakta¹⁰, bu çeşme biraz ileride, yine direkli cadde üzerinde duran üç havuzlu bir çeşmenin¹¹ bir çeşit devamını teşkil etmektedir. İşte bu suretle geç antik devirde şehir kapısının iki tarafının çeşmelerle süslenmiş olduğunu görüyoruz ki böylece bu kapı, önünde anıtsal bir çeşme binası (Nymphaeum)¹² bulunan esas şehir kapısını¹³, tabii çok daha küçük ve daha mütevazı bir ölçüde, taklid ediyordu.

Bu yazımızda bu anıtın Anadolu sanatı içinde aldığı yeri tesbite çalışacak değiliz. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki U plânında ve podium üzerinde yapılmış olan bu anıt Hellenizm devrinden itibaren giriş binaları ve sunaklarda kullanılmış olan bir yapı tipini devam ettirmektedir¹⁴. Fakat bu anıtı Roma İmparatorluk devrinde tiyatroların *scaenae frons*'larından başlamak suretile çeşitli binaların iç ve dış fasadlarını süslemiş olan sütun, aedicula ve höcre mimarisinin¹⁵ bir parçası olarak ta telâkki edebiliriz. Meselâ zaman ve mekân bakımından bizim anıta en yakın binalardan Ephesos (Selçuk) tiyatrosunun alt kat *scaenae frons*'unun iki kapı arasındaki kısmı sağda ve solda yüksek bir kaide üzerinde çıkıntı teşkil eden birer aedicula ve bunların ortasında yer alan yayvan kavisli bir höcreden ibaret bulunmaktadır¹⁶ (tarihi M. s. 66). Her ne kadar burada ön sütunlarda İon, arka payelerde Korint başlıkları kullanılmış, ayrıca orta höcrenin önüne iki İon sütunu ve bunların üzerine kavisli bir saçaklık ve höcrenin içine bir heykele çerçeve teşkil eden küçük bir aedicula oturtulmuş olması bir

¹⁰ A. M. Mansel, *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, 1960, s. 4, lev. VII res. 14-15.

¹¹ A. M. Mansel, *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, 1960, s. 4, lev. VII res. 15 ve *Die Ruinen von Side*, s. 66 v. dd. res. 47, 49.

¹² En son neşriyat : A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, s. 53 v. dd. res. 35 v. dd.

¹³ En son olarak : A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, s. 36 v. dd., res. 20 v. dd.

¹⁴ Birçok ve çeşitli misaller arasında birkaç tanesini zikredelim : Ephesos agora'sının batı kapısı (F. Miltner, *Ephesos, Stadt der Artemis und des Johannes*, 1958, s. 19 res. 13). Priene Athena tapınağı sunağı : (M. Schede, *Die Ruinen von Priene*, 1934, s. 36, res. 43-44).

¹⁵ W. Zschietzschmann, *Die Antike Kunst* II, 2 : *Die hellenistische und römische Kunst*, 1939, s. 106.

¹⁶ *Forschungen in Ephesos* II (1912), s. 57, res. 107, lev. IV.

fark meydana getirmekte isede şekil benzerliği üzerinde tesir etmemektedir. Aynı fasad motifini birçok defalar tekrarlanmış ve iki katlı hale getirilmiş olarak Side'de (M) binasının orta salon sütun mimarisinde de buluyoruz¹⁷. Bu binanın Antoninus'lar devrine ait olduğu tesbit edilmiş bulunmaktadır. Vespasianus anıtı onun karşısındaki üç havuzlu çeşmeye de örnek teşkil etmiş olsa gerektir; yalnız orada dört aedícula arasına oturtulmuş üç havuzla karşılaşıyoruz¹⁸. Bu çeşmenin, bezemelerinden dolayı, M. s. 3. yüzyılın son yarısına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yazımızda anıtın bezemelerini incelemek niyetinde değiliz. Çünkü böyle bir inceleme ancak Roma İmparatorluk devri Anadolu tezyinat tarihi yazıldıktan sonra başarılı sonuçlara varabilir¹⁹. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki Side anıtının sade ve oldukça sathî bezemeleri Flavius'lar devrinin Roma, İtalya ve batı eyaletlerindeki gölge-ışık oyunlarına göre tertiplenmiş yüksek kabartmalı zengin tezyinatı ile²⁰ bir tezad teşkil etmekte ve M. s. 1. yüzyılda Anadolu'nun batıdan ayrıldığını ve kendi yollarından gittiğini açığa vurmaktadır. Vespasianus anıtı tezyinatını zaman ve mekân bakımından ona yakın olan Anadolu binalarının tezyinatı ile karşılaştırmak, genel bir Anadolu bezeme tarihi yazılmadan dahi, belki enteresan olurdu. Fakat yukarıda zikrettiğimiz Ephesos tiyatrosunun ilk iki kat tezyinatına dair kazı publikasyonunda, G. Niemann'ın el resimlerinden başka hiçbir fotoğraf yoktur²¹. Kezâ M. s. 50 senesine doğru yapıldığı anlaşılan Milet'teki Vergilius Capito hamamının plaestra'sını çeviren iki katlı sütun mimarisi ve onun yanındaki İon portikinin hiçbir detay fotoğrafı mevcut değildir²². Ephesos'taki Domitianus mâbedinin önün-

¹⁷ A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, s. 113, res. 90.

¹⁸ A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, s. 65, res. 47; s. 68, res. 49.

¹⁹ İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü eski müdürü Prof. M. Schede tarafından uzun seneler boyunca toplanmış olan zengin tezyinat malzemesi ikinci cihan harbinde yok olmuştur.

²⁰ Flavius'lar devri mimarisi ve tezyinatına dair bakınız : P. H. v. Blanckenhagen, *Flavische Architektur und ihre Dekoration, untersucht am Nervaforum*, 1940. Anadolunun ötedenberi en çok bezemede dışarıdan gelen cereyanlara karşı koyduğu ve kendi geleneklerine bağlı kaldığı birçok defalar yazılmıştır. Meselâ bk. E. Weigand, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 5, 1928, s. 111 ve D. Krencker M. Schede, *Der Tempel in Ankara*, 1936, s. 48.

²¹ *Forschungen in Ephesos II*, s. 60, res. 112-114.

²² A. v. Gerkan - F. Krischen, *Thermen und Palaestren* (Milet, Bd. I, Heft 9),

deki sunağın podium'u eteğindeki kalın silme üzerinde görülen anthemion motifi²³ palmetleri bakımından Side'deki anıtın bezemelerine yaklaşmakta ise de burada Side palmetlerinin ortasında dikine duran ve onun eksenini teşkil eden yaprak mevcut değildir. Fakat bu sunağa dair bugüne kadar esaslı neşriyat yapılmamıştır. Bununla beraber bu mukayese malzemesinin Side anıtının bezemelerine tam bir analogi teşkil etmemesi Pamphylia'nın bezeme alanında Anadolu'nun diğer bölgelerinden ayrıldığı ve mahallî geleneklerine bağlı kaldığı ihtimalini hatıra getirdiği gibi Prof. G. E. Bean'in yazıt bahsinde işaret ettiği veçhile, binanın Vespasianus'tan önce yapılmış olduğu faraziyesinin de teemmüle şayan olduğuna işaret etmektedir.

Eserin bir zamanlar bir hayli uzun olduğu anlaşılan yazıtına dair Side kazısı epigrafya uzmanı Prof. G. E. Bean'in etüdünü aşağıya aynen dercediyorum :

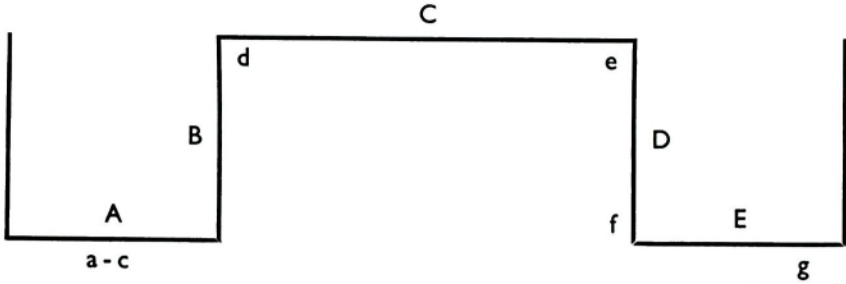
Ortadaki höcre ve iki yanda öne doğru çıkıntı teşkil eden kanatların üzerindeki arşitrav'da iki satırlık bir yazıt vardır. Yazıt anıtsal olmakla beraber fazla zarif değildir. Üçü kırık kırığa birleştirilebilen yedi parça bulunmuştur. Bunlar şu şekilde okunuyor:

(a-c)	Αὐτοκράτορι Καίσαρι Οὐεσπασιανῶ Σεβ
(res. 13-15)	ὑπάτω τὸ γ', τειμητῆ, καὶ Αὐτοκράτορος Σεβαστοῦ
(d)	ΜΕΓΙΣΤΩ
(res. 17)	vacat
(e)	ΣΑΡ
	Ρ
(f)	ΑΣΙΑΝΩ ΑΥΤΟ
(res. 18)	ΙΤΑΝΟΥ ΕΠΙ
(g)	ΣΕΞΟΥΣΙ - - ΤΩ Γ
(res. 19)	ΚΟΣΜΗ - - Σ

Bu parçaların yazıt içindeki durumları, biçimlerine ve anıt üzerinde almış olmaları gereken yerlere göre hemen hemen kesin olarak tesbit edilebiliyor. Aşağıdaki şekil mimarların tertibini gösteriyor (A, B, C, D, E cephenin beş yüzüdür):

1928, s. 23 v. dd. res. 31, 34 v. dd. İon nizamındaki stoa: aynı yerde, s. 36 v. dd., res. 53, 56, 59, 62.

²³ J. Keil, *Oesterreichische Jahreshfte* 27, 1932, *Beibl.* 57 v. d. res. 38 = F. Milner, *Ephesos*, s. 38, res. 28.

(a-c) sol kanat A'nın bütününü kaplayıp B yüzünde de kısaca devam ediyordu; (d) B'nin dip köşesinde duruyordu; C yüzünden hiçbir şey kalmamıştır; (e) D'nin dip köşesinde, (f) de aynı yüzün dış ucunda bulunuyordu; (g) sağ kanat E'nin sağ ucunda, yani yazıtın bitiminde yer alıyordu.

Metnin uzunluğu ve Vespasianus isminin (a-c) ve (f)'de tekrarlanması, anıtın sadece Vespasianus'a olmayıp Titus'a da ithaf edildiğini gösterir; (a) ve (g) parçalarındaki memurluk ve konsüllük sayıları da böylece Vespasianus'a değil, Titus'a ait olmuş oluyor.

Yazıtın ortadaki C yüzünde devam etmiş olduğu aşikârdır ve harf aralıklarının dikkatli bir hesaplanması sonunda Vespasianus ve Titus'un ad ve ünvanlarının bu boş sahaya rahatça yerleşeceği görülür; böylece üst satırın restorasyonu kesin olarak yapılabilir.

Yazıtın bize kadar gelen parçaları arasında imperatorların ad ve ünvanlarına ait olmayan kısımlar (e), (f) ve (g)'nin alt satırlarıdır. Bunları tamamlamak ise kolay değildir. (f)'deki ITANOY herhalde vakfi yapanın isminin, daha doğrusu "patronymicus" unun (yani baba isminden iştikak ettirilmiş bir ad) bir parçasıdır. Bunu takip eden EIII de o zaman papponymicus'unun (yani büyükbaba isminden iştikak ettirilmiş ad) başlangıcı olmuş olur: Side'de bu durumlarda normal olan τοῦ bazan düşer; fakat daha muhtemel olarak ya ἐπι[τροπος τοῦ Σεβαστοῦ] gibi bir ünvana, ya da ἐπι[μεληθέντος veya ἐπι[σκευάσας] gibi bir partisip'e ait olabilir. İhtimaller çok fazladır. (g) parçası çok aşınmıştır; ΟΣΜΗ -- Σ harfleri okunabiliyor; bunların önünde ya K ya da P vardır; ikinci Σ'dan sonra iki harflik yer kalıyor, fakat hiçbir şey okunamıyor. Bunun κοσμή[σα]ς partisipi olduğunu düşünüyorum, fakat tabîi bu da kesin değildir.

(d) parçasında alt satır boştur; böylece Αὐτοκράτορος Σεβαστοῦ genitifi ile boşluk arasında az sayıda bir kaç kelime için yer vardır;

παντι τῷ οἴκῳ buraya uygun düşer. C yüzünden hiçbir parça kalmadığından ikinci satırdaki boşluğun nereye kadar devam ettiğine dair elimizde bir ipucu yoktur; fakat D yüzünde vakfi yapanın isminin önüne başka bir şey koymak gerekmediğinden, ikinci satırdaki boşluğun bütün C yüzü boyunca devam ettiğini düşünmek akla çok yakındır.

Bunlara göre aşağıdaki restorasyonu, satır 1 için oldukça kesin, satır 2'nin ikinci yarısı için ise deneme kabilinden ve *exempli gratia* olarak teklif ediyorum: ²⁴

A	B
<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> Αὐτοκράτορι Καίσαρι Οὐεσπασιανῷ </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> ὕπᾰτω τὸ γ', τειμητῆ, και Αὐτοκράτορος Σεβασ </div>	<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> Σεβαστῷ, ἀρχιερεῖ μεγίστῳ </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> τοῦ παντι τῷ οἴκῳ vacat </div>
<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> Αὐτοκράτορι τὸ ια'(?), ὕπᾰτω τὸ ε', δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ ε', τειμητῆ, και Τίτῳ Καί- </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; margin-top: 5px;"> v a c a t </div>	<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> σαρι Οὐεσπασιανῷ Αὐτοκράτορι τὸ ς'(?), δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ γ' </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between; margin-top: 5px;"> 'P - - - - - ιτανου ἐπισκευάσας και περι κύκλῳ ἐπικοσμήσας </div>
D	E

B yüzünde *μεγίστῳ* nun altındaki boşluğun D yüzünde aynı yerde tekrarlanmasından dolayı bu yazıt simetrik değildir. Eğer restorasyon mimarlarının mevcut yapı bloklarını yerleştirme şekli doğru ise bu sonuca varmamak imkânsızdır. Bunun sebebi herhalde vakfi yapanın ismini birbirinden 3 m. mesafede bulunan iki yüz arasında bölmek istenmemesinde aranabilir. Παντι τῷ οἴκῳ 'dan sonra tabii bir boşluk vardır.

M. s. 73 yılının 1 Haziranında Vespasianus trib. pot. V., Titus ise trib. pot. III. oldu. 1 Ocak 74'de Vespasianus beşinci, Titus ise üçüncü konsüllüğüne başladı. Buna göre ithaf M. s. 74 yılının ilk yarısına tarihlendirilir.

Eğer ἐπι[σκευάσας] tamamlaması doğru ise (ki bu kesin olmaktan çok uzaktır) anıt M. s. 73'de tâmir edilmiştir ve ilk şekli ile bu tarihten daha eskidir. Her ne hal ise, tâmirat (eğer hakikaten tâmirat ise) mükemmel bir surette yapılmış ve böylece yeni bir anıt meydana gelmiştir.

²⁴ Yazıtın bugün elimizde bulunan parçalarının altı çizilmiştir.

DAS "VESPASIANSMONUMENT" IN SIDE

Ord. Prof. Dr. ARIF MÜFİD MANSEL

Ungefähr in der Mitte der Stadt¹, zwischen dem Theater und dem Bogentor über der grossen Säulenstrasse befindet sich eine 4,30 m dicke, aus Brecciaquadern mit dazwischengeschobenen kleinen Steinen und Ziegeln ziemlich sorgfältig gefügte Mauer, deren Fassaden im oberen Teil durch Nischen gegliedert sind und deren dem Theater zugekehrte Seite mit einer Tür und darüber mit einem Fenster versehen ist² (Abb. 1-2). Vor der nördlichen Front dieser Mauer kam im Jahre 1959 nach der Wegräumung der vom Theater und Bogentor³ hinunter gestürzten Brecciablöcke ein Monument zutage, das nach einer auf die Architravblöcke eingemeisselten Inschrift Kaiser Vespasian (und auch Titus, s. unten 207 f.) geweiht war. Das Monument ist vom Verfasser dieser Zeilen mit Wiederherstellungszeichnungen des damaligen Ausgrabungsarchitekten M. Beken in kurzen Berichten publiziert worden⁴. Da jedoch der Bau im Jahre 1961, dank den Mitteln, die Frau und Herr H. Weidtmann, ferner

¹ Über zusammenfassende Ausgrabungspublikationen vgl. A. M. Mansel, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, *Archäologischer Anzeiger* 1956, 34 ff. und *Belleten* 22, 1958, 213 ff. und zuletzt A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung İstanbul), 1963.

² A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan, *Die Agora von Side und die benachbarten Bauten. Bericht über die Grabungen im Jahre 1948* (Untersuchungen in der Gegend von Antalya Nr. 4), 1956, 37 f. Taf. 49-50. A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, 70.

³ Über das Bogentor vgl. A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan *a. a. O.* 37 ff. Abb. 49 ff. Taf. 49-50. A. M. Mansel, *Archäologischer Anzeiger* 1956, 51 und Abb. 12. Ders. *Belleten* 22, 1958, Abb. 7. Die Füllmauer mit der Tür darin, deren Sturz ein langer, marmorner, auf zwei Seiten beschrifteter Fensterpfosten bildete, die auf den oben angeführten Abbildungen zu sehen ist, wurde leider in letzter Zeit von den Dorfbewohnern wegen Einsturzgefahr abgerissen, wodurch ein typisches und malesches Element im Stadtbild zerstört worden ist. Den Zustand nach der Zerstörung zeigt Abb. 28.

⁴ A. M. Mansel, *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, 1960, 54, Abb. 53 ff. Ders. *Festschrift M. Wegner zum sechzigsten Geburtstag*, 38 ff. Abb. 11 ff. Ders. *Die Ruinen von Side*, 70 ff. Abb. 53 ff.; im Stadtplan wird dieses Monument mit dem Buchstaben (I 3) bezeichnet.

die Türkische Historische Gesellschaft und die Generaldirektion der Museen und Altertümer zur Verfügung stellten, unter der Aufsicht von Dr. - Ing. A. Machatschek (Wien) restauriert wurde und Herr Prof. G. E. Bean, der Epigraphiker unserer Ausgrabungsexpedition, seine Studien über die Weihinschrift zum Abschluss gebracht hat, schien es mir angebracht, das Monument mit den nach neu gewonnenen Massen hergestellten Plänen, Zeichnungen, ferner mit neuen photographischen Aufnahmen nochmals zu veröffentlichen. Es ist mir eine angenehme Pflicht, bei dieser Gelegenheit Frau und Herrn H. Weidtmann, Herrn Prof. G. E. Bean, Herrn Dr. A. Machatschek, dem Photographen Herrn A. Albek, ferner Herrn Dipl. - Ing. Ragıp Devres, dessen technische Ratschläge für uns von grossem Nutzen gewesen sind, meinen herzlichsten Dank auszusprechen.

Der Bau erhebt sich auf einer Plattform von 6,72 m Länge und 2,20 m Breite, die aus drei Schichten, deren respektive Höhen 0,34, 0,20 und 0,27 m betragen, besteht (Abb. 24, 29-30). Während die unterste Schicht, die als Euthyteria aufgefasst werden kann und ursprünglich wohl nicht sichtbar war, aus unregelmässigen Breccia-Blöcken besteht, sind die zwei obersten abgetreppten Schichten, wie das Monument selbst, aus einem marmorähnlichen Kalkstein gebaut. Die Breite des Stufenabtritts beträgt vorne 0,16, an den Seiten 0,24 m. Das Monument selbst hat einen U-förmigen Grundriss von 6,40 m Länge, mit einem zurückstehenden mittleren Teil (Länge 3,20 m) und seitlichen vorspringenden Eckrisaliten (Länge 1,60 m; Breite 1,32 m) (Abb. 3). Die Rückwand, die aus Brecciaquadern und Bruchsteinen in ziemlich nachlässiger Technik gebaut ist, hat auf der linken Nebenseite 1,24 m, auf der rechten Nebenseite jedoch nur 0,20 m Stärke, woraus hervorgeht, dass das Monument sich in schiefen Winkeln an die hintere dicke Mauer anlehnt (vgl. Plan auf Abb. 3).

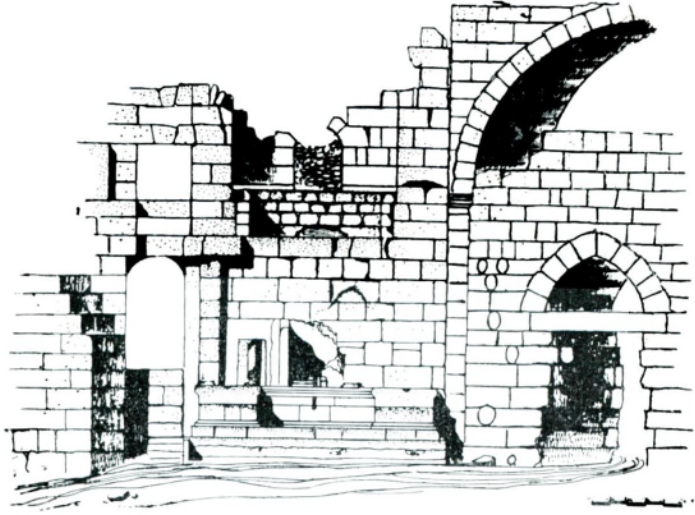
Das Monument besitzt einen 1,15 m hohen Sockel, der mit einem 10 cm hohen und etwa 8 cm vorspringenden Fuss- und Kopfprofil versehen ist, mit hochkant gestellten marmornen Platten verkleidet war und, abgesehen vom rechten Teil, in einem recht guten Zustand auf uns gekommen ist. Auffallend dabei ist, dass das Fussprofil der Vorderseite nur summarisch bearbeitet ist.

Dr. Machatschek konnte die vorhandenen Architekturstücke, die er einer gründlichen Prüfung und Klassifizierung unterzog, der linken Aedicula zuweisen, die dann auch fast vollständig wiederher-

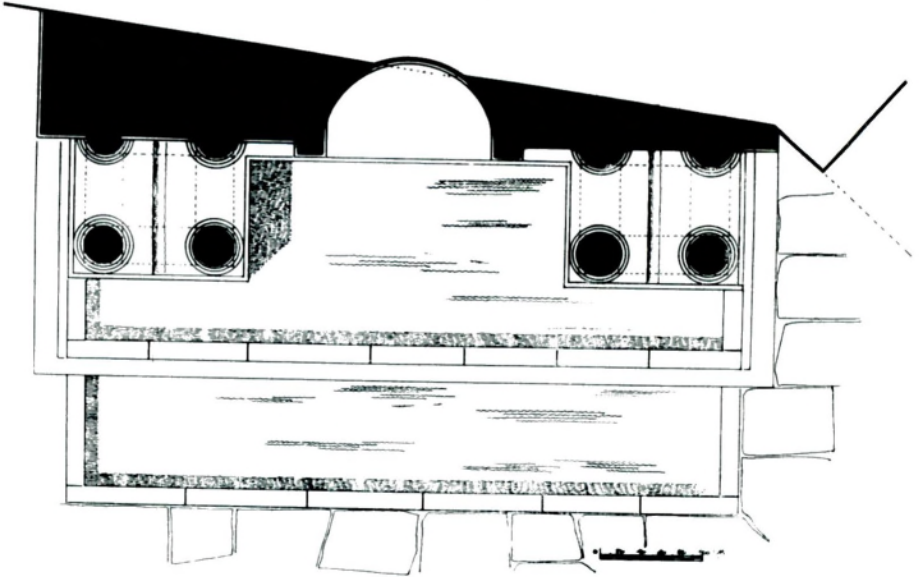
gestellt werden konnte (Abb. 28 ff.). Der Sockel, dessen Länge 1,60 m, Innenbreite (rechte Seite) 1,19, Aussenbreite (linke Seite) 1,31 m beträgt, trägt die eigentliche Aedicula, die auf der Vorderseite durch zwei Säulen und auf der Rückwand durch zwei entsprechende Halbsäulen gebildet wird. Diese Halbsäulen sind kanneliert und mit den Verkleidungsplatten der Rückwand aus einem Stück gearbeitet. Es gelang Dr. Machatschek, die äussere (linke) Halbsäule aus fünf Fragmenten Bruch zu Bruch zusammensetzen (vgl. die von oben nach unten nummerierten Fragmente auf Abb. 5) und ein Halbkapitell korinthischer Ordnung (Abb. 6) von 0,34 m Höhe daraufzusetzen, wodurch die Höhe der Halbsäule auf 3,17 m einwandrei festgestellt wurde (vgl. Abb. 32 links). Der untere Teil der inneren (rechten) Halbsäule steht noch in situ (Abb. 7 links und 8). Der obere Teil konnte zwar nicht gefunden werden, dafür aber das Kapitell, allerdings in einem arg beschädigten Zustand, das an seinen alten Platz gesetzt worden ist (vgl. Abb. 30-31). Von den vorderen Säulen, die wie die Halbsäulen der Rückwand einst gewiss kanneliert gewesen sind, ist kein Stück mehr vorhanden; dafür konnten, allerdings in Fragmenten, mehrere unkannelierte marmorne Säulen samt den Basen gefunden werden (Abb. 11-12), die in Side in spätantiker Zeit an zahlreichen Bauten verwendet worden sind. Sie sind bei der Wiederherstellung der Aedicula verwendet worden, wobei die fehlenden Teile mit Zement ergänzt wurden (vgl. Abb. 29 ff.). Von den Kapitellen korinthischer Ordnung (Höhe 0,34 m), die sich durch eine einfache und schlichte Formgebung auszeichnen, sind zwei, allerdings stark beschädigt, vorhanden (Abb. 9-10). Auf den Säulen sitzen aus einem Stück gearbeitete Architrav-Friesblöcke, deren Gesamthöhe 0,46 m beträgt. Der Architrav hat drei Faszien mit einem kräftigen Abschlussprofil. Der leicht konkave Fries ist mit einem Palmettenband geschmückt und hat als oberen Abschluss einen Eierstab. Es handelt sich um zwei verschiedene Arten von siebenblättrigen Palmetten, deren Blattspitzen nach aussen und nach innen geknickt sind und durch eine untere Ranke miteinander in Verbindung stehen. Es ist dabei interessant zu konstatieren, dass bei den breiteren fächerartigen Palmetten nur das mittlere Blatt aus einer eiförmigen Basis hervorspringt, während die seitlichen, symmetrisch zu einander stehenden drei Blätter aus der unteren Ranke herauswachsen. (Abb. 13 ff.). Die Rückseiten haben keine Ornamentik, sind jedoch mit drei

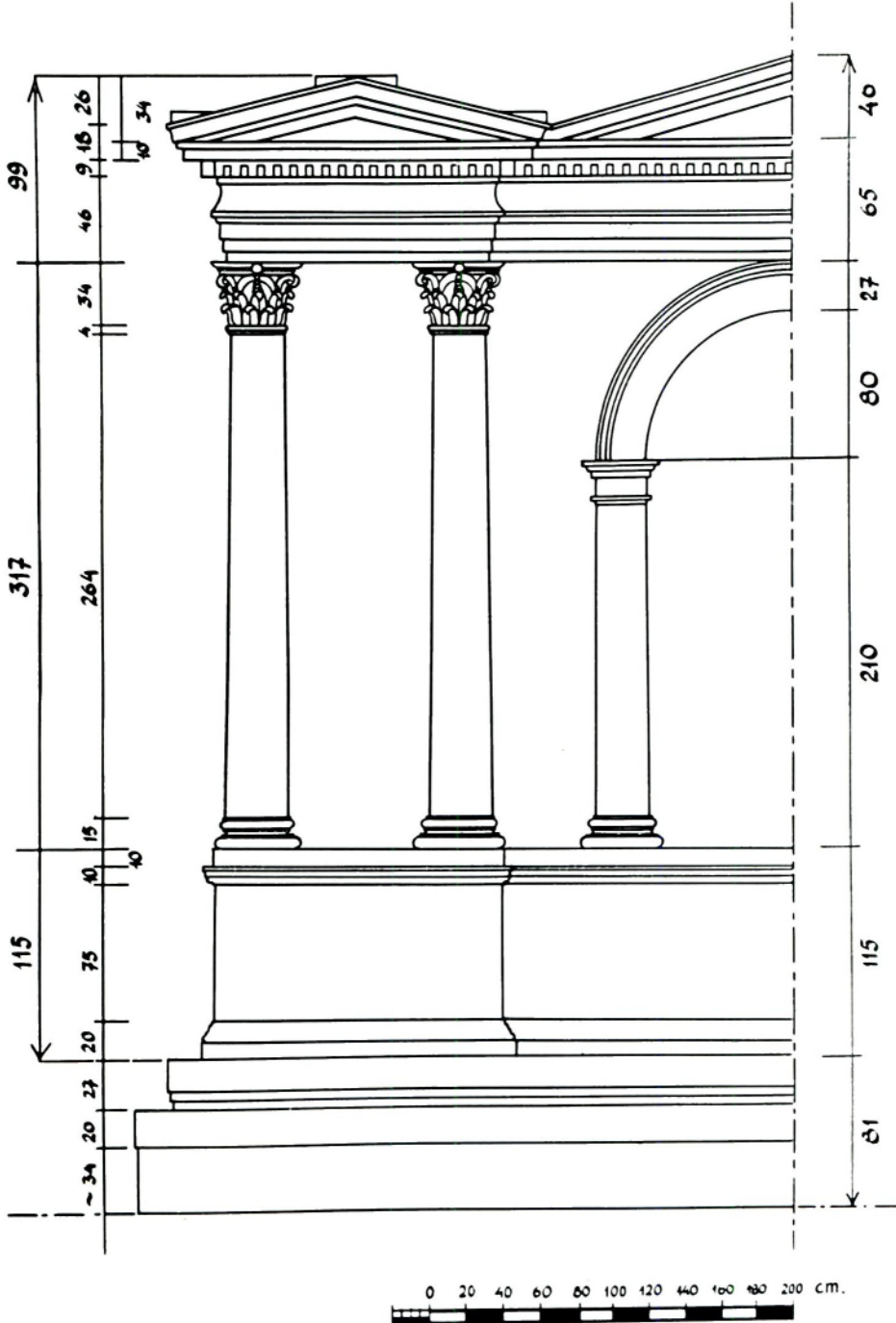
Res. 1 — “Vespasianus anıtı” ve gerisindeki duvar. Kazıdan sonraki durum.
Abb. 1 — Das “Vespasiansmonument” und die hintere Mauer. Zustand nach der Grabung.

Res. 2 — “Vespasianus anıtı” ve yöresinin kazıdan sonraki durumunu gösteren kroki (Mübin Beken).
Abb. 2 — Das “Vespasiansmonument” und dessen Umgebung (nach einer Zeichnung von M. Beken).

Res. 3 — “Vespasianus anıtı”nın plâni (M. Beken).
Abb. 3 — Grundriss des “Vespasiansmonuments” (M. Beken).

Res. 4 — “Vespasianus anıtı”nın restorasyondan sonraki üst kısımölçülerini gösteren kroki (A. Machatschek).

Abb. 4 — Zeichnung mit nach der Wiederherstellung festgestellten Massen des Aufbaues (A. Machatschek).

A. M. Mansel

Res. 5 — Anıtın restore edilen sol aedicula'sının arkasına ait yarım sütun parçaları. Bunlar yukarıdan aşağıya doğru numaralanmıştır.

Abb. 5 — Halbsäulenfragmente von der Rückwand der wiederhergestellten linken Aedicula (von oben nach unten numeriert).

Res. 6 — Aynı yarım sütunun başlığı.
Abb. 6 — Kapitell von derselben Halbsäule.

Res. 7 — “Vespasianus anıtı”nın orta kısmı. Altta bu kısmın üzerinde oturmuş olan alnlık görülüyor.

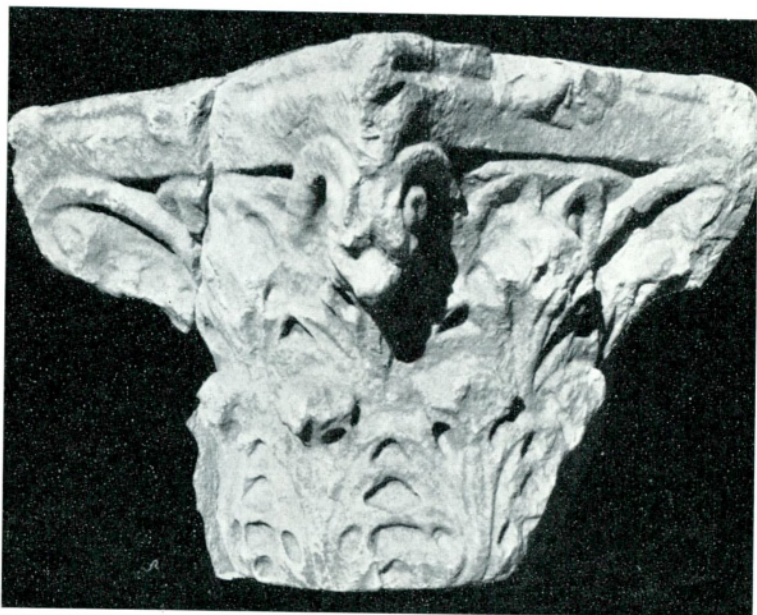
Abb. 7 — Mittlerer Teil des “Vespasiansmonuments”. Unten der Giebel, der diesen Teil bekrönt.

Res. 8 — Sol aedicula'nın arkasındaki iç (sağ) yarım sütuna ait bir parça.

Abb. 8 — Rechtes Halbsäulenfragment von der linken Aedicula.

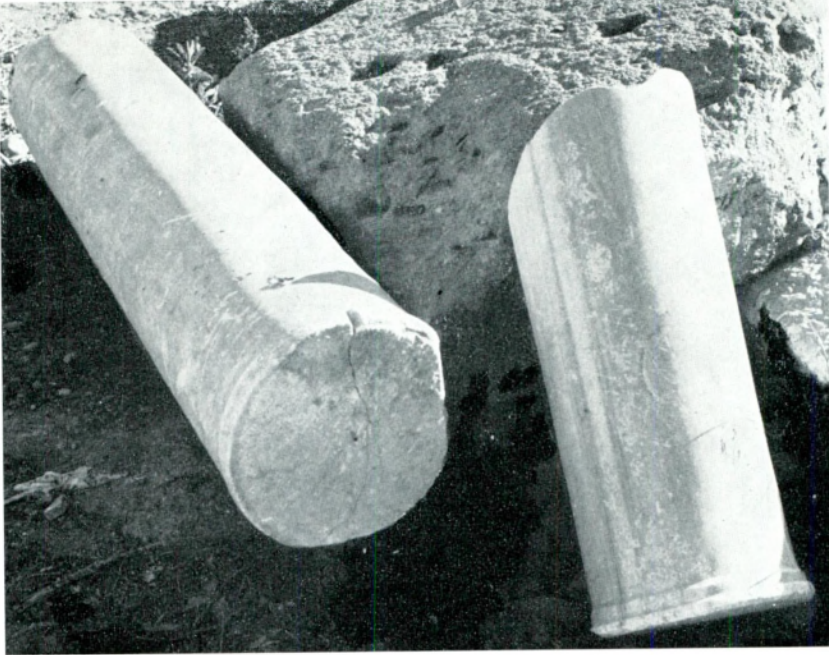
A. M. Mansel

Res. 9 — Sol aedacula'ya ait Korint nizamında başlık.
Abb. 9 — Korinthisches Kapitell von der linken Aedacula.

Res. 10 — Sol aedacula'ya ait ikinci başlık.
Abb. 10 — Zweites Kapitell von derselben Aedacula.

Res. 11 — Sol aedicula'da kullanılan geç antik devre ait mermer sütun parçaları.

Abb. 11 — Spätantike Säulenschäfte, die in der linken Aedicula wiederverwendet worden sind.

Res. 12 — Aynı sütunlara ait bir kaide.

Abb. 12 — Spätantike Basis; zu den obigen Säulen gehörig.

Res. 13 — Sol aedícula cephesine ait arşitrav-friz parçaları.
(G. E. Bean'in tasnifinde a-c parçaları)

Abb. 13 — Architrav-Friesfragmente von der Front der linken Aedícula. (Auf der Zeichnung von G. E. Bean Fragmente a-c).

Res. 14 — c parçasına ait bir detay resmi.
Abb. 14 — Detailaufnahme vom Fragment c.

Res. 15 — Aynı parçanın köşe resmi.
Abb. 15 — Rechte Ecke desselben Fragments.

Res. 16 — Aedicula'nın sol yan tarafına ait arşitrav-friz parçaları.
Abb. 16 — Architrav-Friesfragmente von der linken Nebenseite der Aedicula.

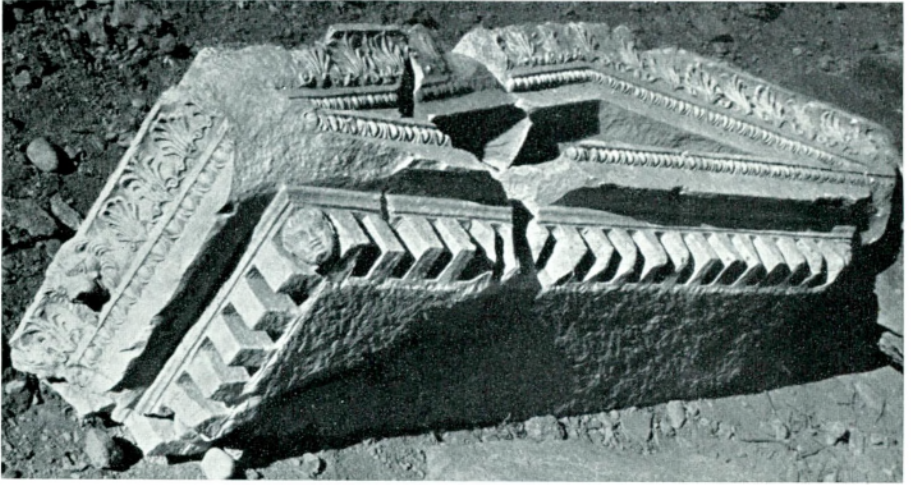
Res. 17 — Arşitrav-friz parçası
(Bean'ın tasnifinde d parçası).
Abb. 17 — Architrav-Friesfragment
(Auf der Zeichnung von
Bean Fragment d).

Res. 18 — Arşitrav-friz parçası
(Bean'de f parçası).
Abb. 18 — Architrav-Friesfragment
(bei Bean Fragment f).

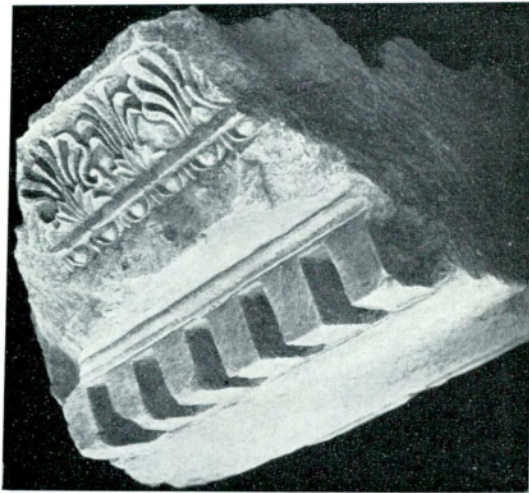
Res. 19 — Arşitrav-friz parçası (Bean'de g parçası).
Abb. 19 — Architrav-Friesfragment (bei Bean Fragment g).

Res. 20 — Sol aedicula'nın ahnlığı.
Abb. 20 — Giebel der linken Aedicula.

Res. 21 — Aynı ahnlığın cepheden görünüşü.
Abb. 21 — Frontansicht desselben Giebels.

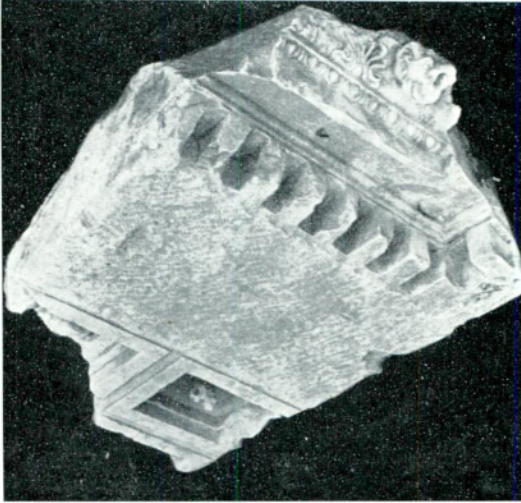

Res. 22 — Aedicula'nın sol yan tarafına ait geison-sima parçası.
Abb. 22 — Geison-Simafragment von der linken Nebenseite der Aedicula.

Res. 23 — Aedicula'nın sol yan tarafına ait başka bir geison-sima parçası.

Abb. 23 — Geison-Simafragment von der linken Nebenseite derselben Aedicula.

Res. 24 — Aedicula'nın iç (sağ) yan köşesine ait geison-sima parçası. Altta tavanı teşkil eden kaset'ler görülüyor.

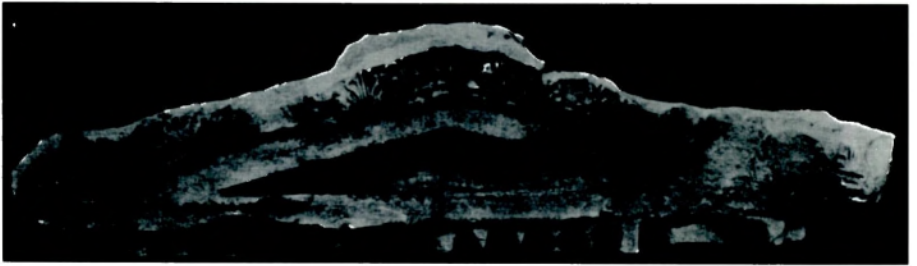
Abb. 24 — Geison-Simafragment von der rechten Nebenseite derselben Aedicula. Unten Reste von der kassettierten Decke.

Res. 25 — Orta kısmın üzerindeki alnlık.
Abb. 25 — Giebel des mittleren Teiles.

Res. 26 — Aynı alnlığın orta kısım.
Abb. 26 — Mittlerer Teil desselben Giebels.

Res. 27 — Sağ aedicula'nın alnlığı.
Abb. 27 — Giebel der rechten Aedicula.

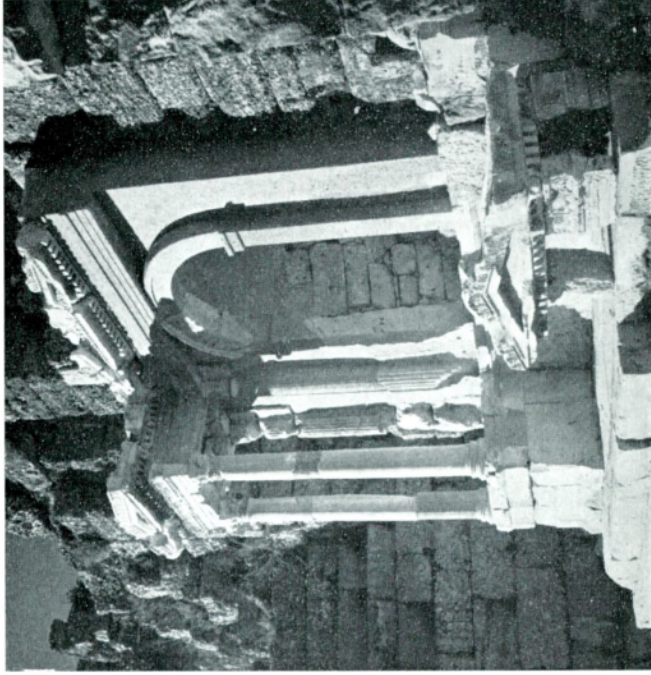
Res. 28 — “Vespasianus anıtı” nın restorasyonu esnasında çekilmiş resmi.

Abb. 28 — Restaurationsarbeiten am “Vespasiansmonument”.

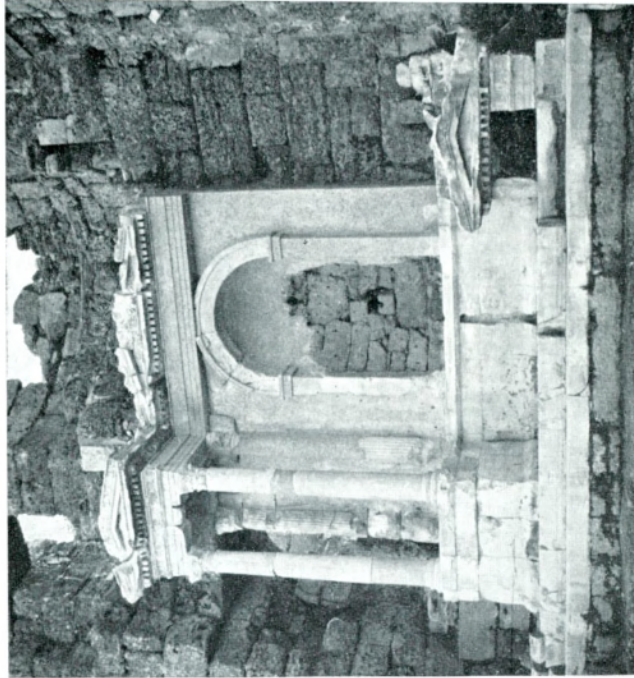

Res. 29 — “Vespasianus anıtı” restore edildikten sonra (cepheden çekilmiş resim).

Abb. 29 — Das “Vespasiansmonument” nach der Wiederherstellung (Frontansicht).

Res. 31 — Restorasyondan sonraki durum (batıdan çekilmiş resin).
Abb. 31 — Zustand nach der Wiederherstellung (Aufnahme von Westen).

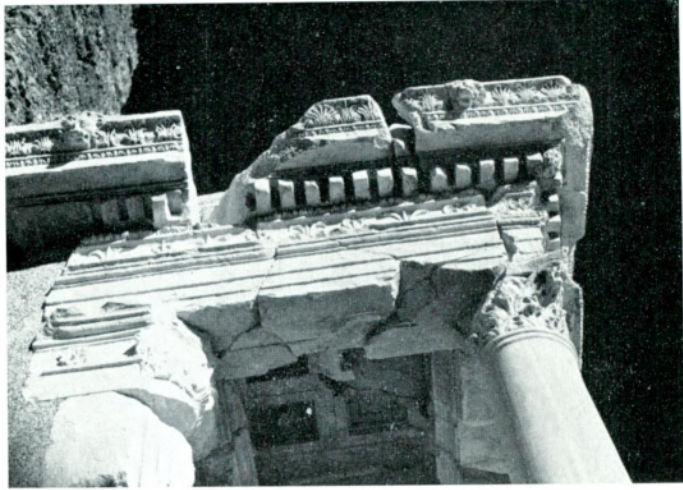
Res. 30 — “Vespasianus aniti” restorasyondan sonra.
Abb. 30 — Das “Vespasiansmonument” nach der Wiederherstellung.

Res. 32 — Restorasyondan sonraki durum (doğudan çekilmiş resim).
Abb. 32 — Zustand nach der Wiederherstellung (Aufnahme von Osten).

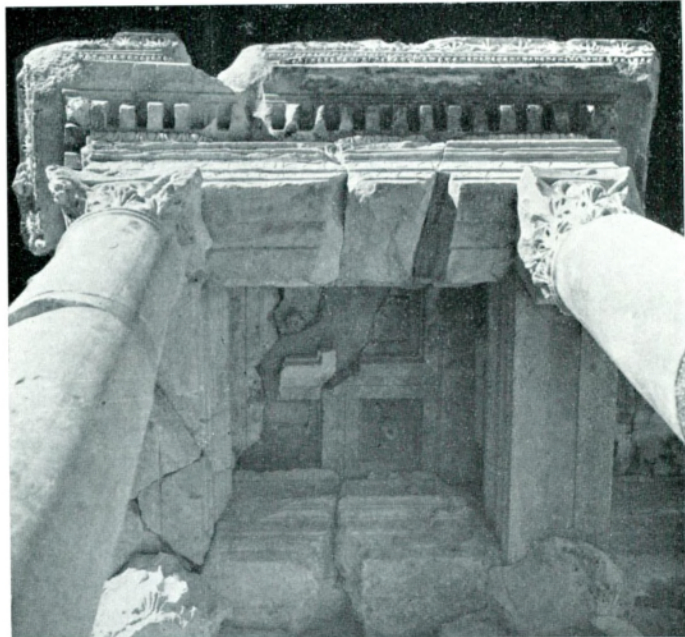

Res. 33 — Restore edilen sol aedicula'nın üst kısmı.
Abb. 33 — Oberer Teil der wiederhergestellten linken Aedicula.

Res. 34 — Aynı aedicula'nın içini ve kasetli tavanını gösteren resim.

Abb. 34 — Innenansicht mit der kassettierten Decke derselben Aedicula.

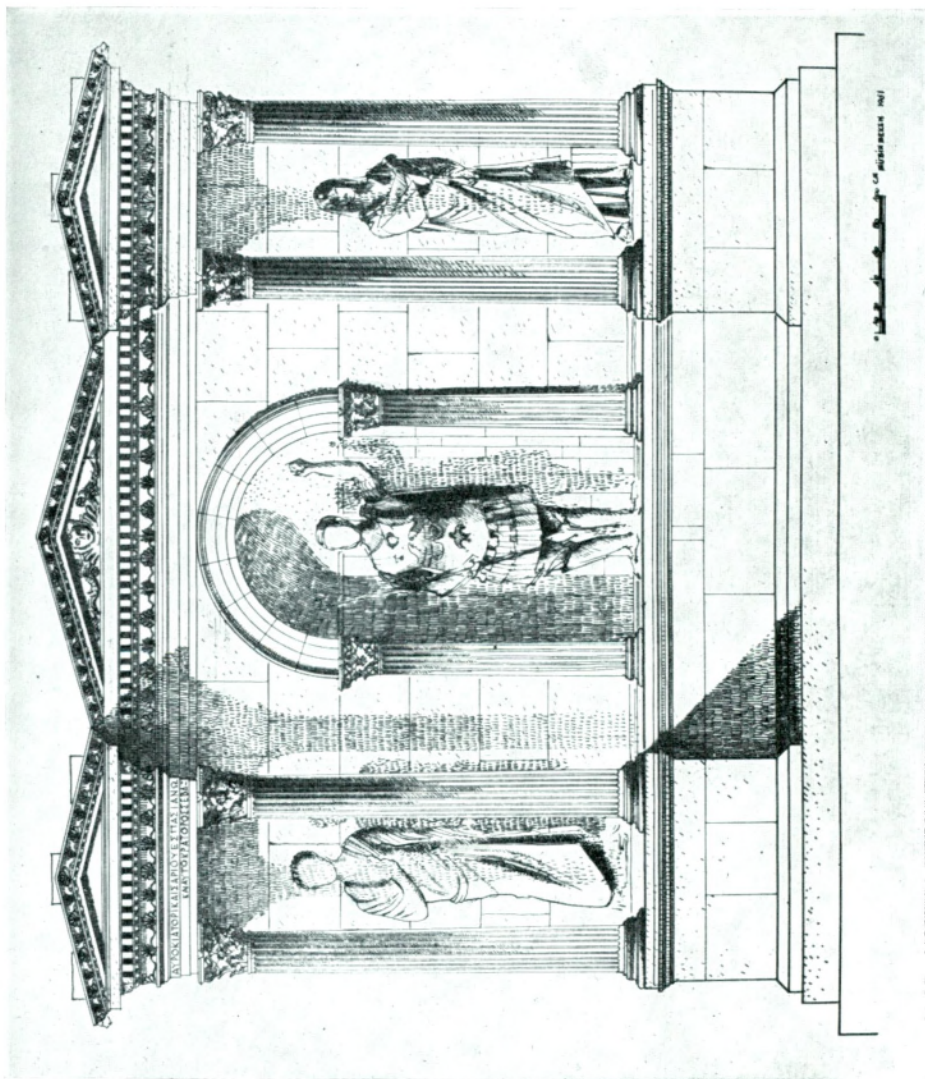

Res. 35 — Aynı aedicula'nın içini ve kasetli tavanını gösteren resim.

Abb. 35 — Innenansicht mit der kassettierten Decke derselben Aedicula.

Res. 36 — “Vespasianus anıtı” na ait
giyimli erkek heykeli.
Abb. 36 — Bekleidete männliche Statue
vom “Vespasiansmonument”.

Res. 37 — "Vespasianus anıtı" nın ilk şekli ni canlandırın resim (M. Beken).

Abb. 37 — Zeichnung, die den ursprünglichen Zustand des "Vespasians- monuments" zeigt (M. Beken).

Faszien und den üblichen Profilleisten versehen; auch die Soffitten sind schmucklos (vgl. Abb. 34). Drei Fragmente, die Bruch zu Bruch zusammenpassen und auf den zwei oberen Faszien eine Inschrift tragen, konnten der Aediculafront zugewiesen werden (Abb. 13). Ein Architrav-Friesblock der linken Nebenseite, der einerseits auf der vorderen Säule, andererseits auf der hinteren Halbsäule ruhte, konnte aus vier Stücken zusammengesetzt werden (Abb. 16 u. 33). Es zeigt sich, dass auf der Nebenseite der Fries nachlässiger gearbeitet ist: die aus einer gemeinsamen Wurzel herauspriessenden Palmetten sind summarischer, schmaler, ohne Mittelrippe und ohne unten verbindende Ranken ausgeführt und somit lose aneinander gereiht. Da der Architrav-Friesblock der inneren (rechten) Nebenseite nicht gefunden werden konnte, wurde er durch einen Betonbalken ersetzt (Abb. 31)⁵. Der in zwei Teile gebrochene Giebel, dessen Horizontalgeison mit einem Eierstab, die Schräggeisa mit einem Palmettenband verziert sind, hatte keinen figürlichen Schmuck (Maximalhöhe samt den Rahmen 0,44 m), wohl aber Basen für Akrotäre, die jedoch nicht mehr gefunden worden sind. Es ist interessant zu konstatieren, dass der Giebel mit den kassettierten Deckenplatten und dem unteren Zahnschnitt aus einem Stück gearbeitet ist. Die Schräggeisa des Giebels setzen sich auf den Nebenseiten in Form einer Sima fort, die mit derselben Palmettenornamentik und Wasserspeiern in Form von Löwenköpfen verziert ist. Da fast sämtliche Blöcke des Daches gefunden wurden, konnte die Aedicula fast vollständig überdeckt werden. Zwei Stücke (Abb. 22-23) konnten der linken, ein Stück (Abb. 24) der rechten Nebenseite zugewiesen werden (vgl. auch Abb. 31, 33). Von den Kassetten mit stark herausgewölbten Blättern und Blüten geben die Abb. 34-35 eine Vorstellung. Die Gesamthöhe der Aedicula samt dem Sockel lässt sich auf 5,31 m berechnen (vgl. Abb. 4).

Im mittleren Teil des Monuments befindet sich über einem 0,15 m vorspringenden Sockel eine mit Halbkuppel versehene halbrunde Nische von 1,02 m Tiefe und 2,10 m Höhe, die in die hintere dicke Mauer leicht einschneidet und die von 0,27 m breiten und 0,325 m tiefen Eckpfeilern eingefasst wird (Abb. 1, 4, 7). Ob diese Pfeiler und der darauf sitzende Bogen, von denen zwei vorhanden und jetzt

⁵ Für die Anordnung der beschrifteten Architrav-Friesblöcke am Monument nach dem Inhalt der Inschrift s. unten 207 f.

an ihre alte Stelle gesetzt sind (Abb. 30), noch eine dünne marmorner Verkleidung gehabt haben, worauf die Löcher deuten würden (etwa korinthische kannelierte Pilaster mit einem Dreifasziabogen; vgl. die Wiederherstellungszeichnung von M. Beken in Abb. 37)⁶, oder ohne Verkleidung gewesen sind, wie in der Restaurierung angenommen worden ist, lässt sich nicht mehr ermitteln. Eine dicke Mörtelschicht, ferner zahlreiche Löcher (Abb. 7, 30, 33) beweisen, dass das Innere der Nische, die in byzantinischer Zeit stark umgeändert worden ist, mit langen, dünnen Marmorplatten verkleidet war⁷. Die heute nicht mehr erhaltene Halbkuppel war höchstwahrscheinlich mit einem Mosaik verziert.

Darüber sass ein Gebälk, das die Fortsetzung des Gebälkes der Aediculae bildete und von einem Giebel bekrönt wurde, dessen heute vorhandene vier Fragmente Bruch zu Bruch passen (Abb. 25). Im Giebelfeld (Basisbreite 3,20 m; Maximalhöhe samt dem Rahmen 0,56 m), das von mit Palmettenband verzierten Schrägeisen und einem einfachen mit Eierstab versehenen Horizontalgeison umrahmt ist, sind Ranken und grosse vierblättrige Blumen zu sehen, die von einem Medusenkopf mit ovalem Gesicht in der Mitte ausgehen und sich nach beiden Seiten symmetrisch entfalten (Abb. 26). Der ziemlich lange Stamm ist kanneliert und hat ein Deckblatt, aus dem wieder geschweifte Stengel hervorwachsen, die nach den Giebelecken zu verlaufen. Im unteren Teil ist ein Zahnschnitt vorhanden.

Von der rechten Aedicula sind nur einige Architrav-Friesblöcke in Fragmenten, ferner ein in seinem oberen Teil arg beschädigter Giebel vorhanden, der mit dem Giebel der linken Aedicula grosse Ähnlichkeit hat. Da auch der Sockel stark zerstört ist, wurde auf die Wiederherstellung dieses Teiles verzichtet.

In der mittleren Nische ist mit grosser Wahrscheinlichkeit eine Kaiserstatue anzunehmen, die, als das Monument in ein Brunnenhaus umgewandelt wurde, entfernt worden sein muss. In den seitlichen

⁶ Als Analogie zu den architektonisch umrahmten Nischen seien die Wandnischen der hinteren Torhöfe von Side und von Perge angeführt: A. M. Mansel, *Archäologischer Anzeiger* 1956, Abb. 29; *Bulleten* 22, 1958, Abb. 30, 59; *Die Ruinen von Side*, Abb. 22.

⁷ Die halbrunde Exedra, die in der nordwestlichen Ecke der Agora steht und von uns ausgegraben worden ist, hatte im Inneren eine ähnliche Marmorverkleidung. Vgl. A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan *a. a. O.* 29 ff. Abb. 12-13, Taf. 41.

Aediculae stand je eine Gewandstatue, von denen eine ziemlich beschädigt auf uns gekommen ist (Abb. 36). Es handelt sich um eine stehende männliche bekleidete Figur von 1,15 m Höhe, deren knappe Gewandwiedergabe auf den Stil der flavischen Zeit deuten könnte.

Wie dieses zierliche und elegante Monument in seiner ursprünglichen Form ausgesehen hat, davon mag die Rekonstruktionszeichnung, die M. Beken hergestellt hat und die den bei der Wiederherstellung endgültig festgesetzten Massen entspricht, eine Vorstellung geben (Abb. 37)⁸.

In späterer Zeit wurde das Monument gründlich repariert und zugleich in ein Brunnenhaus umgewandelt. Ein Wasserbassin von 6,40 m Innenlänge und 1,80 m Maximalbreite, das von 0,16 m dicken Marmorschranken eingefasst war, wurde direkt auf der Plattform errichtet. Ein zweites, auf einem niedrigeren Niveau sich befindendes Bassin hatte eine Länge von 6,18 m, eine Breite von 1,10 m und war wie das erstere von 0,16 m dicken Marmorschranken eingefasst, von denen ein Stück auf der linken Seite noch in situ steht (vgl. auf Abb. 1, die untere linke Ecke). Das Wasser ergoss sich in diese Bassins durch einen in der mittleren Nische angebrachten Ausguss und eine in den Sockel einschneidende senkrechte Rille (Abb. 1, 7), ferner durch schmale (durchschnittliche Breite 0,10 m) Kanäle am Boden der seitlichen Nischen (vgl. Abb. 3). Von den in dieser Zeit neu hergestellten Architekturteilen seien die schon erwähnten glatten, in der Spätantike in Side weit verbreiteten marmornen Säulenschäfte, die jedoch nur fragmentarisch erhalten sind, ausserdem einige Säulenbasen angeführt (Abb. 11-12).

Es besteht aber auch die Möglichkeit, dass dieses schiefwinkelig an späteres Mauerwerk anlehrende Monument im 4. Jh. n. Chr., als die zweite Stadtmauer (Die Philippus-Attius-Mauer) hier vorbeiführte und das Bogentor über der grossen Säulenstrasse als Haupttor der Stadt benutzt wurde, von anderer Stelle hierher transportiert und in ein Brunnenhaus umgewandelt worden ist. Dadurch wurde der die Säulenhallen entlangschweifende Blick des durch die Hauptstrasse Kommenden auf dieses Monument gelenkt, das so einen de-

⁸ Die von demselben Architekten gezeichneten früheren Wiederherstellungen (*Festschrift M. Wegner*, Abb. auf S. 40 und *Die Ruinen von Side*, Abb. 56-57) haben etwas gedrungene Proportionen, da damals die Säulenhöhe noch nicht feststand.

korativen Hintergrund bildete⁹. Das neue Stadttor war auf der gegenüberliegenden rechten Seite von zwei weiteren Brunnen eingefasst, einem runden, mit der Philippus-Attiusmauer gleichzeitigen und einem daran anschliessenden, der aus drei Bassins und vier Aediculae bestand und nach seiner Ornamentik in die 2. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. zu datieren ist¹⁰. So ist das neue Stadttor eine bescheidene Nachahmung des Haupttores der Stadt¹¹, vor dem sich das monumentale Nymphaeum erhob¹².

Ich will hier nicht auf die architekturgeschichtliche Einordnung des Monuments eingehen. Der Sockelbau mit seinen zwei vorspringenden Eckkrisaliten stellt einen Typus dar, der schon in hellenistischer Zeit an Torbauten und Altarfassaden ausgebildet war¹³ und dann in der Kaiserzeit in verschiedener Form fortgesetzt wurde¹⁴. Die Fassade kann auch als ein Ausschnitt der Säulendekoration aufgefasst werden, die die inneren sowie äusseren Wände römischer Bauten der Kaiserzeit gliederte (wie z. B. Theater, Nymphaeen, Bibliotheken, Markttore usw.)¹⁵. Man vergleiche etwa den zwischen zwei Türen befindlichen Teil der *scaenae frons* des Theaters von Ephesos, das ins Jahr 66 n. Chr. datiert wird¹⁶, oder das Fassadenmotiv der inneren Wände des grossen Saales im Gebäude (M) in Side, das mit grosser Wahrscheinlichkeit in antoninischer Zeit entstanden ist¹⁷. Das Monument wird zweifellos auch dem gegenüber liegenden Brunnenhaus mit vier Aediculae als Vorbild gedient haben.

Es ist nicht unsere Absicht, auf die Ornamente des Baues näher einzugehen, da eine solche Untersuchung erst zu sicheren Ergebnissen

⁹ A. M. Mansel, *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, 1960, 4 Taf. VII Abb. 14-15.

¹⁰ A. M. Mansel, *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, 1960, 4, Taf. VII Abb. 15 und *Die Ruinen von Side*, 66 ff., Abb. 47, 49.

¹¹ Zuletzt: A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, 36 ff., Abb. 20 ff.

¹² Zuletzt: A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, 53 ff., Abb. 35 ff.

¹³ Unter zahlreichen Beispielen seien nur einige zitiert: das Westtor der Agora von Ephesos (F. Miltner, *Ephesos, Stadt der Artemis und des Johannes*, 1958, 19, Abb. 13); der Altar des Athenatempels von Priene (M. Schede, *Die Ruinen von Priene*, 1934, 36, Abb. 43-44).

¹⁴ Z. B. das "Capitolium (?)" in Triest (L. Crema, *Architettura Romana, Enciclopedia Classica* III, 1959, 282, Abb. 322).

¹⁵ Vgl. W. Zschietzschmann, *Die antike Kunst* II, 2: *Die hellenistische und römische Kunst*, 1939, 106.

¹⁶ *Forschungen in Ephesos* II (1912), 57, Abb. 107 Taf. IV.

¹⁷ A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, 113, Abb. 90.

führen kann, wenn eine Ornamentgeschichte Kleinasien in der römischen Kaiserzeit vorliegt¹⁸. Nur soviel kann gesagt werden, dass die schlichte Ornamentik des sidetischen Monuments im Gegensatz steht zu der üppigen, auf Licht- und Schattenwirkung gestellten flavischen Dekoration in Rom und in Italien¹⁹, dass also Kleinasien sich im 1. Jh. n. Chr. vor allem in der Ornamentik den von Rom und Italien ausgehenden Kunstrichtungen ablehnend verhielt²⁰, also seine eigenen Wege gegangen ist und eine eigene Entwicklung genommen hat. Um die Frage über die Beziehungen Pamphyliens zu den benachbarten Landschaften zu beantworten, könnte man Vergleiche mit der Bauornamentik einiger Monumente anstellen, die sowohl zeitlich als auch räumlich unserem Monument am nächsten stehen, so z. B. mit der Ornamentik der ersten zwei Geschosse der *scaenae frons* des Theaters von Ephesos, das in das Jahr 66 n. Chr. datiert wird²¹, ferner mit der Ornamentik der Palaestra der Thermen des Vergilius Capito und der daran sich anschliessenden jonischen Halle in Milet, die um 50 n. Chr. entstanden sind²². Aber von dieser Ornamentik liegen nur Handzeichnungen vor, und es gibt keine genügenden photographischen Detailaufnahmen. Der Altar des Domitianstempels in Ephesos, der nur in vorläufigen Berichten vorliegt²³, bestand aus einer sockelförmigen Plattform, die rings mit Reliefplatten umkleidet war und am Fussprofil mit Palmetten verziert ist. Diese Palmetten zeigen zwar eine gewisse Ähnlichkeit; es fehlt ihnen aber das mittlere aufrechtstehende Blatt, das gewissermassen die Achse der Palmette bildete. Aber auch von diesem Fussprofil liegen keine Detailaufnahmen vor.

Es lässt sich immerhin im allgemeinen sagen, dass die Ornamente der oben angeführten Bauten keine richtigen Analogien zum Ves-

¹⁸ Das von Herrn M. Schede, dem ehemaligen Direktor des Deutschen Archäologischen Instituts in Istanbul, gesammelte reiche Material scheint während des zweiten Weltkrieges vernichtet worden zu sein.

¹⁹ Vgl. darüber P. H. v. Blanckenhagen, *Flavische Architektur und ihre Dekoration, untersucht am Nervaforum*. 1940.

²⁰ Z. B. E. Weigand, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 5, 1928, 111 und D. Krencker - M. Schede, *Der Tempel in Ankara*, 1936, 48.

²¹ *Forschungen in Ephesos* II, 60, Abb. 112-114.

²² A. v. Gerkan - F. Krischen, *Thermen und Palaestren (Milet Bd. I, Heft 9)*, 1928, 23 ff., Abb. 31, 34 ff. Die jonische Halle: *ebenda* 36 ff., Abb. 53, 56, 59, 62.

²³ J. Keil, *Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts* 27, 1932, Beibl. 57 ff. Abb. 38 = F. Miltner, *Ephesos* 38, Abb. 28.

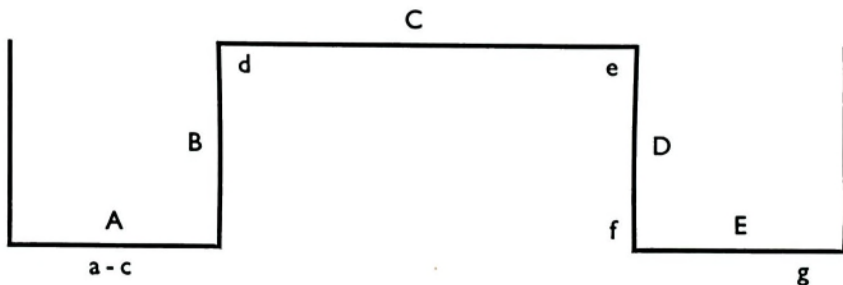
pasiansmonument bilden. Diese Tatsache könnte darauf deuten, dass Pamphylien auch auf diesem Gebiet seine eigenen Wege gegangen ist. Sie könnte aber auch die Frage aufwerfen, ob das Monument nicht in einer früheren Zeit entstanden und später Vespasian und vielleicht auch Titus geweiht worden ist, worauf die letzten Worte der Inschrift —allerdings mit Fragezeichen— deuten könnten (vgl. unten).

Die Abhandlung von Prof. Bean über die einst ziemlich lange Weihinschrift, füge ich hier an:

The inscription ran in two lines on the architrave above the central niche and the two projecting wings. The script is monumental, but not particularly elegant. Seven fragments have been found, three of which join: they read as follows:

(a-c)	Αὐτοκράτορι Καίσαρι Οὐεσπασιανῶ Σεβ
(fig. 13-15)	ὑπάτω τὸ γ', τειμητῆ, καὶ Αὐτοκράτορος Σεβαστοῦ
(d)	ΜΕΓΙΣΤΩ
(fig. 17)	vacat
(e)	ΣΑΡ
	P
(f)	ΑΣΙΑΝΩΑΥΤΟ
(fig. 18)	ΙΤΑΝΟΥΕΠΙ
(g)	ΣΕΞΟΥΣΙ .. ΤΟΓ
(fig. 19)	ΧΟΣΜΗ .. Σ

The positions of these fragments in the inscription are determined with near certainty by their shapes and the places which they must have occupied on the monument; the following sketch shows the architects' arrangement (A, B, C, D, E are the five faces of the facade.)

(a-c) occupied the whole of the left wing A, with a short return on face B; (d) stood in the corner at the inner end of B; from face C nothing remains; (e) stood in the corner at the inner end of D, and (f) towards the outer end of the same face; (g) was at the right end of the right wing E, that is at the extreme end of the inscription.

From the considerable length of the text, and from the recurrence of the name *Vespasian* in (a-c) and in (f) it is clear that the monument was not dedicated to *Vespasian* alone, but that *Titus* must have been associated with him; the figures for tribunate and consulship in fragments (a) and (g) will then relate to *Titus*, not to *Vespasian*.

It is evident that the inscription must have continued across the central surface C, and a careful calculation of letter-spaces shows that the names and titles of *Vespasian* and *Titus* will fit neatly into the available room; the restoration of the upper line is therefore virtually certain.

The only surviving parts of the inscription which do not belong to the Emperors' names and titles are the lower lines of (e), (f) and (g); these are not easy to restore. ITANOY in (f) must apparently be part of the name of the dedicator, or rather of his patronymic. The following EΠI might then be the beginning of his patronymic: at Side the normal τοῦ is sometimes omitted in this position; or perhaps more likely it may belong either to a title such as ἐπί[τροπος τοῦ Σεβαστοῦ], or a participle such as ἐπι[μεληθέντος] or ἐπι[σκευάσας]. The possibilities are inconveniently numerous. Fragment (g) is badly weathered; the letters ΟΣΜΗ . . Σ are legible enough, and in front of them is apparently a K or P; after the second Σ there is room for two more letters, but nothing can be read. I suspect that we have the participle ἡχοσμή[σας], though this is of course uncertain.

On fragment (d) the lower line is blank, so that after the genitive Αὐτοκράτορος Σεβαστοῦ there is room only for a very few words before the gap; παντὶ τῷ ὄκῳ would meet the case. Since nothing survives from face C we have no indication how far the gap in line 2 extended; but as nothing more is needed before the name of the dedicator on face D, it seems reasonably sure that the gap extended all across C.

I therefore propose the following restoration, with some confidence for line 1, tentatively and *exempli gratia* for the second half of line 2.²⁴

A	B
<u>Αὐτοκράτορι</u> <u>Καίσαρι</u> <u>Οὐεσπασιανῶ</u>	<u>Σεβαστῶ</u> , ἀρχιερεῖ <u>μεγίστῳ</u>
<u>ὑπάτῳ τὸ γ', τειμητῆ, και</u> <u>Αὐτοκράτορος Σεβασ</u>	<u>τοῦ παντὶ τῶ οἴκῳ vacat</u>
C	
αὐτοκράτορι τὸ <u>ια'(?), ὑπάτῳ τὸ ε', δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ γ', τειμητῆ, και</u> <u>Τίτῳ Καί-</u> v a c a t	
D	E
<u>σαρι Οὐεσπασιανῶ</u> <u>Αὐτοκρά</u>	<u>τορι τὸ ς'(?), δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ γ'</u>
'P----- <u>ιτανου ἐπισκευ</u>	<u>άσας και περι κύκλῳ ἐπικοσμῆσας</u>

The inscription is then unsymmetrical to the extent that the blank below μεγίστῳ on face B is not balanced by a corresponding blank on face D; this is inevitable if the architects' placing of the extant blocks is correct, and was no doubt due to a reluctance to divide the dedicator's name between two faces 3 m. apart. There is a natural break after παντὶ τῶ οἴκῳ.

Vespasian became trib. pot. V, and Titus trib. pot. III, on July 1 st, A. D. 73; on January 1 st, 74 they took their fifth and third consulships respectively. The dedication is accordingly dated to the first half of the year A. D. 74.

If the restoration ἐπι[σκευάσας] is correct (which is far from sure), the building was repaired in A. D. 74, and in its original form was older than this; in any case the repairs, if such they were, must have been thoroughgoing, and produced in effect a new monument.

²⁴ The surviving parts are underlined.

ORTA ÇAĞLARDA TÜRKİYE KIBRIS MÜNASEBETLERİ

Prof. OSMAN TURAN

I. İSLÂM - BİZANS DEVRİ

Kıbrıs adası coğrafi mevkii, askerî ve ticarî ehemmiyeti dolayısıyla asırlarca İslâmlar ile Hıristiyanlar arasında bir mücadele mevzuu olmuş ve Akdeniz hâkimiyeti el değiştirdikçe adamın sahipleri de değişmiştir. Böylece ada Orta çağlar başından beri Bizans, Arap, Fransız (Haçlı), İtalyan (Venedik) ve nihayet Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. İslâmlar az bir zaman zarfında, mucizevî bir kudretle, Yakın-Şark'ın Sasanî ve Bizans İmparatorluklarını yere serdikten sonra da hayrete şayan bir süratle denizlere açılmışlar ve Akdeniz'e hâkim olmuşlardı. Gerçekten Hazreti Ömer zamanında denize yaklaşmaktan korkan Araplar Hazreti Osman zamanında artık denizlere açılmak ve fetihlere girişmek kudretini kazandılar. Halife Osman zamanında Şam vâlisi bulunan Mu'âviye, vücuda getirdiği bir donanma ile, M. 650 yılında, Kıbrıs'a bir sefer yaptı ve Ada'yı yıllık 7200 dinar (altın) vergi ile İslâm devletine bağladı. Bizanslıların adayı istirdat teşebbüsleri üzerine o 653'de 500 gemi ile tekrar bir sefer yaparak adayı fethetmiş; ada'ya Suriye'den halk nakletmiş; adada camiler ve hattâ bir rivâyete göre bir şehir inşa etmiştir. Bizanslılarla vukubulan mücadeleler dolayısıyla Emevi Halifesi II. Velid ve Abbasî Halifesi Harun-er Reşid (786-809) zamanında sefer yapmak lüzumu hasıl olmuş; Kıbrıslıların bir kısmı Suriye'ye naklolunmuş; fakat ada halkı artık itaatini ispat ettiği için bu halk tekrar yurtlarına gönderilmiştir.

Mu'âviye'nin ilk seferine Ebu Eyyûb al-Ansârî, Ebu Zer, Ebu Durdâ, Mikdâd, Ubâde al-Şâmid ve daha bir çok sahâbe ve zevceleri de katılmıştı. Bu kadınlardan biri Ubâde'nin zevcesi ve Hazreti Peygamberin yakını bulunan Umm Harâm Ada'ya çıkıldığı zaman orada şehit düşmüştür.¹ Bu suretle onun şahadetiyle İstanbul'da Eyûb,

¹ Belâzurî, *Futûh ul-buldân*, Kahire 1901, s. 159-164; İbn ul-Eşîr, *Târih*, Kahire 1303, III, s. 36; Süryani Mihael, *Chronique*, fr. terc. Chabot, Paris 1906, II, s. 441,

Afyon Karahisar havalisinde (Seydi Gazi'de) Battal Gazi'den daha önce, Kıbrıs adasında, İslâmın mukaddes yerlerinden ve ziyaretgâhlarından biri meydana gelmiştir. Nitekim X. asırda, henüz Kıbrıs İslâm hâkimiyetinde iken, Belâzurî "Saliha Kadının Kabri" adıyla ve K. Porphyrogenetos gibi hem Müslüman ve hem Hıristiyan çağdaş iki kaynak Umm Harâm'ın mezarının Ada'da mevcut olduğunu kaydetmişlerdir. Bu mezarın kudsiyetini ve bir ziyaretgâh haline gelmesi sebeplerini meydana koyan bu kayıtlar Buhârî hadîsleri ile de teyit edilmektedir. Filhakika Enes bin Mâlik tarafından rivâyet edilen hadîse göre Umm Harâm'ı sık sık ziyaret eden Hazreti Peygamber, bir gün onun evinde, Müslümanların gemilere binip denizde cihâd yapacaklarını beyan ederken Umm Harâm da bu gazaya iştiraki arzu etmiş ve Hazreti Muhammed de bu arzusunun gerçekleşeceğini müjdelemiştir.³ Enes bin Malik'in Umm Sulaym'in oğlu ve onun hemşire zadesi olması ile bu tarihî kayıtlar bu hadîsin sıhhatini kuvvetlendirmiştir.⁴

Kıbrıs Bizanslılar eline geçtikten sonra, 1174'de, ada'yı ziyaret eden ve İslâm mukaddes yerleri hakkında bir eser yazan Herevî orada Umm Harâm'ın mezarını gördüğü gibi Şark kilisesi duvarında, bir taş kitabede, Besmele ve İhlâs sûresinden sonra: "Burası Hicrî 29 yılı Ramazanında (650 Mayıs) ölen 'Urva bin Sâbit'in kabridir"⁵ ibaresini okuduğunu bildirir, ki bu sâyede başka bir sahabenin daha şehit düştüğünü veren tek, fakat şüpheden âzade, yeni bir kayda sahip oluyoruz. Herevî'nin bizzat bu seyahati sayesinde, ki Emevî Halifesi Hişâm zamanında, M. 740 senesinde şehit düşen Battal Gazi'nin mezarının da, XII. asırda, Türklerce malûm olduğunu ve bu

442, 473; Bar Hebraeus, *Chronography*, İngl. terc. W. Budge, London 1932, s. 98; 103.

² Belâzurî, s. 160 : "*Fa kabruha bi-Kıbrıs Tud'a kabr al-Mar'at al Saliha*"; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, II, 703.

³ Buhârî, *Tecrid*, VIII, s. 390; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, Kahire 1932, VIII, s. 153.

⁴ İbn Keşîr, V, s. 331.

⁵ Herevî, *Kitâb uz-ziyârât*, nşr. J. Saurdel-Thomine, Dımsık 1953, s. 56. İbn Kesîr (VIII, s. 153) de zamanında, M. 1372 de, Muaviye'nin seferinden ve Umm Harâm'ın şehâdetinden bahsederken "*İyi kadının kabri denilip halk tarafından tâzım edildiğini ve ondan hâcet dilediklerini*" söyleyerek mezarın Kıbrıs Kırallığı zamanda da bilindiğini kaydeder. Adada bir İslâm ziyaretgâhına mukabil Hıristiyanlığın Havarilerinden sayılan Barnaba (Paraklysis)'nın vatani da Kıbrıs olup ada her iki din için aynı ehemmiyette kudsiyete sahiptir.

devirde henüz Selçuk - Bizans hududunda, bir tepe üzerinde ziyaretgâh haline geldiğini öğreniyoruz. Halbuki fetihten beri Türklerin gaza hamlelerine şevk veren ve menkibeleri yaşayan Battal Gazi mezarının Alâeddin Keykubad (1220-1237) tarafından keşfedildiği sanılıyordu.⁶ Türkler ada'yı fethedince Larnaka civarında Tuzla'da bulunan Umm Harâm'ın mezarı çok büyük bir ehemmiyet kazanmış; güzel bir türbe ve tekke inşa, vakıflar tesis edilmiş ve ada'nın mukaddes bir yeri olarak "Halk arasında ihtiyar kadının mezarı" adıyla ravzası dost ve düşman ziyaretgâhı" haline gelmiş; Türk ve Avrupalı seyyahlar tarafından türbe ve ziyaretler tasvir edilmiştir.⁷ İşte Kıbrıs'ta asırlarca müstesna bir ziyaretgâh olan ve ada Türklerince "Hala Hatun" veya "Hala Sultan" denilen ziyaretgâhın tarihi budur.⁸

İslâmlar daha Mu'âviye zamanında Bizanslılara karşı Akdeniz hâkimiyetini ele almışlar ve bir kaç deniz zaferinden sonra da, Peygamberin hadîslerinden de kuvvet alarak, İstanbul'u bir kaç defa kuşatmışlar ve orada da büyük sahabeden Ebu Eyyûb al-Ansârî'yi

⁶ Herevî, s. 56. Böylece Kılıç-Arslan zamanında (1155-1192) bilinen ve ziyaret edilen Battâl Gazi mezarının I. Alâeddin Keykubâd zamanında (1217-1220) keşfedildiğine dair rivâyet ve tedkiklerin (Hasluck, II, s. 709; aynı müell. *Bektâşilik tedkikleri*, İstanbul 1928, s. 90-94; P. Wittek, *Byzantion XI* (1935), s. 32) buna göre düzeltilmesi gerekir. Herevî İstanbul'da ziyaret ettiği Eba Eyyûb'un mezarı için de : "Müslümanlar Rumlara bu Peygamberimizin büyük sahâbesindedir. Eğer mezar bir tecâvüze uğrarsa İslâm ülkelerinde artık çan sesi duyulmyacaktır" (s. 56) denildiğini rivâyet eder. Diğer İslâm kaynakları bu tehdidin Emevî Halifesi II. Yezid (M. 720-724) tarafından yapıldığını, Eyyûb, Battal Gazi ve 652'de Türk ve Hazarlara karşı Balancar'da (Kafkasya) ölen Abdurrahmân bin Rebi'a'nın mezarlarına Rumlar ve Türklerin de dua için gittiklerini kaydederler (bak. M. Canard, *Expéditions des Arabes contre Constantinople*, JA CCVIII (1926), s. 71-77).

⁷ Kâtip Çelebi, *Cihân-numâ*. İstanbul 1145, s. 612; Karaçelebi-zâde de Umm Harâm'ın Tuzla (Larnaka) da medfün olup "halk arasında ihtiyar kadının mezarı adile ravzası dost ve düşman ziyaretgâhıdır" (*Ravzat ul-ebâr*, İstanbul 1248, s. 451) kaydını verir. Bu gün Hala Sultan Tekkesi adanın güzel Türk eserlerinden birini teşkil eder.

⁸ Hala Sultan veya Hala Hatun adlarının menşei belli olmayıp Hz. Peygamber ile münasebeti veya bizzat Enes b. Mâlik'in halası olmakla ilgili bulunduğu düşünülebilir. Mezarın asırlar boyunca unutulmaz bir hatıra ile yaşaması onun tarihi hüviyeti üzerinde olduğundan ziyade mevkiine karşı gösterilen şüphelerin bile yersizliğini gösterir. Avrupalı seyyahların Umm Harâm hakkındaki kayıtları da 1683 de Le Bruyn ile başlar (Hasluck, II, 704).

şehit vermişlerdir. Böylece Hazreti İsa'nın Havvarî'leri tarafından ziyaret edilmemiş ve buna mukabil Hazreti Muhammed'in en büyük sahabelerinden birinin şehit olduğu bir belde olarak İstanbul, Hıristiyanlığın aksine de, İslâmın mukaddes bir yeri haline gelmiştir. Üç asırdan fazla Kıbrıs'a sahip olan İslâmlar zamanında ada ticaret sayesinde çok ilerledi⁹. Burada ipek, hububat istihali ve ticareti arttı. İbn Haldun'un mânalı bir şekilde ifade ettiği üzere bu devirde Hıristiyanlar Akdeniz'de bir "gemi parçası" bile yüzdüremiyorlardı. Sicilya ve Girit ekseriyetle Müslüman olduğu halde Kıbrıs'ta aksine Müslüman çoğalmamış; Mu'âviye tarafından verilen ahidnâmeğe göre Ada Müslüman Emîr ve hâkimler idaresinde kalmıştır.¹⁰ Nikeforus Phokas'ın İslâmlara kazandığı büyük zaferler sırasında Kıbrıs da, 965 senesinde, tekrar Bizanslılar eline geçti. Takriben bir buçuk asır sonra, 1106'da, Kıbrıs'ı ziyaret eden Daniel ada'nın çok mamur ve zengin olduğunu ve kilise teşkilâtını kaydeder.¹¹ I. Haçlı seferi esnasında ada Bizans ve Lâtin donanmaları sayesinde Suriye'de müşkül durumda kalan Haçlıları beslemek için çok mühim bir rol oynadı. Bununla beraber daha ilk Haçlı seferinde Bizanslılar ile Lâtinler arasında husumet ve mücadele başladı; Pizali'lerin adayı daha 1099'da işgal teşebbüsleri bir netice vermedi.¹² Fakat 1157 senesinde, Antakya Prensi Renaud de Chatillon ve Kilikya Ermeni prensi Thoros Kıbrıs'a bir sefer yaparak ada'yı kolaylıkla işgal ettiler; şehir ve köylerini tahrip, halkını imha ve esir ederek görülmemiş zulümler yaptılar; Adanın bütün servetlerini aldılar. Halkını deniz kenarına götürüp sürgün ederken fidye mukabilinde halkın bundan kurtulması üzerine fidyeyi alıncaya kadar Kıbrıs'ın ileri gelenlerini ve papazlarını esir ederek Antakya'ya götürdüler. Bu şekilde Haçlılar ve Ermenilerde

⁹ A. R. Lewis, *Naval power and trade in the Mediterranean A. D. 500-100*, Princeton 1951, s. 186, 189, 200, 203.

¹⁰ İbn Havkal, nşr. Kramers (B G A) 1938, s. 203-204, İstahri (B G A), s. 70-71; Kıbrıs kilisesi daha Ephese Konsilinden (431) beri muhtar bir kilise olmak iddiasında idi ve ada Hıristiyanlarına ait işler için Bağdad'a gidiliyordu (S. Runciman, *Crusades II*, London 1954, s. 128, 130).

¹¹ *Itineraire russe en Orient I* (S. de l'Orient latin), fr. terc. Khitrowo, Genève 1889, s. 9. Kıbrıs'ın Bizanslılar ve İslâmlar zamanında muhtar bir idareye sahip olduğu, hattâ kaynakların müphem ifadelerine göre müşterek bir idarenin tatbik edildiği anlaşılıyor. Buna mukabil Girid ve Sicilya adaları tamamiyle İslâm idaresine geçmiş, Müslüman nüfusu hâkim olmuş ve bu adaların halkı cihâda devam etmiştir.

husule gelen derin nefretin intikamını insafsızca aldılar. Bu tahribattan sonra ada artık eski mamuriyetini kaybetti. Arkadan da bir Mısır donanması ada'ya akın yaparak esirlerle döndü. Bu hâdise üzerine İmparator Manuel Kilikya seferini yaptı.¹²

Haçlılar böylece Kıbrıs'a göz dikmiş oluyorlar ve kolaylıkla zaptedileceğine kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Nihayet III. Haçlı seferi esnasında İngiliz kralı Arslan Yürekli Richard, gemileriyle, Limasol limanına çıkmış; 1191'de Lefkoşe (Nikosia)'yı aldıktan sonra ada'yı kolaylıkla ele geçirmiş ve ada'da müstakil olarak hüküm süren İsak Komnenos'un hâkimiyetine son vermiştir.¹³ İngiliz kralı 1192 senesinde Kıbrıs'ı 100,000 altın (besants) karşılığında satınca adada, Selâhaddin Eyyubî'nin fetihleriyle tahtsız kalan, Kudüs Kralı Guy de Lusignan yerleşmiş ve burada yeni bir Haçlı (Fransız) devleti kurulmuştur. Selâhaddin Eyyubî'nin Kudüs ve Suriye'den attığı bütün Haçlılar Kıbrıs'a gelip Kırallık etrafında adanın idareci sınıfını ve asilzadeleri teşkil etmişler ve yerli Rumları toprağa bağlı esir (serf) durumuna düşürmüşlerdir. Böylece adada hâkim Lâtinler ile mahkûm Rumlar olmak üzere iki sınıf meydana geldi. Haçlıların Şarktaki hareketlerine bir üs, Şark-Garp ticaretinde bir konak ve anbar vazifesini gören Kıbrıs'a bu tarihten sonra da pek çok İtalyan ve Fransız aileleri geldi; ticaret kolonileri teşekkül etti. Bunlar yanında da, bu ticaret dolayısıyla, Arap, Türk, Ermeni, Süryani ve Yahudi tüccarları da adada yerleşerek etnik durum çok değişti ve Rumlar ekseriyeti kaybettiler. Adada katolik kilisesi de kurularak ortodoks başpiskopos-

¹² Anne Comnène, *Alexiade*, fr. trc. B. Leib, Paris 1945, III, s. 44, 148-152.

¹³ Süryani Mihael, III, s. 315; Guillaume de Tyr, nşr. M. Paulin, Paris 1880, II, s. 208; Sempad, R. H. Cr. *Documents armeniens* I, s. 621. Keşiş Grégoire, *Chronique de Mathien d'Edesse*, fr. terc. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 333-354; Bar Hebraeus, s. 284; İbn Müeyesser, nşr. H. Masse, s. 473; Sempad, R. H. Cr. *Doc. armameniens* II, s. 621. Bu müthiş zulümde eski husumet yanında Y. Konnenos (Kaloyan) daha önce, 1136'da Kilikya seferini yaparken Kıbrıs adasına (Cezire Antakya) uğramış; Lefkoşe (Nişiyiye)'yi zaptetmiş ve onlar ile muharebe yaptıktan sonra Adana, Masîsa, Anazarba ve Tel-Hamdûn'u zapt ve Ermeni Prensi Hetum'un oğlunu mağlûp etmiş; Tel-Hamdûn halkını Kıbrıs'a sürmüştü (İbn Kalanisi, Beyrut 1908, s. 268; İbn ül-Esîr, IX, s. 20). H. A. R. Gibb bu yer ve isimleri yanlış anlamıştır (*Damascus Chronicle of the Crusades*, London 1932, s. 240-241). İmparator Manuel daha sonra Andronikos'u Kilikya seferine memur edince "*Kıbrıs adası vergilerini*" ona tahsis eylemişti (N. Khoniates, fr. terc. Cousin (*Hist. de Constantinople*), Paris 1673, V, s. 133).

luğu ilga edildi. Rum papazları cebren Lâtin kilisesine bağlandı. Başta Lefkoşe'de Ayasofya kilisesi olmak üzere kiralık, yeni inşaatıyla, gotik sanatını da adaya getirmiştir. Bu inkişaf sebebiyle de Fransızca ve İtalyanca adada hâkim olmuş ve Rumca itibarını kaybetmiştir. Kırallığın dört asra yakın hayatı (1192-1571) esnasında Ceneviz ve Venediklilerin tesiri gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet ada Venediklilerin eline geçmiş ve onlardan Türklere intikal etmiştir. Kıbrıs kiralığı hayatı boyunca Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı Haçlıların bir üssü olmuş; Şarktaki Haçlılarla, Kilikya Ermenileriyle çok defa birlik yapmış; Avrupa'da hazırlanan Haçlı hareketleriyle, İtalyan ve Fransızların deniz kuvvetleriyle birlikte bu savaflara katılmıştır.¹⁴

II. SELÇUKLULAR VE KIBRIS

Kıbrıs Haçlı kiralığının kurulmasıyla Türklerin Akdeniz sahillerine inişleri hemen aynı zamana rastlar. Filhakika, I. Haçlı seferi dolayısıyla, sahil bölgelerini kaybederek Orta - Anadolu'ya çekilen Selçuklular, II. Kılıç Arslan zamanından itibaren, tekrar genişlemeğe ve sahillere çıkmağa başladılar. Kılıç Arslan, 1182'de, Antalya'yı kuşattı ise de, başka meşguliyetleri dolayısıyla, şehir fethedilemedi. IV. Haçlı seferi ile, 1204'de, İstanbul'da bir Lâtin İmparatorluğu kurulur ve Bizans İmparatorluğu parçalanırken Antalya havalisinde de Aldobrandini adlı bir İtalyan hâkim oldu. Bu değişiklik ile Antalya yolu Türkiye Mısır ve Avrupa arasında ilerlemiş bulunan ticarî faaliyetler de sarsıldı. Kıbrıs kiralını metbû tanyan bu İtalyan serkerdesinin bir Türk kervanını yağmalaması, Selçuklular ile Kıbrıslılar arasında, bir çatışmaya sebep olarak, ilk münasebet vukubudur. İleri görüşlü bir ticarî siyaset takip eden Gıyâseddin Keyhusrev Bizanslıları bozguna uğratarak Sinop kervan yolunu açtıktan ve bir çok ülkelerden gelip Sivas'ta yığılan ticaret kervanlarını harekete geçirdikten sonra, aynı maksatla, derhal Antalya üzerine yürüdü. Kıbrıs kiralı yalnız metbû bir hükümdar sıfatıyla değil, daha ziyade ada'nın gıda maddelerini tedarik ettikleri Anadolu sahillinde yerleşmek maksadiyle de,

¹⁴ Suriye sahilllerinden ve Akkâ'dan atılan Franklar o kadar kalabalık geldiler ki "çok zengin ve her türlü serveti bol, güzel şehirleri olan" Kıbrıs'ta derhal şiddetli bir kıtlık ve sıkıntı başladığını ve "yıllık kirası 10 altun (besants) olan evler 100 altuna" çıktığını bir Kıbrıs kroniği yazar (*Geste des Chiprois*, nşr. G. Raynaud, Genev 1887, S. Orient Latin), s. 258.

Antalya müdafaasına asker gönderdi. Bununla beraber Kıbrıslılar mağlûp edilerek Antalya 1207 yılında fethedildi ve Türkiye'ye Akdeniz'de bir kapı açıldı; idhalât ve ihracat emniyet altına alındı. Şehirde yerleştirilen tüccar ve sermayedarlarla ticarî faaliyetler de düzenlendi. Antalya limanı aynı zamanda teşekküle başlayan Türk donanmasına da üs oldu.¹⁵

Selçuklular Antalya fethi ile, Akdeniz ticaretine faal bir şekilde iştirak etmek ve kervanları Türkiye'ye çekebilmek maksadiyle, derhal Kıbrıslılar ve Venediklilerle ticaret muahedeleri akdedip iktisadî gayeleri ilk plânda tuttuklarını göstermiş; Şark - Garp ticaretini teşvik ve himayede çeşitli tedbirlere başvurmuşlardır. İzzeddin Keykâvus Kıbrıs kralı Hugo'ya bir elçi göndermiş ve kızıdan aldığı 1214 II. Kânun tarihli cevapta : "Sultanlık devletinin emir ve arzusunu yerine getirdik. Aramızda altı yıldan (yâni 1207'de Antalya fethinden) beri yeminle teyit edilmiş bir dostluk bulunduğunu ve vesikaların altın mühürle tasdikli olduğunu öğreneceksiniz. Sultanın müsaadeyle bütün ülkelerden tüccar ve gemiciler engelsiz ve tereddütsüz olarak ve kolaylıkla benim memleketime gelecekler; aynı şekilde bizimkiler de Sultanın ülkelerine girip çıkacaklardır"¹⁶ ifadesiyle iktisadî zaruretlerin nasıl ağır basarak Antalya savaşı ve fethi sonunda Selçuklu ve Kıbrıslıların derhal anlaşıklarını meydana koyar.

İktisadî zaruretlere ve dostluk anlaşmalarına rağmen fırsat geldikçe, daha büyük menfaatler saikiyle, savaşlar eksik olmuyordu. İzzeddin Keykâvus babasının ölümünden (1211) sonra kardeşi Alâeddin Keykubad ile taht mücadelesine giriştiği ve 1214'de de Sinop'un fethi ile uğraştığı zaman Kıbrıslılar tekrar Anadolu sahillerine yerleşmek maksadiyle Antalya'yı işgal edip Türkleri öldürdüler. Selçuk sultanı, ordusunu hazırlıyarak Kıbrıs kiral naibi Gautier de Monbeliart ve diğer Haçlılara karşı Antalya üzerine yürüdü. Şehir uzun ve çetin bir muhasaradan sonra 1216 yılı başında (612 Ramazan bayramında) ikinci defa fethedilerek, Türklere yaptıklarına bir misil olmak üzere, Kıbrıslılar öldürüldü ve onlara katılan yerli Rumlar da ceza-

¹⁵ İbn Bibî, nşr. Tarih Kurumu 1956, s. 95-99, Niketas Khoniates, fr. terc. Cousin (Hostoire de Constantinople), Paris 1673, V, s. 664-665, Osman Turan, I. *Keyhusrev*, I, VII, s. 617.

¹⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 108-111. Bu vesikalar şimdiye kadar henüz kullanılmamıştı.

landırıldı.¹⁷ Bu düşmanca hareketlere rağmen Kıbrıslılar Türkiye ile ticaret yapmak ve bilhassa gıda maddelerini Anadolu sahillerinden temin etmek mecburiyetinde oldukları ve Selçuklular da Avrupalılarla ticarî mübadelede Kıbrıs'ın ehemmiyetini kavradıkları için bu savaştan altı ay sonra, 19 Temmuz 1219 tarihinde, yeni bir anlaşma yapmağa mecbur kalmışlardı. Kıral, İzzettin Keykâvus'a gönderdiği elçi ile mektup (ahidnâme) da : "Benim kiralık devletimden ve beldelerinden, alış veriş maksadiyle, tüccarlar, karada ve denizde, serbestçe" gidip geleceklerini beyanla ticaret şartlarını ve maddelerini belirtmekte; Selçuk Sultanı da Eylül 1216 tarihli cevabî mektubunda bu ahidnâmeyi kabûl ve tasdik edip "Kıralın bütün tüccar ve tebaasına saltanatımız altında bulunan ülkelerde girip çıkmak" hakkını bahsettiğini, gümrük resmi dışında bir talepte bulunulmuyacağını, korsanların tecavüzlerine karşı harekete geçileceğini, kara sularında hasara uğrayan gemilerin ait buldukları memleketlere iade edileceğini ve "Sultanlık devleti ile Kıbrıs adası yüksek kiralının" bu anlaşmaya karşılıklı olarak sadık kalacaklarını teyit etmektedir.¹⁸

Sultan Alâeddin'in tahta çıktığı sene, 8 Mart 1220'da, Venediklilerle yaptığı ticaret anlaşması diğer Lâtinleri de şümûlüne alırken "merhum babası, kardeşi ve kendi fermanı hükmüne göre" ibaresiyle Antalya fethini müteakip Kıbrıslılarla olduğu gibi diğer Lâtinlerle de devamlı anlaşmaların yapıldığını meydana koymuştur.¹⁹ Selçuk Sultanları bu ticarete o kadar ehemmiyet vermişlerdir, ki korsan ve eşkiya tecavüzleriyle zarar gören tüccarın malları hazineden tazmin edilmek suretiyle bir nevi devlet sigortası meydana gelmiş; kervan yollarının emniyeti ve yolcuların istirahatı için pek çok tedbirler alınmış ve tesisler kurulmuştur. Kervan yolları üzerinde sıralanan ve hâlâ görenleri hayran bırakan muhteşem kervansarayların vakfiyeleri "zengin-fakir, hür-köle, müslüman-kâfir" bütün yolculara müsavi muamele yapılacağına, hayvanlarıyla birlikte meccanen bakılacağına ve tarifeye göre yemek verileceğine dair kayıtlar hayır duygusunun ne

¹⁷ *Resmî vesikalar*, s. 101-1056; *Keykâvus*, İA, VII, 636. *Gestes des Chiorois*, nşr. G. Raynaud (S. Orient Latin), Geneve 1887, s. 18'de Kıbrıslıların Antalya işgallerini 1212 yılında göstermekle şimdiye kadar meçhul kalan bu tarih de belirmiş olur.

¹⁸ *Resmî vesikalar*, s. 112-114, 139-140. Bu devre ait garip bir hukukî kaideye göre bir memleketin kara sularında batan ecebi gemilerin o memleket hükümdarına ait olması bu maddenin ehemmiyetini gösterir.

¹⁹ *Resmî vesikalar*, s. 144.

derece yüksek olduğunu ve ticarî siyasetle nasıl birlikte geliştiğini dikkate şayan bir şekilde meydana koymuştur.²⁰ Selçuk Sultanlarının askerî hareketleri iktisadî ve ticarî gayelere göre devam etmiştir. Alâeddin Keykubâd ticaret kafilelerinin denizde ve karada tecavüze uğraması ve yolların emniyeti bozulması dolayısıyla, 1225 senesinde bir yandan Karadeniz donanmasıyla muvaffakiyetle neticelenen Suğdak (Kırım) seferine girilirken cenup yollarında kervanlara baskın yapan Kilikya Ermeni kiralığına ve Kıbrıslılara karşı da Suriye, Toroslar ve Antalya sahillerinden ordular sevk etmiştir. Antalya Sübaşı (vali-kumandan)ı Mübarizeddin Er-tokuş sahilde ilerlerken bu bölgede Kıbrıslılarla savaşıyordu. Kıbrıslı “Frenkler her ne kadar mukavemet gösterdi ve muharebe yaptılarsa da Selçuk kılıçlarına dayanamadılar; bozguna uğradılar; kale ve hisarları boşaltarak gemilerine binip uzaklaştılar”. Er-tokuş’un Anamur ve sair sahil kalelerini aldıktan sonra Kıbrıs adası (Cezîre-i Frengân) üzerine sefer yapmak ve “orasını kâfirlerden kurtarmak” için Sultandan müsaade istediği rivâyet ediliyorsa da böyle bir teşebbüs vukubulmamıştır. Zira Karadeniz donanması Kırım seferinde bulunduğu, İstanbul Lâtinler elinde olduğu ve esasen Haçlılar da Akdeniz hâkimiyetini elde tuttukları için böyle bir teşebbüs muvaffakiyet sağlayamazdı.²¹ Bununla beraber bu Sultan eski Kandelor (Kalanoros) kalesini fethedip namına nisbetle Alâiye şehrini ve kalesini yeniden inşa ederken burada tesis ettiği tersane ile (bu eser hâlâ mevcuttur) Akdeniz donanması kuvvetlenmişti. Fakat Haçlılar Akdeniz’e, Suriye ve Kilikya sahillerine hâkim bulunuyor ve Kıbrıs ticarî ve askerî bir üs olarak kullanıyorlardı. 1228’de Konya’ya gelen Filippo Giuliano isminde bir elçi ile Selçuk ve Haçlı münasebetlerinin tekrar düzeldiği ve ticarî muahedelerin yenilediği anlaşılıyor.²² Nitekim Kıbrıs kralı Henri’nin Marsilyalılara ve diğer tüccarlara verdiği 1236 tarihli bir imtiyaz vesikasında “Konya Sultanının memleketinden” getirecekleri şab, yün ipek, ipekli kumaş ve sair emtiaya ait gümrük miktarını tâyin ederken Türkiye-Kıbrıs adası ticaretine dair de mühim kayıtlar verir.²³

²⁰ Osman Turan, *Selçuk Kervansarayları*, Belleten XXXIX (1946), s. 471-496.

²¹ İbn Bibî, s. 337, 339, 343; Osman Turan, *Keyâkubâd*, İA, VII, s. 649.

²² W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moye (âge- âge* Liber plegiorum; p. 160), I, s. 302.

²³ Louis Méry, *Histoire de la Commune de Marseille*, Marseille 1841, I, s. 420-421.

Kıbrıslılar, Venedikliler, Cenevizliler, Marsilyalı ve Piza'lılar Türkiye'den Antalya limanı vasıtasıyla, bu emtiadan başka, pamuk, halı, Ankara tiftiği, deri, sabun, boyacılığa ait çeşitli maddeler, şarktan gelen baharat ve sair malları alıyor; Avrupa emtiasını da Kıbrıs yoluyla veya doğrudan doğruya bu memlekete idhal ediyorlardı.²³ Buna mukabil Türk tüccar gemileri ancak Kıbrıs'a ve İskenderiye'ye kadar gidip Avrupa limanlarına varamıyorlardı.²⁴ Bu zamanda bizzat Kıbrıs da bazı yün kumaşlar, keten imal ediyor; göz-taşı (Zâc-ı Kıbrıs), zamk ve şarap ihracatı yapıyor ve bunlardan bir kısmını Türkiye ve Suriye'ye gönderiyordu.²⁵ Milletlerarası ticarî mübadele ve hareketlerin çok ilerlemesi sayesinde büyük kervan yolları üzerinde bulunan Antalya, Konya, Kayseri, Sivas, Samsun, Erzin-can, Erzurum ve Malatya gibi şehirler çok büyümüş, buralarda İtalyan, Fransız, İranlı Suriyeli ve Yahudi mahalleleri teşekkül etmişti. Türkler de Magosa (Famagosta)'da, Suriye ve Kırım şehirlerinde yerleşmişlerdi.²⁶ XIII. asır ortasında Konya'da oturan Venedikli bir Molendino ile Cenevizli bir Nicola Selçuk devletinden bütün Türkiye şab madenleri inhisarını elde etmişlerdi.²⁷ Avrupa'da gelişmeğe başlayan dokuma sanayii bu şablarla işliyor ve kumaşlar da boyatılıyordu. III. Gıyaseddin Keyhusrev'in 1264'de cülûsunu tebrik için gelen elçilerden biri de Kıbrıs kralı namuna gönderilmiş bir tâcir idi.²⁸

Selçuklular Moğol tabiiyetine girdikten sonra, kudretlerini kaybettikleri için, ticaret kervanları zaman zaman baskın ve soygunlara uğruyordu. Karamanlıların isyanı sırasında, 1276'da, "Uc Türkmen-

²⁴ Mas Latrie, *L'île de Chypre*, Paris 1879, s. 210-211; B. Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, nşr. A. Evans, Cambridge, Mass. 1936, s. 34, 43, 293, 369, 376. Ankara tiftiklerinin Fransa ve İngiltere'ye götürülüp şapka ve kumaş yapıldığını XIII. asır müellifi Vincent de Beauvais (*Miroire Historial*, nşr. de Vigny, Paris 1495, V, kitap. XXXI; bahis 143) söyler. Hazırladığımız "Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi" adlı eserimizde bu hususlara dair tafsilât vardır.

²⁵ Reşideddin; *Câmi'ut-tavârih*, British museum, Add. 7628, s. 265 b; aynı müellif, *Mükâtebât-i Reşîdî*, nşr. M. Şafi, Lahore 1948, s. 321; Zekeriyâ Kazvini, *Aşâr-ul-bilâd*, Beyrut 1960-, s. 240.

²⁶ Bu hususta çok kayıd olup burada tafsilât ve kaynak göstermeğe imkân yoktur.

²⁷ *The Journey of W. Rubruck*, nşr. W. Rockhill, London 1900, s. 277; W. Heyd, I, 302.

²⁸ İbn Bibî, s. 650.

leri bir Frenk kervanını vurdular; çok miktarda mal ve para aldılar". Kilikya'dan Türkiye'ye gelen ve Ereğli civarında basılan bir kervana mensup 80 zengin Hıristiyan tacir öldürüldü ve yalnız bir kişiden 120,000 dinar (altın) para yağma edildi; koca kervandan ancak dört Arap devesi kurtuldu. Muineddin Süleyman Pervâne'nin dayısı ve "Sahil Emîri" bulunan Hoca Yunus "Frenklerin mallarını kurtarmak için" giriştiği askerî hareket de muvaffakiyetsizlikle neticelendi.²⁹ Konya tüccarından Hoca Meceddedin'in 50.000 dirhemlik (takriben 700.000 liralık) kumaş yükleri de Antalya yolunda Türkmenler tarafından yağma edildi. Bu sırada Konya'ya gelen Türkmen emîri Mehmed Bey Pervâne'nin tavassutiyle bu malları iade ettirdi.³⁰ Türk Memlûk Sultanı Baybars Haçlıları Suriye sahillerinden atarken Akkâ muhasarasında onların yardımına gelen Kıbrıs kiralına karşı ada'ya 1270 yılında, on altı harp gemisi gönderdi. Fakat bu donanma Limasol (al-Namasûn) açıklarında şiddetli bir fırtınaya uğrayarak gemiler parçalandı; onbir gemi battı ve mürettebattan, asker ve teknisyen olarak, 1800 kişi Kıbrıslılar tarafından esir edildi; diğer gemiler kurtuldu. Bunun üzerine Sultan ile kiral III Hugo arasında muhabere cereyan etti ve yeni bir donanma inşa ederek Kıbrıs'ı istilâ etmek istedi ise de netice alınamadı.³¹ Bu sıralarda Türkiye'den Suriye'ye giden Türkmen tüccarlarını Ermeni kiralı, Haçlılara ve Moğollara güvenerek, 1274'de Göynük'de bastı; mallarını, at ve katırlarını aldı. Bu sebeple Baybars 1275'de Kilikya'ya girdi. Sis'i, Tarsus ve Adana şehirlerini istilâ etti; Ermeni ve Frenk askerleri dağlara kaçtı. Ayas'ta toplanıp gemilere binmek üzere iki bin Ermeni ve Haçlı öldürüldü ve denize batırıldı. Moğollardan kaçıp Kilikya'ya giren ve Ermeni idaresine geçmiş olan 20.000 çadır Türkmen halkı sultana itaat arzetti.³² 1282 senesinde 600 kişilik bir süvari akıncısı Haleb'den Anadolu'ya hareket etti; yolda Kilikya'dan Anadolu'ya şeker, sabun, kurşun, pamuk ve fıstık götüren bir kervanı yağmalayınca bir Moğol

²⁹ Aksaray, *Müsâmeret ul-ahbâr*, Ankara 1944, s. 112; Bar Hebraeus, s. 454.

³⁰ Eflâki, *Menâkıb ul-ârifin*, nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959, I, s. 485-486.

³¹ Makrizi, *Sulûk*, nşr. M. Ziâde, Kahire 1939, I, s. 393-394; İbn Kesîr, XIII, s. 259; Mufazzal b. Ebî'l-Fazâil, *Nahc ul-sedîd*, nşr. E. Blochet (Patrologie Oriental), s. 197-199; Aynî, *İkd ul-Cumân* (R. H. Cr.) II, 1, s. 240; *Baybars tarihi*, tec. M. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 47, 147.

³² İbn Şaddâd, *A'lâk al-haçtırâ*, British Museum, Add. 23334, s. 83 h-84a; İbn ul-Furât, *Târih*, nşr. K. Zurayk, Beyrut 1942, VII, s. 28-31.

emîri 300 süvari ile karşlarına çıktı ise de bir miktar yaralı ve ölü vererek kaçtı. Onu takiple Haleb Türkleri Ereğli'ye gelince Kölemenlerin müttefiki olan Karman'ın oğlu Fahreddin Güneri (Gunâri) adamlarından Şücaeddin Hucendi ve Mübarizeddin Saru, maiyetinde bir miktar Türkmen ile, onlara iltihak edip firarileri Bulgar (metinde Bulgara şeklinde harekeli) dağlarına kadar takip ettiler.³³ Karada olduğu gibi denizlerde de korsanlık vakaları sık sık cereyan ediyordu. 1281'de Sultan İzzeddin'in zevcesi Orbay Hatun Kırım'dan gemiye binerek Anadolu'ya geçerken "denizde Frenk korsanları yolunu kesti ve mallarını aldılar; o da Samsun'a çıktı".³⁴ Moğolların tahakkümü dolayısıyla Anadolu sarsılmış ve parçalanmış bulunuyordu. Frenkler 1298'de Sinop'a bir çıkarma yaparak şehrin sahibi bulunan Pervâne'nin torunu Mesud'u esir edip Avrupa'ya götürdüler ve fidye ile serbest bıraktılar. Fakat daha sonra Sinop beyi olan Gazi Çelebi 1314, 1319'da Cenevizlere bir çok darbeler vurmuş ve bir defasında da onlara ait Kırım'da Kefe şehrini yangına vermişti.³⁵ Kıbrıslılar Anadolu sahilleri kadar Mısır ve Suriye sahillerine de akınlar yapıyor; Haçlıların bir üssü olarak Suriye'deki Frankları besliyor; takviye ediyor; Antalya-İskenderiye arası mübadeleyi ve bilhassa Mısır'a yapılan kereste nakliyatını tehdit eyliyordu. Papa'nın taziyki ile Venedik ve Ceneviz donanmaları Kıbrıs'a iltihak ederek 1293 senesinde, İskenderiye ve Alâiye önlerinde görüldü ise de fiilî bir hareket olmadı ve bir tezahürden ibaret kalarak çekildiler.³⁶ Bu muharebelere, korsanlık ve baskınlara rağmen ticarî münasebetler devam ediyor ve iktisadî kanunlar hüküm sürüyordu.

III. BEYLİKLER ZAMANINDA KIBRIS VE ANADOLU

Moğolların zuhuru ve Türk-İslâm dünyasında yaptıkları tahribat Avrupa'da çok büyük ümitler yaratmış; Haçlı seferleriyle elde edilemeyen gayeleri Moğolların yardımıyla kazanmak için bir çok elçiler Moğolistan'a (Karakorum) kadar sefer yapmıştır. Fakat Haçlıların bu ümit ve gayretleri mühim bir netice vermedi. Moğolları Türk sayan İslâm kaynaklarından birinin dediği gibi dünyayı istilâ

³³ Baybars-ı Mansûrî, *Żubdat ul-fikre*, British museum. Add. 23325, s. 128 a.

³⁴ Baybars-ı Mansûrî, s. 92 b.

³⁵ Aksarayî, s. 257; W. Heyd, I, s. 551.

³⁶ W. Heyd, II, s. 29.

eden “bu kavmin yine de kendi cinsinden Türkler tarafından mağlûp edilmesi ne garip bir hâdisedir”.³⁷ Gerçekten bu istilâ Baybars tarafından Ayni Câlût’da kırıldıktan ve İlhaniler İslâm medeniyeti şartlarına uyduktan sonra durum eskisi gibi devam etti. Hattâ Moğolların Uzak - Şark ile Yakın - Şarkı birleştirmeleri ticarî münasebetlerin daha fazla gelişmesine imkân verdi. İlhaniler ve Anadolu Beylikleri Selçuklular zamanında olduğu gibi Venedikliler, Cenevizliler, Kıbrıslılar ve diğer Lâtinlerle ticarî münasebetleri ve muahedeleri eski şart ve ananelere göre kurdular. Ebu Said Bahadır Han’ın 1320’de Venediklilere vermiş olduğu bir fermanında Türkiye ve İran ile yapılan ticarete dair mühim malûmat mevcuttur.³⁸ İlhanî Devleti’nin inkirazından (1336) sonra ise Anadolu tamamiyle Türkmen beyleri idaresinde parçalanmış küçük devletler elinde kaldı. Bu parçalanma Avrupa’da zaman zaman Haçlı ihtiraslarını körükledi. Önce vücuda getirdiği büyük bir deniz kuvveti sayesinde adaları ve Balkanları alt üst eden Aydınoğullarına ve sonra da daha büyük bir kudret haline gelen Osmanlılara karşı Haçlı orduları harekete geçti ise de Haçlılar çok defa perişan edildiler. Bu münasebetlere rağmen Anadolu Beylikleri ile Lâtinler arasında ticarî faaliyetler ve muahedeler devam eyledi. Bu Türkmen Beyleri altın para kesemediler; eski Selçuk dinarları ve Venedik altınları tedavül ediyor; altın ve gümüşün hudutları dışına çıkarılmasına yasak koyuyorlardı.³⁹

Kıbrıslılar bütün denizci Lâtin kuvvetleri ile birlikte Aydınoğulları üzerine 1344’de bir Haçlı seferi yapıp onun Adalar denizindeki hâkimiyetine nihayet vermek istediler. Vukubulan şiddetli bir muharebede Haçlılar İzmir limanını işgal ettiler. İki taraf da mühim kayıplar verdi. Papa’nın emir ve yardımıyla yapılan bu sefer Kıbrıslıları fazla alâkadar etmediği ve asıl hedefleri Anadolu’nun cenup sahilleri olduğu için döndüler.⁴⁰ Bu haçlılarla savaştan Aydınoğlu

³⁷ Ayni, Velyeddin ef. 2391 (XIX), s. 436.

³⁸ *Privilège Commercial accordé en 1320 à la république de Venise par un roi de Perse*, nşr. Mas Latrie, Bibl. ecole des Chartes, XXXI (1871), s. 72-94.

³⁹ ‘Omari, “Bu Türkmen emirlerinden hiç biri paralarını başka bir memlekete çıkarmağa müsaade etmiyorlardı” (*Mesâlik al-absâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929, s. 19; Vesikalar, s. 130.

⁴⁰ Bu Haçlı seferi, son olarak, P. Lemerle tarafından *Emirat d’Aydın, Byzance et l’Occident* (Paris 1957, s. 180-203) adıyla çok etraflı incelenmiş ve Mukrimin H. Yınanç’ın güzel bir araştırması (*Düstâr-nâme-i Enverf, Medhal*, İstanbul 1929, s. 67-81) da ikmal edilmiştir.

Mehmed Bey'in oğlu Ayasluk (Milet-Balat) Emiri İlyas Bey zamanında Venediklilerle yaptığı mühim bir ticaret muahedesi ilmî araştırmalarda pek kullanılmamıştır.⁴¹ Kıbrıs kralı Pierre (1359-1369) Haçlı ruhiyle yetişmiş ve Müslümanlara karşı zafer kazanmak hasretiyle tutuşmuş bir hükümdar idi. Karamanlılar ve Memlûkler devamlı savaşlarla Ermenileri ezmişler ve Kilikya'yı istilâ etmişlerdi. Karaman oğlu Ali Bey Mersin'in şarkında, Ermeniler elinde kalmış bulunan, Gorigos kale ve limanını fethetmek için harekete geçti. Kıbrıslılar ve diğer Haçlılar Kilikya Ermenilerine sık sık yardıma gelmişler ve Ermeni kiralığında yerleşmişler; hattâ Kıbrıslılardan Ermeni kralı da olmuştu. Fakat bu münasebetlerle başlayan Lâtin ve Katolik tesiri Ermenilerde millî bir nefret uyandırmıştı. Nitekim aslen Kıbrıslı olan son Ermeni kralı Leon (1374-1375)'un kâtibi J. Dardel "Zengin Ermeniler Hıristiyanlardan fazla Türkleri tercih ediyorlar idi"⁴² demekle bu durumu güzel ifade etmiştir. Bununla beraber kiral Konstantin Kıbrıs'a elçi heyeti göndererek kralın yardımını ve Gorigos'u teslim edeceğini bildirdi. Anadolu yakasına ayak basmak arzusunda bulunan Kiral Pierre bu dâveti nimet saydı ve derhal İzmir'de bulunan gemilerini getirterek, 1360 başlarında, Gorigos'a gönderdi ve şehri hâkimiyeti altına aldı; Karamanlılar da şiddetli bir muharebeden sonra çekildiler.

Kıbrıslıların Anadolu sahillerinde yerleşmeleri Cenup sahillerine hâkim bulunan Karamanlılar ile Hamîd oğulları arasındaki rekabete son verdi. Filhakika Karamanlı Alâeddin Ali Bey ile Mübarizeddin Mehmed (Teke) Bey, Alâiye ve Manavgat Beyleri ittifak yaparak Kıbrıs'a çıkmağa hazırlandıkları bir sırada Kiral Pierre, Rodos Şövalyeleri ve Ceneviz gemilerini de yanına alarak, Antalya üzerine sefer yaptı. 12 günlük bir kuşatmadan sonra, 24 Ağustos 1361'de, Antalya'yı işgal etti; iki asırdanberi Akdeniz ticaretiyle pek zengin olan şehri yağma ederek altın, ipekli kumaşlar ve bütün servetini ele geçirdi; Türkleri öldürdü. Şehirde Kıbrıs'a bağlı bir Lâtin kilisesi kurdu. Bu hâdise Hıristiyanlar arasında pek büyük bir sevinç yarattı. Alâiye ve Manavgat Beyleri kralın tabiiyetini kabul ederek Antalya ve Gori-

⁴¹ *Commerce d'Ephèse et de Milet au Mayen-âge* (nşr. Mas Latrie, Ecole des Chartes, V (1864), s. 219-231). Cenevizliler Yeni-Foça'da ticaretleri dolayısıyla Saruhan Beye vergi ödüyorlardı (Dukas, te. trc. İstanbul 1956, s. 18).

⁴² J. Dardel, RHCr., *Documents arméniens* II, s. 68; I, s. 711.

gos'a tecavüz etmeyeceklerine taahhütte bulundular. Fakat Antalya'nın sahibi Teke Bey şehri bırakmadı; dışarı ile irtibatını kesti. Civardaki ekinleri ve meyve ağaçlarını imha ve şehre su götüren kemerleri tahrip etti. Civar Müslüman ve Hıristiyan köylerin Antalya'ya gıda maddesi satmasını yasak ederek şehri açlığa maruz bıraktı. Haçlılar hayvanlara acı portakal yaprakları vermeğe ve gıda maddelerini Kıbrıs'tan nakle mecbur kaldılar. Kıral Eylülde ada'ya döndükten sonra Antalya garnizonu kumandanlığına Jaques de Norès tâyin edilmiş ve surların tamiri, yeni kalelerin inşasıyla şehir müdafaa edilmiştir. Donanma kumandanı Jean de Sur da Antalya'nın garbinde Aya Nikola kilisesinin bulunduğu küçük Myra kasabasını işgal ederek Teke Bey'e mensup garnizonu oradan atmış; Roma ve Bizans devrinden beri orada muhafaza edilen ve Türkler tarafından da dokunulmamış olan kıymetli ve mukaddes eşya yağma edilmiş ve Aya Nikola'ya ait meşhur bir tablo da Kıbrıs'taki Aya Nikola kilisesine götürülmüştür.⁴³ İstanbul'un 1204 işgalinde olduğu gibi burada da Rum ve Lâtin nefreti kendini gösterirken 1435'de Garbi Anadolu'yu ziyaret eden Pero Tafur "Türkler eski binaları mukaddes sayar ve hiçbir şeyi yıkmazlar; evlerini bu binaların yakınında yaparlar" ifadesiyle hayretini belirtir ve aradaki tezada dair güzel bir misal daha verir.⁴⁴

Antalya sahibi Teke Bey şehrini bir türlü unutamıyarak Alâiye Beyi ile birlikte kendisi karadan 45000 kişi ile ve öteki de denizden sekiz galyon ile tekrar hücumu geçti. Türk tazyikinin artması üzerine Kıral Pierre Avrupa'ya giderek büyük bir Haçlı ordusu vücuda getirmek istedi. Onun ayrılışından faydalanan Türk Beyleri bizzat "Mehmed Reis" (Teke Bey) kumandasında bir donanma ile Kıbrıs'a bir çıkarma yaparak Karpas burnu havalisini istilâ ile bir çok esir ve ganimet alarak döndüler. Kıbrıs kıral naibi ada'da bulunan Türk ticaret kolonisini esir etti ve Spinola kumandasında Anadolu sahillerine bir donanma gönderdi. Vukubulan deniz muharebesinde bizzat

⁴³ Mas Latrie, s. 266-269; E. Dulaurier, *Documents arméniens*, II, 311-314; A. S. Atıya, *The Crusade in the later Middle ages*, London 1938, s. 323-328; R. Grousset, s. 341. Devrin bir Fransız şâiri Kıralın Antalya'yı zaptını ögen bir şiirinde "Türkiye'de bulunan Antalya'nın büyük ve zengin" bir şehir olduğunu, tahrip olduğunu belirtir (Machaut, *Prise d'Alexandrie*, nşr. Mas Latrie, (S. Or. Latin), Genève 1877, s. 20).

⁴⁴ *Travels and adventures*, London 1926, s. 113.

Spinola boğuldu ise de Kıbrıs kuvvetlerinin üstünlüğü karşısında Mehmed Reis de Şam Trablusu'nun Türk Emîrine sığındı. Bu sırada idi ki Cenevizliler de Magosa'yı işgal ettiler. Antalya Emîri Teke Bey'in hücum ve muhasaralarına rağmen Kıbrıslılar şehri muhafaza ettiler.

Bütün Avrupa kırıllarını ziyaret eden Kırıl Pierre, gayretlerine ve Papa'nın yardımına rağmen, umduğu Haçlı ordusunu vücuda getiremedi. Zira İngiltere ve Fransa muharebe halinde idi; Almanya da kayıtsız kaldı. Bununla beraber Papa Kıbrıslıları kıskanan Venedik ve Cenevizlileri Müslümanlarla ticaretten menederek kırıl ile haçlı seferine memur etti. Böylece Kıbrıs kırılı başta olmak üzere müttefikler 115 gemi ve 30.000 asker ile birlikte 1365 senesinde İskenderiye'ye ani bir ihraç yaparak 4000 kişi öldürdüler, yağma ve tahribat yaptılar; Venedik ve Cenevizlilerin "funduk" (han) larını dahi soydular. Bu haber üzerine Sultan Şaban harekete geçti. Haçlılar İskenderiye'den çekildiler. Mısır Sultanı Venedik ve Cenevizlilerin mallarına el koydu; Mısır ve Suriye'de Haçlılarla ticareti yasak etti. Bu durumda İtalyan cumhuriyetleri kırılın karşısına çıkarak tekrar Sultanla anlaşılabilir; yine iktisadî zaruretler Haçlı gayelerine üstün geldi. Kırıl 1366'da Trablus-Şam'a 230 gemi ile hücum etti ve çarşılarını yağmaladı. Fakat vukubulan muharebede ağır kayıplarla gemilerine binip çekildiler.⁴⁵ Bu hâdiseler sırasında Karaman oğulları Mısırlıların müttefiki olarak tekrar Ermenilere ve Kıbrıslılara karşı harekete geçmiş bulunuyorlardı. Kırılın, kardeşi Jean kumandasında Alâiye'ye gönderdiği kuvvet de, Karamanlıların yardımıyla Alâiye Beyi tarafından, 1366'da, bir miktar esir verdikten sonra çekildi. Bundan faydalanan Karamanoğlu Alâeddin Bey, 1367'de tekrar Gorigos'u kuşattı; limandaki adacığı işgal etti. Fakat Kıbrıs'tan gönderilen askerlerle vukubulan çarpışmalarda iki taraf da mühim kayıplara uğradı. Böylece Karamanlıları püskürten Kıbrıslılar şehri 1448 yılına kadar muhafaza ettiler. Limanın 1375'de gümrük iradı 3000 duka altına baliğ oluyordu.⁴⁶ Memlûk Türkleri de hücumla-

⁴⁵ İbn Taghrî-birdi, *An-nujûm az-zâhira*, nşr. W. Popper, California 1932, V. s. 194-194, 213; W. Heyd, II, 51-55; R. Grousset, s. 342.

⁴⁶ W. Heyd, I, s. 550. Bu, Ayas (Yumurtalık-Lajazzo), Antalya ve Alâiye'den sonra ikinci derecede bir liman olan Gorigos'un oldukça mühim bir emtia mübâdelesine vasıta olduğunu gösterir.

rına devamla Sis (Kozan), Ayas, Tarsus'u işgal eder ve süratle Ermeni hâkimiyetine nihayet verip Kilikya'yı Türkleştirirken kiral Pierre'in 1369'da kendi adamları tarafından öldürülmesinden sonra Teke Bey de, 12 yıllık bir ayrılıktan sonra, 1373'de Antalya'yı kurtardı.⁴⁷

Kıral Pierre'in ölümü ve giriştiği muharebeler Kıbrıs'ı çok zayıflatmış ve artık ada bir daha kendisini doğrultamamıştır. Karamanlılar, Şarkta Memlûkler Garp'te de Osmanlılar arasında sıkışarak zayıf Kıbrıs kiralığı ile münasebetlerini değiştirmişler; artık dost ve hattâ müttefik olmuşlardır. Yıldırım Bayezid'in Niğbolu'da Haçlı ordularını imha etmesi Memlûkler ile Osmanlıları da dost yaptı. Mısır Sultanı Barsbay'ın Sultan II. Murad'a hediyeler yüklü bir gemisinin ada hükümeti tarafından zaptedilmesi Memlûklerin Kıbrıs'a karşı taarruzlarına yeni bir başlangıç oldu. Memlûk donanması, 1424'de Limasol'u işgal etti; Magosa kuşatıldı; tahrip edildi. Ertesi sene de Lefkoşe ve bütün ada fethedildi. Bizzat kiral Yanus başta olmak üzere Katalan reisleri ile birlikte 3600 kişi esir edilerek Kahire'ye sevk edildi. Memlûklere karşı müttefik bulunan Karamanlılara mensup Türkmenler de Kıbrıslılar arasında adada öldürüldü, ki bunların başında bulunan Karamanlı Ali Bey'in kardeşi de bu âkıbetten kurtulmadı.⁴⁸ Kıbrıs kiralı ve esirlerin fidye ile kurtuluşundan sonra ada Memlûklere haraçgüzar ve tâbi bir devlet haline geldi. Hasmane münasebetlere rağmen bu hukukî durum baki kaldı. Yavuz Selim'in 1517'de Mısır'ı fethi ile de hukuken Osmanlı tabiiyetine girmiş sayılıyordu.

⁴⁷ E. Dulaurier, *Doc. armeniens* II, s. 715-717; Mas Latrie, s. 270-272; S. Atıya, s. 329-330, 380; N. Jorga, *Brève histoire de la Petite Arménie*. Paris 1930, s. 50, 146; Ş. Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi* (1367), *Tarih Dergisi*, VI 9 (İstanbul 1954), s. 161-167. Pîrfî Reis (1521)'in ziyaret ettiği "Görgös" kale, liman ve adasıyla tamamıyla harap bir halde idi (*Kitabı Bahriye*, İstanbul 1935, s. 751). Halbuki daha sonra Evliya Çelebi Kara Görgös'ün kısmen mamur ve Türkmenlerle meskûn olduğunu söyler, kilise ve manastırlarından bahseder (*Seyahât-nâme*, IX, s. 324-327).

⁴⁸ İbn Taghri Birdi, VI, s. 606-607; Halil Zâhiri, *Şubda Keşf ul-memalik*, fr. trc. V. Paradi, Beyrut 1950, s. 230-243; *Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan, Ankara 1954, s. 25, 61; R. Grousset, s. 351-352; Ahmad Darrag, *Egypte sous le règne de Barsbay*, Damas 1961, s. 256, 259-266. Tafur bir çok şartlarla kurtulan kiral Janus'un Sultana yılda 800 duka (altın) ödediğini ve kurtuluşunda çok hizmeti olan Sultanın tercümanı İspanyol yahudilerinden bir mühtediye de 200 duka gönderdiğini söyler (s. 67). Kıral ve esirlerin kurtuluşu, ödenen fidye ve yıllık 4000 altın (A. Darsag, s. 259-265) ile tâbi bir devlet haline gelen ada Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı ilhakı neticesinde (1517) bu vergisile Osmanlı tabiiyetine geçti (Hammer, *Osmanlı Tarihi*, tr. trc. IV, s. 241).

Memlûkler bir ara Alâiye'yi de tabiiyetlerine aldılar. Bundan sonra Karamanlı, Kıbrıs dostluğu devam etti. Bu sebeple Kıbrıs kralı 1432'de meşhur Bertrandon de la Broquière ile birlikte bir elçisini Konya'ya, Karaman oğlu İbrahim Bey'e gönderdi.⁴⁹ Karamanlıların himayesinde bulunan Alâiye emiri Lütü Bey de Kıbrıs kralı II. Jean ile 1450'de bir dostluk ve ticaret muahedesi imzalayarak iki tarafın tüccarlarına karşılıklı serbesti tanındı. Alâiye de, Antalya yanında, Kıbrıs, Mısır ve Avrupa ile yapılan ticaret sayesinde zengin bir şehir olmuştu, ki Boucicaut Alâiye'yi 1403'de ziyaretle çarşılarının zenginliğini ve mallarının bolluğunu hatıratında yazar.⁵⁰ Osmanlılar cenup sahillerini ilhak edince onlara karşı Karamanlılar ve Akkoyunlular Kıbrıs krallığı ve Haçlılarla ittifaklarını tazelediler. Bu sebeple Kıbrıslılar 1473'de bir daha Anadolu sahillerinde, fakat bu sefer Osmanlılar aleyhinde görünmüşlerdir.

Kıbrıs krallığı bu ittifaka rağmen Osmanlı ve Memlûk devletleri arasında çok zayıflamış bulunduğu ve Barsbay'ın istilâları ile çökmüş olduğu için bir daha doğrulamadı. Cenevizlilerle Venediklilerin artan tesir ve kudreti dolayısıyla ada nihayet 1489'da Venedik hâkimiyetine geçti. İstanbul'un fethi üzerine adaya bir miktar Rum geldi ise de Rumlar daha Lâtinlerin yerleşmesinden önce 1156'da Antakya prensi ve Ermeni Thoros'un istilâsıyla çok nüfus kaybetmişlerdi. Kıbrıs adası 749 (1348) bütün Türk ve İslâm memleketlerini kıran vebadan o kadar nüfus zayıfına uğradı, ki vapurlarla adadan ayrılan yüksek tabaka, oraya hâkim olacaklarından korkarak, mahbus bulunan bütün Türk esirlerini öldürdüler. Bununla beraber gemilere binen halk da daha limanda iken çıkan fırtınada boğuldu; gemilerde kalanları da veba kırdı; rüzgâr vasıtasıyla veba diğer gemilere ve adalara yayıldı. Adaya dönen gemiler limanı insandan hâli bularak Trablus'a geçtiler.⁵¹ Bu sebeple Venedikliler zamanında Kıbrıs'ın nüfusu

⁴⁹ Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'outre-mer*, s. 120; Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, s. 64-66; W. Heyd, II, 356.

⁵⁰ Michaut et Poujoulat, *Coll. mem.*, II, 271.

⁵¹ İbn Taghri-Birdi, V, s. 65-66, Ebu'l-Fidâ, *Târih*, İstanbul 1280, IV, s. 150, Altun-ordu'da vebadan 85000 insan öldüğünü oradan gelen bir tâcir anlatmış, şehir ve köyleri boşaltmış, oradan Türkiyeye yayılıp çok insan ölmüş ve nihayet Kıbrıs'a geçerek büyük bir kıtlıkla birlikte 742-749 yılları arasında Çinden, Altun-ordu, Kırım, İstanbul, Kayseri, Antakya, Çukurova, Karaman, Halep, Suriye sahilleri, Şam, Frenk memleketleri, İspanya, İskenderiye, Kahire ve beşeriyeti imha etmiş;

147.000'e düşmüş olup, bunun 16.000'i Lefkoşe'de 6500'ü Magosa'da bulunuyordu. Bu şehirler dışında 77.000 Hür insanlar (Lâtin ve sair menşeden) ve 47.000'de toprağa bağlı esir (parèques) in mevcudiyeti kaydedilmiştir.⁵² Bu sonuncu rakam Rum halkı göstermek bakımından mânalıdır. Venedikliler zamanında adaya uğrayan Pîri Reis muteber bir Kıbrıslıdan ada hakkında bilgi istediği zaman "evvel 7.000 köy varmış, şimdi 4.000 köydür derler"⁵³ cevabını almıştır, ki mübalâğalı rakamlardan sarfı nazar, bu ifade Türklerden önce adada nasıl bir sukutun mevcut olduğunu gösterir. Nitekim, 1571'de, Osmanlı fethini müteakip, yapılan tahrirde ada nüfusu 120.000 olarak kaydedilmiştir.⁵⁴ Bundan dolayı Osmanlılar Kıbrıs'ı fethedince, 1572'de başlamak üzere, Karaman, Teke (Antalya), İçel ve sair bölgelerden devamlı bir şekilde adaya nüfus nakl ve iskân etmişler; âsi yürükleri de zaman zaman oraya sürmüşlerdir, ki mevcut arşiv vesikaları bu nüfus naklinin iki asır boyunca devam ettiğini gösterir.⁵⁵ Adada toprak esiri durumunda bulunan Rumlar Türklerin fethi ile Lâtinlerin kendilerini esir yapan durumdan kurtulmuşlar; hürriyetlerine sahip olmuşlar; katolik kilisesine karşı da ortodoks dini ada Hıristiyanlarına hâkim olmuştur. Bu kısa tetkik ile Ortaçağda Kıbrıs'ın Türkiye ile münasebetlerini meydana koyarken Kıbrıs tarihi hakkında Avrupa'da yapılmış bir hayli araştırmaları da bir çok yeni vesikalarla ikmal etmiş bulunuyoruz. Böylece Osmanlı fethi ile Kıbrıs tarihi yeni bir safhaya girmekte ve bilhassa Türk arşiv vesikalariyle bu devrin araştırılması gerekmektedir.⁵⁶

hayvanların da buna tutulmasıyla açlık da onu takip etmiş (İbn Taghri-birdi, V, s. 63-74). Kıbrıs'ın bu hastalıkla nüfusunun yarısını kaybettiğini Kıbrıs kaynakları da kaydeder (Makhairas, nşr. Miller, Paris 1881, s. 37; Dardel, s. 34).

⁵² R. Grousset, s. 358.

⁵³ Pîri Reis, s. 768. Pîri Reis Umm Harâm'dan bahsetmemiştir.

⁵⁴ Kara Çelebi-zâde, s. 450. Osmanlı tahrirlerinde nüfus vergi miktarını ifâde ederse de burada rakamı bu mânada kabul etmek imkânsızdır.

⁵⁵ Bak. Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 16, 26, 27, 141-145, 148-153, 192; aynı müel, *Türkiye madenleri*, İstanbul 1931, s. 17, 18. 18.

⁵⁶ Kıbrıs'ın Haçlılar idaresindeki tarihi hakkında oldukça çok araştırma ve neşriyat yapılmıştır. Bu devre tarihine dair toplu bilgi, kaynak ve tetkikler R. Grousset'nin zikredilen eserinde (s. 333-384) ve S. Atıya'nın bibliyografisinde verilmiştir. Bu küçük tetkikimiz ile Türkiye Tarihi kadar Kıbrıs tarihi için de eksik kalan yerler ve münasebetler ikmale çalışılmıştır.

MAṬRĀKÇĪ NAŞŪH'UN MĪNYATŪRLŪ İKİ YENİ ESERİ *

HÜSEYİN YURDAYDIN

Kanunî'nin çağdaşı olan Maṭrākçî Naşūh'un şahsiyeti ve eserleri hakkında şimdiye kadar kesin olmıyan ve birbirini tutmayan bilgilere sahip bulunuyorduk. Bu konu üzerinde yapmış bulunduğumuz araştırmaların sonuçları, bu yıl yayınlanmış olan *Maṭrākçî Naşūh* adlı kitabımız¹ ile ilim âlemine arz edilmiştir. Bu sonuçları kısaca şöylece sıralamak mümkündür: İlk anonim iki yazma eserin, Naşūh'un kayıp olduğu söylenen *Süleymân-nâme*'sinin birbirini tamamlayan nüshaları oldukları tesbit edilmiştir. Bu anonim yazmalardan birisi, 1286 nu.'da kayıtlı olarak TSMK'sinin Revan kısmında, diğeri de 379 nu.'da kayıtlı olarak İAMK'sinde bulunmaktadır. *Maṭrāk oyunu*'nun da mucidi olan hattat ve silâhşör Naşūh, aynı zamanda *Tuhfet el-Guzât* adı ile silâhşörlüğü ait bir eserin² yazarı olarak tanınmaktadır. Onun silâhşörlükteki mehareti ve emsaline olan üstünlüğü, Kanunî'nin yeni bulunan bir *berat*'ı ile sabit olmaktadır³.

Diğertaraftan Kâtip Çelebi ve B.M.Tahir, onun Yavuz devrinde matematik'e ait üç eser yazmış olduğunu ve 940/1533 yılında da öldüğünü söylemiş bulunmalarına rağmen⁴, bir taraftan yukarıda adı geçen *Süleymân-nâme*'sinin 958/1551 yılına kadar gelmesi,

* Bu yazı, *Two New Illuminative Works Of Matrakçı Nasûh* adı ile 26 - 29 Ekim 1963 tarihleri arasında Venedig'de toplanmış olan Milletlerarası II. Türk San'atları Kongresinde okunmuş olan tebliğin tercümesidir. Burada fazla olarak notlar eklenmiştir. Tebliğin İngilizce metni için bak. *Il Congresso Internazionale di Arte Turca*, Venezia 26 - 29 Settembre 1963, pp. 133 - 136.

¹ Ankara 1963, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XLIII.

² Bu eserin, bulunduğu üzere bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi (Esad Efendi 2206)'nde bulunmaktadır.

³ Bu *berat*'ın bir sureti, Naşūh'un matematik'e ait eseri '*Umdet el-Hisâb*'ın 2984 nu.da kayıtlı olan Nurosmaniye Kütüphanesi nüshasının sonunda bulunmaktadır. Bu suret için aynı zamanda bak. bizim, *Maṭrākçî Naşūh*, ss. 10, 11, 70, 71.

⁴ Bak. Kâtip Çelebi, *Keşf el-Zunûn*, İstanbul 1943, I, 594; II, 1166, 1520; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 305 vd.

Naşûh'un verilen ölüm tarihinin yanlış olduğunu göstermekte, diğer taraftan matematik'e ait eserlerinin yazma nüshaları üzerindeki çalışmalar, biri 923/1517 yılında, diğeri de 940/1533 yılında olmak üzere Naşûh'un bu konuya ait iki eser yazmış olduğunu ortaya koymaktadır. Kanunî devrinde daha önceki eserine bazı ilâveler yaparak onu yeni bir adla ortaya koyduğu düşünülürse, aslında Naşûh'un matematik'e ait bir eseri var demektir⁵.

Bundan başka Naşûh, şimdiye kadarki bilgilerimizin aksine olarak *Mecma' el-Tevârih* adı ile ünlü Taberî tarihini Türkçe'ye tercüme etmekle kalmamış, ona aynı zamanda Türkçe bir ek yazmış; daha sonra da başlangıcından 958/1551 yılına kadar gelen bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır⁶. Naşûh'un bir bütün teşkil eden bu büyük eserinin Osmanlı tarihi bölümünden adı geçen *Süleymân - nâme*'ye ait yazmalardan başka II. Bayezid ve Yavuz devri olayları üzerinde duran kısmına ait de bir yazma tespit edilmiştir. Bu anonim yazma *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selîm* adı ile, ADD. 23.586 nu. da kayıtlı olarak British Museum'da bulunmaktadır.

Bu araştırmalar sonunda kesin bir şekilde ortaya çıkan diğer bir gerçek de, Naşûh'un üzerinde önemle durulması gereken bir Osmanlı nakkaşı olduğudur. Naşûh, eserinin Osmanlı tarihi bölümünden önemli saydığı bazı kısımları, hükümdara sunmak üzere ayrıca resimlendirmiştir. Naşûh'un minyatürlü eserlerinin ihtiva ettiği tarihî bilgi, minyatürlü olmıyan nüshaların ilgili yerlerinde aynen bulunmaktadır. Naşûh'un bu önemli seferlere katılarak ilkin minyatürlü olan eserlerini yazıp resimlendirdiği, daha sonra da bu minyatürlü eserlerin ihtiva ettiği tarihî bilgiyi büyük eserinin ilgili yerlerine aynen aldığı anlaşılmaktadır. 944/1537 yılında minyatürlü bir şekilde hazırlamış olduğu *Mecmu'-ı Menâzil*'in tarihî metnini, daha

⁵ Teferruat için bak. H. G. Yurdaydın, *Matrâkşî Naşûh*, Ankara 1963, ss. 16 - 20. '*Umdet el-Hisab*'ın biri, British Museum (OR. 7988)' da, diğeri de TSMK (III. Ahmet 3147)'nde olmak üzere, bizim hakkında bilgi vermediğimiz, iki nüshası daha bulunmaktadır.

⁶ *Mecma' el-Tevârih*'in yazmaları Viyana (Cod. Mixt. 999 ve 1187), Paris (Bibl. Nat. 50) ve İstanbul (Fatih 4278)'da bulunmaktadır. British Museum'un Doğuya Ait Basma ve Yazma Eserler Bölümünden Dr. G. Meredith-Owens, yazdığı bir mektup ile son zamanlarda müzenin *Mecma' el-Tevârih*'in yeni bir nüshasına sahip olduğunu bildirmiştir. OR. 12879 numarada kayıtlı olan bu yazma, 430 varaktır. Bu vesile ile Sayın Dr. G. Meredith-Owens'e teşekkür ederim.

sonra *Süleymân - nâme*'nin ilgili yerine aynen alması, bu görüşü tamamiyle desteklemektedir. *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakayn-i Sultân Süleymân Hân* adı ile de tanınan bu yazma üzerinde⁷ Prof. Albert Gabriel⁸, Prof. Hamid Sadi Selen⁹ ve Prof. Dr. Franz Taeschner¹⁰ çalışmışlar fakat bu yazarlar, Naşûh ve eserleri ile ilgili olarak ya bazı yanlış bilgiler vermişler, ya da Naşûh'un şahsiyeti ve diğer eserleri ile ilgili hususlara hiç dokunmamışlardır.

Biz bu tebliğimizde, bu yeni bilgilere ilâve olarak, Naşûh'un tıpkı *Mecmu'ı Menâzil* gibi ayrıca yazarak resimlendirmiş olduğu iki yeni eserinden bahsedeceğiz. Bu eserlerden biri 949 - 950/1542 - 1543 yılları olayları üzerinde durmaktadır. Böylece bu eserin, Naşûh'un *Süleymân - nâme*'sinin belirtilen yıllar olayları üzerinde duran bir bölümü olduğu anlaşılmaktadır. TSMK'sinin Hazîne kısmında bulunan (Nu. 1608) bu yazma eser, şimdiye kadar Sinan Çavuş adlı bir yazara atfedilmiştir¹¹. Halbuki bu atıf, yanlıştır. Zira bu minyatürlü yazmanın ihtiva ettiği tarihî bilgi Naşûh tarafından yazılmış, içinde bulunan 32 minyatür de Naşûh'un fırçasından çıkmıştır. Bu husus, Naşûh'un *Süleymân - nâme*'sinin İAMK'si nüshası ile bu yazmanın bilgi kısmı karşılaştırıldığı zaman açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Sonra bu yazmanın türlü yerlerinde, tıpkı *Mecmu'ı Menâzil*'de olduğu gibi gerek metnin ve gerekse minyatürlerin aynı kişi tarafından yapılmış olduğunu gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Tıpkı *Mecmu'ı Menâ-*

⁷ Bilindiği üzere bu yazma, Yıldız sarayından İstanbul Üniversitesi Kütüphanesine intikal etmiş ve halen T 5964 nu. da kayıtlı bulunmaktadır.

⁸ Bak. Prof. A. Gabriel, *Les Étapes d'une Campagne dans les deux 'Iraq d'après un Manuscrit Turc du XVI. siècle, Syria, IX (1928).*

⁹ Bak. Prof. Hamid Sadi Selen, *XVI. Asırda Yapılmış Anadolu Atlası: Nasuh Silahî'nin "Menâzil"i*, II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 20 - 25 Eylül 1937, İstanbul 1943, ss. 813 - 817.

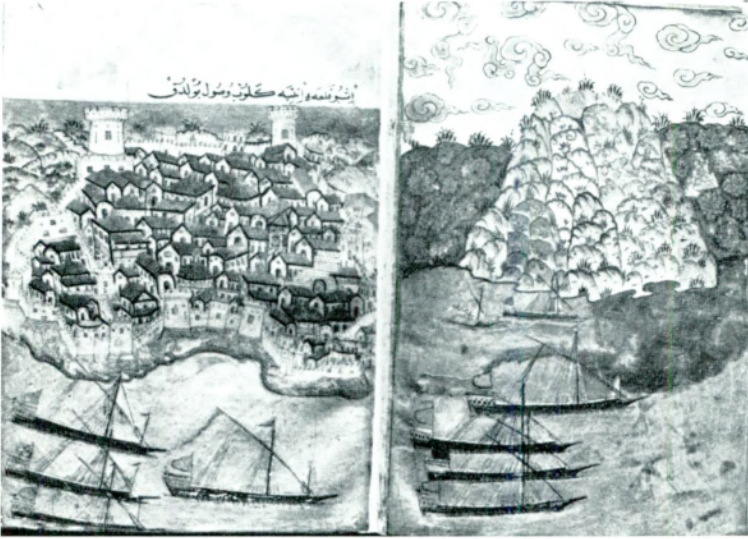
¹⁰ Bak. Ord. Prof. Dr. F. Taeschner, *The Itinerary of the First Persian Campaign of Sultan Süleyman, 1534 - 1536 according to Nasuh el-Matrakî, Imago Mundi, XII (MCMLVI)*; aynı yazar, *Das Itinerar des ersten Persienfeldzuges des Sultans Süleyman Kanuni 1534/35 nach Matrakçı Nasuh, Ein Beitrag zur historischen Landeskunde Anatoliens und der Nachbargebiete, ZDMG, Band 112, Heft 1, Neue Folge Band 37 (1962), ss. 50 - 93.*

¹¹ Meselâ bak. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, s. 218. Sinan Çavuş'a atfedilen eserlerin Murâdî mahlâslı bir kişi tarafından yazılmış olduğu hakkında bak. H. Yurdaydın, *Muradî ve Eserleri, Belleten, XXVII, 107 (Temmuz 1963), ss. 453 - 466.*

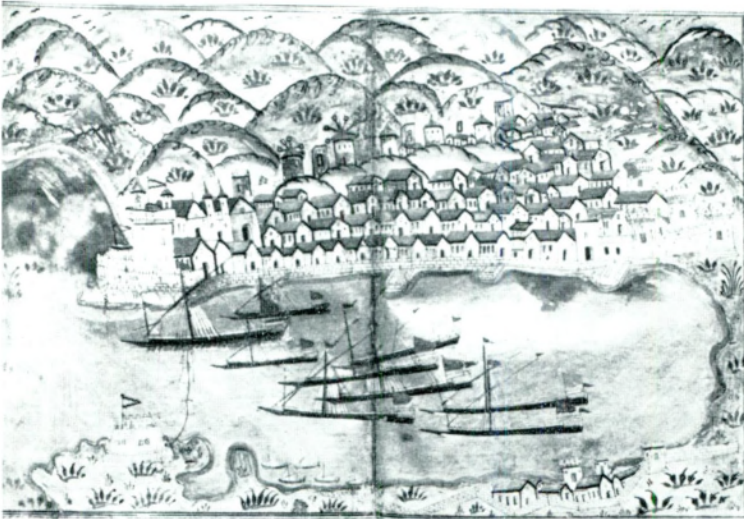
zil'de olduğu gibi bu yazmada da yazar, konup göçülen kale, kasaba ve şehirlerle diğer konak ve menzilleri “*isim ve resimleri*” ile yazdığını ifade etmektedir. Yazma metninin tetkikinden bu seferlere katıldığı anlaşılan Naşûh'un, bu resimlerin hiç değilse taslaklarını, yerinde yaptığı anlaşılmaktadır. Bu yıllarda olan Macaristan seferi sırasında geçilen konaklara ait minyatürler, *Menâzil* resimlerine büyük bir benzerlik göstermektedirler. Ayrıca bu yazmada, Antib (İnteb), Nis, Tulon, Cenova ve Reggio (Rice) kale ve şehirlerine ve bu sıralarda Barbaros komutasında Fransa'ya yardım için 1543 yılında güney Fransa kıyılarında bulunan ve adı geçen bu şehirlere uğramış olan Osmanlı donanmasına ait resimler bulunmaktadır. Diğer taraftan bu yazmanın yazılması ve resimlerinin yapılmasının, 950/1543 yılında öldüğü bilinen Kanunî'nin oğlu Şehzâde Mehmed'in ölümünden önce tamamlandığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu yazma eserde bir vesile ile adı geçen Şehzade Mehmed'den onun hâlâ yaşamakta olduğunu gösteren temennilerle bahsedilmektedir. *Mecmu'ı Menâzil*, 944/1537'de yazılıp resimlendirildiğine göre Kanunî'nin 949 - 950/1542 - 43 İkinci Macaristan seferi ile Barbaros'un güney Fransa kıyılarındaki faaliyetleri hakkında bilgi veren ve 1543 yılı sona ermeden yazılıp resimlendirilmiş olan bu yazmanın, Naşûh'un daha olgun bir çağında yapılmış minyatürleri ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yazma minyatürlerinin resim karakteri daha açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Bu minyatürlerin ortaya koyduğu diğer bir gerçek de Naşûh'un herşeyden önce mükemmel bir renk ustası olduğudur.

Naşûh'un burada üzerinde duracağımız minyatürlü diğer eseri, *Târîh-i Sultân Bâyezîd* adı ile TSMK'sinin Revan kısmında (Nu.1272) bulunmaktadır. Bu eser, F. E. Karatay'ın adı geçen katalogunda anonim olarak gösterilmektedir¹². Halbuki bu minyatürlü eserin, gerek yazarı ve gerekse nakkaşı, Ma'râkçî Naşûh'dur. Bu yazmanın içine aldığı tarihî bilgi, Naşûh'un *Mecma' el-Tevârih* adlı büyük eserinin sadece II. Bayezîd devri üzerinde duran bir kısımdan ibarettir. Bu husus, Naşûh'un adı geçen büyük eserinin II. Bayezîd ve I. Selim devirleri üzerinde duran British Museum yazmasının (ADD. 23.586) yardımı ile tesbit edilebilmiştir. Gerçekten Naşûh'un eserinin *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim* adlı British Museum nüshasının

¹² Bak. F. E. Karatay, *Aynı katalog*, I, 205.

Res. 1 — Matrakçı Nasüh'un fırçası ile "Kal'a-i İntib" (Antibes), bak. Matrakçı Nasüh, *Süleyman-nâme*, TSMK Hazine 1608.

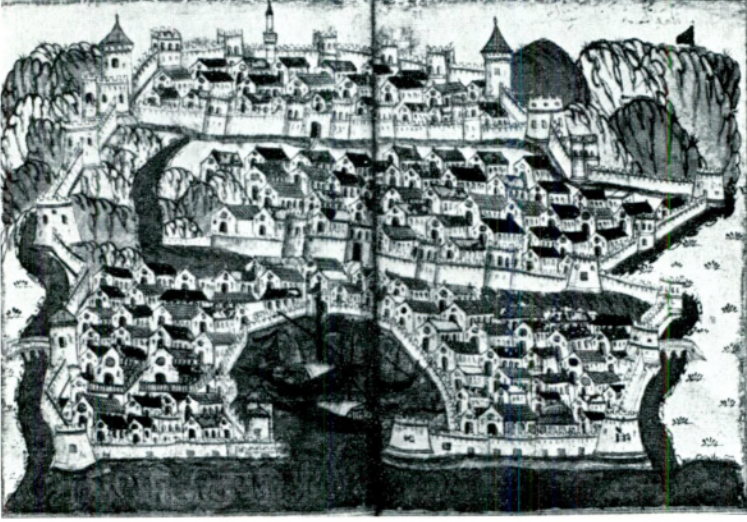
Res. 2 — Matrakçı Nasüh'un fırçası ile Marsilya şehri, bak. Matrakçı Nasüh, *Süleyman-nâme*, TSMK Hazine 1608.

Res. 3 — Matrakçı'nın fırçası ile Nis kalesi bak. Matrakçı, *Süleyman-nâme*, TSMK Hazine 1608.

Res. 4 — Matrakçı'nın fırçası ile Kal'a-i Tata, bak. Matrakçı, *Süleyman-nâme*, TSMK Hazine 1608.

Res. 5 — Matrakçı'nın fırçası ile Kal'a-i İnebahtı, bak. Matrakçı, *Tarih-i Sultan Bayezid*, TSMK Revan 1272.

Res. 6 — Matrakçı'nın fırçası ile II. Bayezid devri Osmanlı donanmasına ait bazı gemiler, bak. Matrakçı, *Tarih-i Sultan Bayezid*, TSMK Revan 1272.

II. Bayezid devrine ait olan kısmı ile *Târîh-i Sultân Bâyezîd* adını taşıyan bu minyatürlü Revan yazması, satır satır birbirinin aynı bulunmaktadır. Revan yazmasının özelliği, içinde, II. Bayezid zamanında yapılmış olan seferlerle ilgili olarak Kili, Akkerman, İnebahtı, Moton ve Gülek kale ve şehirleri ile o zamanki Osmanlı donanmasına ait gemilerin resimlerinin bulunmasıdır. Bu yazmada bulunan Osmanlı donanmasına ait resimlerle biraz önce hakkında bilgi verdiğimiz Hazine yazmasında bulunan donanma resimleri arasındaki açık ilgi ve benzerlik derhal dikkati çekmektedir. Revan yazmasında da eserin metin ve resim itibarıyla aynı kişi tarafından yazılıp resimlendirildiğini gösteren ve Naşûh'un üslûp özelliğini ortaya koyan cümleler bulunmaktadır. Diğer taraftan gerek bu iki yazmada ve gerekse *Mecmu'ı Menâzil* yazmasındaki kale, konak, köy, kasaba ve şehir resimleri arasındaki üslûp benzerliği dikkati çekmekte, bu hal bile, bütün bu minyatürlerin, aynı nakkaşın, Matrâkçi Naşûh'un fırçasından çıkmış bulunduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır. Bilindiği üzere *Mecmu'ı Menâzil* yazmasında Naşûh'un adı kaydedilmiş bulunmakta, ayrıca bu üç minyatürlü yazmanın üçünde de metin ve resimlerin aynı kişi tarafından yazılıp yapıldığı hemen hemen aynı sözlerle ifade edilmektedir.

Böylece çeşitli kabiliyetleri bulunduğu bilinen hattat, silâhşör, matematik ve tarih bilgini Naşûh'un aynı zamanda üzerinde önemle durulması gereken bir Osmanlı nakkaşı olduğu ortaya çıkmaktadır. Nakkaş Naşûh'un ise, ifade edildiği üzere, her şeyden önce mükemmel bir renk ustası olduğu adı geçen minyatürlerin incelenmesinden açıkça belli olmaktadır.

DÂRENDELİ İZZET MEHMED PAŞA

Ord. Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI

XIX. asrın ilk yarısında yetişen azim, kudret sahibi aynı zamanda cesaret, şiddet ve kan dökücülüğü ile meşhur vezir ve sadr-ı âzamlardan olan İzzet Mehmed Paşa Dârende hânedanından İbrahim Bey'in oğludur. 1207 H. (1792 M.)'de memleketi olan Dârende'de doğmuştur. Gençliğinde ve takriben 1224 H. (1809 M.)'de amcası vezir Dârendeli Ali Paşa dairesine¹ intisab ile mühürdarlığında bulundu ve onun inhasıyla kapıcıbaşı pâyesi verilmişti. Sonra mirahur pâyesiyle mütesellimlik ve voyvodalık gibi idarî ve askerî hizmetler görmüştür.

BOĞAZ MUHAFAZLIĞI :

İzzet Mehmed Bey daha sonra Ispartalı vezir İbrahim Paşa'ya kethüda vekili olmuş ve paşasının Bursa mutasarrıflığı ile Karadeniz Boğazı Muhafızlığında bulunduğu sırada işleri bizzat idare ile kabiliyetini göstermiş olduğundan (1236 Zilhicce sonu = 31 Ağustos 1821) paşasının inhasıyla ve onun maiyyetinde bulunmak şartıyla Beylerbeyilik (Mirmîranlık) tevcih olunarak Paşa olmuştur.

İzzet Mehmed Paşa, *Beykoz*'da oturmak ve Karadeniz boğazının Anadolu sahilini muhafaza eylemek şartıyla 5 Rebiulevvel 1238 (20 Kasım 1822)'de *Afyon Karahisar* mutasarrıfı oldu. Altı ay sonra yâni 4 Şevval 1238 (14 Haziran 1823) tarihinde *Afyon Karahisar*'a başkası tâyin edildiğinden İzzet Mehmed Paşa Menteşe sancağıyla yine Karadeniz boğazının Anadolu sahili muhafızlığında kalmış ve 3 Zilhicce 1240 (19 Temmuz 1825)'da vezirlikle ve Boğaz muhafızlığıyla Anadolu valiliğine yâni Kütahya, Ankara ve Afyon Karahisar sancaklarına tâyin olunmuştur².

¹ Dârendeli Ali Paşa, Hurşit Paşa silâhdarı olup Beylerbeyi rütbesiyle *Izmit* ve sonra *Niğde* mutasarrıflıklarında bulunarak 1224 H. (1809 M.)'de vezirlikle *Konya* valisi olmuş, oradan ayrıldıktan bir müddet sonra vefat etmiştir.

² *Atik vüzera defteri numara 39 (Başvekâlet arşivi tahvil defterlerinden)* ve *Verdü'l-Hadaik*, s. 27.

Sultan II. Mahmud, kapalı deniz halinden çıkmış olan Karadenizden gelecek bir Rus taarruzuna karşı koymak ve aynı zamanda Mora ihtilâlinin ve Etniki Eterya cemiyetinin faaliyetiyle *İstanbul*'a kadar sirayet eden Rum harekâtına karşı tedarikli bulunmak üzere uyanıklığını ve şiddetini haber aldığı İzzet Mehmed Paşa'yı bu muhafızlıkta tuttuğu gibi aynı zamanda Karadeniz boğazının Rumeli ciheti de, Yeniçeri ağalığından alınan Ağa Hüseyin Paşa'ya verildi (1239 H. = 1823 M.). Bu tâyinler aynı zamanda Sultan Mahmud'un nizam askeri tesis etmek hususundaki tasavvurlarına da yardımcı olacaktı.

Tarihlerde görüldüğü gibi, yeniçeri ocağının, eşkinci talimini kabul edeceklerine dair vermiş oldukları söz üzerine talime başlanmış ise de bunun bir oyun olduğu ve talimi kabul etmiyerek hemen isyan eylemeleri sebebiyle zaten tetikte bulunan hükümet derhal harekete geçmiştir.

YENİÇERİ OCAĞININ KALDIRILMASINDAKİ HİZMETİ :

Mevsim dolayısıyla *Beylerbeyi*'ndeki yalısında bulunmakta olan Sadr-ı âzam Benderli Selim Mehmed Paşa keyfiyetten haberdar edilmiş, hiç telâş göstermeyen sadr-ı âzam saraya hareket ettiği sırada Boğaz muhafızları Hüseyin ve İzzet Mehmed Paşalara da haber göndererek maiyetleri kuvvetleriyle Topkapı Sarayına gelmelerini bildirdiği gibi şeyhülislâma da haber yollamış ve Beşiktaş sarayında bulunan Sultan Mahmud'u da *Topkapı Sarayı*'na dâvet etmiş ve bütün hazırlık yapıldıktan sonra Sancağ-ı şerif çıkarılıp delâllar ve mahalle imamaları vasıtasıyla *İstanbul* halkı Sancağ-ı şerif altına davet edilmiştir.

Saraydan çıkan kuvvetler *Sultan Ahmed meydanı*'na gelerek Sancağ-ı şerif burada camiin minberine dikilmiş ve âsilerle muharebe için fetva verilmeden evvel onlara nasihat etmek üzere ulemadan bir zatın gönderilmesi teklif edildiği sırada İzzet Mehmed Paşa :

İzâle-i şüphede vakit geçirilmekte muhatara vardır ; onların şüphesini kılıhtan başka bir şey izâle etmez demiş ve Ağa Hüseyin Paşa da aynı fikirde olmasıyla bu iki vezirin âsiler üzerine sevki kararlaştırmıştır.

İzzet Mehmed Paşa, maiyeti sekbanlarından başka humbaracı, lâğımcı ve kalyoncu askerleriyle Saraçhane tarafından ilerlemeğe başlamış ve sonra Ağa Hüseyin Paşa kuvvetleriyle beraber Et meydanındaki Yeniçeri kışlasını yâni yeni odaları sarmışlardır.

İzzet Mehmed Paşa Mustafa isminde bir topçu neferine iki bin beş yüz kuruş vererek kışlanın kapısını açtırmıştır.

Tarihlerde görüldüğü üzere yeniçeri ocağı söndürüldükten sonra İzzet Mehmed Paşa *Üsküdar* tarafına geçirilerek o tarafta çeşme başında ocaklıdan hergün epi temizlik yapmış ve Boğazın Anadolu sahilindeki kale yamaklarından ileri gelen şüpheli şahısları katletmiştir.

KAPTAN-I DERYALIĞI :

İzzet Mehmed Paşa, 12 Recep 1242 (Şubat 1827)'de Husrev Mehmed Paşa'nın yerine kaptan-ı derya oldu³. 1243 H. (1827 M)'de Ruslarla muharebe başlangıcında düşmanın *Tuna*'yı tecavüz ile kara taraflarına gelmekte olmaları üzerine Balkan cihetlerinin takviyesi için İzzet Mehmed Paşa maiyyeti ve bahriye askerinden mürekkep üç bin kadar kuvvetle karadan *Varna* tarafına gönderilmiştir. İzzet Mehmed Paşa'nın donanma ile çıkmayışının sebebi, *Navarin*'de müttefik devletler tarafından mahvedilen donanmanın yerine düşmana karşı çıkacak bir donanmanın bulunmaması ve *Büyükdere*'de bulunan cüz'i gemilerin de Rus donanmasına mukavemet edemeyeceği idi.

Rusların *Varna* üzerine gelmeleri ihtimaline karşı İzzet Mehmed Paşa kendisinden evvel kethüdasını göndermiş olduğundan kethüdanın *Varna*'ya varmasının ertesi günü Rus Amirali Grig yirmi dört donanma ile gelerek asker çıkarıp hem deniz ve hem karadan *Varna*'yı muhasara etmiştir.

Bu sırada *Varna* muhafızı Serezli İsmail Bey'in oğlu Yusuf Muhlis Paşa idi. İzzet Mehmed Paşa dört ay kadar *Varna*'yı şiddetle müdafaa etmiş, Amiral Grig'in kaleyi teslim teklifini red ile⁴ *Aydos* taraflarına gelmiş olan sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem Selim Mehmed Paşa'dan yardım istemiş ve onun tarafından Ömer Paşa gönderilmiş ise de bu kuvvetin gecikmesi ve *Varna* halkının esir ol-

³ Cezayir ve Kaptanı deryalık : Sâbika Anadolu valisi ve *Karahisâr-ı sâhip* ve *Ankara* sancakları mutasarrıfı ve Bahr-i Siyah boğazının Anadolu cânibi muhafızı vezir-i mükerrerem saadetlu İzzet Mehmed Paşa hazretlerine tevcih 12b 1242 (*Atik Vüzera defteri numara 39*).

⁴ Rus amiralinin İzzet Mehmed Paşa'ya gönderdiği *Varna*'yı teslim mektubu ile onun tarafından verilen cevap Lütfi tarihinin II. cildinde (s. 43, 44) aynen vardır.

maktansa kaleyi teslim ile esaretten kurtulmak isteyerek İzzet Mehmed Paşa'nın üzerine hücumları ve *Varna* müftisinin teslimin zaruri olup aksi halde müdafaaya kalkıp ölenlerin şehit olmayacakları hakkındaki fetvası neticesinde *Varna*'yı teslim mecbur kalmış⁵ ve keyfiyeti *İstanbul*'a bildirerek kendisi de serdar-ı ekrem ordusuna gelmiştir.

İzzet Mehmed Paşa, orduyla gelince takriri üzere hâdiseleri izah ile “*ماواقعی* mavakayı ve istimdad ve istirhama” dair yazdığı arzı birer deynek içine koyup beşeryüz kuruş ücretle tedarik ettiği tülmenlerle kendisine gönderdiğini sadr-ı âzam ve serdar-ı ekreme arz eylemiştir.

Varna'nın teslimi dolayısıyla sadr-ı âzam tarafından İzzet Mehmed Paşa istintak edilmiş ve aralarında şu şekilde sual ve cevap teati edilmiştir. Sadr-ı âzamin suali :

⁵ İzzet Mehmed Paşa, *Aydos*'ta serdar-ı ekrem ile görüştüğü esnada müdafa safahatına dair vermiş olduğu takrir aynen şöyledir : “â'dâ beş defa müteakiben hücumdan sonra İmparator sefk-i dimadan mütenibdir, beş yerde lâğım vardır, size mühlet verdi kaleyi teslim et deyu amirahın gönderdiği benhabere, kaleyi muhafazaya memurum, vekil-i mutlak dört saatlik mesafededir, bize yol verilsin, yirmi dört saat meks olunsun deyu divan kâtibim Sadri Bey'i gönderdiğimde ben vekil-i mutlakı bilmem kaptan paşa memurdur. Yol veremem cevabına kani olmayıp bir kaç gün böyle haber gönderdiğimde sadr-ı âzam imdada gelmiş ise de bir işe muktedir olamadı. Kan dökülmesin viraya muntazırım ve illâ hücum edeceğim ve hem de divan kâtibini istemem Yusuf Paşa'yı göndersin deyu haber gönderdikte tereddüt etmiştim. Yusuf (Muhlis) Paşa hodbehod gidip avdetinde serkerdelerle ahali toplanıp meclis ettik o mecliste Yusuf Paşa ey Müslümanlar imdat gelememi halâs-ı nefse bakalım deyu halkı meyus edecek sözler söyledikte ve ihafe sureti gösterdikte kemal-i taaccübten heman belimden piştoyu çıkarıp al bununla ibtida beni öldür de sonra bu diyeceğin şey olsun dedim. Lâkin evvelden beru ahaliyi tahrik etmiş olduğundan nisvan takımını başıma üşürüp biz esir olmayız kaleyi teslim et deyu üzerime hücum ettiler. Benim işim Pâdişahın mülkünü muhafazadır, sizin canınız düşünülmez deyu ahaliye cevap vermişken Yusuf Paşa müftü ve nakibi çağırıp bundan sonra vefat edenler şehit olmaz helâk-i nefis mukarrerdir deyu istifta ederek ve murdar olursunuz deyu asker arasına fesad vererek ahali ile asker bey-ninde bir gulgule peyda olmuştur. Cephaneliğe ateş ilkasiyle kendimi helâk edecek idim. Ümmet-i Muhammedi mütalâa ile zarurî viraya razı olduk. Yusuf Paşa varayım vira cevabını vereyim amiral muntazırdır deyüp divan kâtibimi beraber götürdü arası uzadıkta gönderdiğim cevaba min-baad nefsimden emin değilim, üç yıldanberu başka bir devlete ilticayı kurmuş idim. Şimdi fırsatı düştü haberiyle divan kâtibî Sadri Bey'i; Rusya memurlariyle iade eylemiştir. Bunun üzerine ben rebîin (Rebiyülâhırın) ikinci günü kaleden çıktım...” *Lütfi tarihi*, c. II., s. 46, 47.

— Bir tarihte büyük kumandanın düşman ordusuna sefaretle gittiği mesbuk değil, alikonmak muhatarası ve pâdişahın adem-i rızası derkâr iken buna cürete sebep nedir?

İzzet Mehmed Paşa'nın cevabı :

— Sebep yeistir; zaruret her şeyi göze aldırır; vakit kazanmak da bâis-i cür'et olmuştur. Bununla beraber Yusuf Paşa ve şehid olan Serfiçeli Mehmed Ağa beni taglit ettiler. Gidilmiş ise de yine avdetle beraber muharebeye devam olunmuştur.

Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekremin sualine karşı cevap veren İzzet Mehmed Paşa da sadr-ı âzama şu suali sormuştur :

— Dört ay makdurumu sarfla kaleyi vermedim; bu gayretimi düşman bile tasdik etti; Yusuf Paşa geldikten sonra kale gitti; Yusuf Paşa'nın ifsadını defâatle yazdım, ısgâ olunmadı; yirmi binden efzûn askerle *Varna*'ya dört saat mesafeyedek gelinmişken iâne olunmadı, imdada gelen Ömer Paşa ise etrafına metris hafriyle kendisini muhafazaya baktı, imdada gelen asker yalnız metris hafriyle meşgul olur mu? bana düşen işde ben kusur etmedim.

İzzet Mehmed Paşa bu sözleriyle, yazmasına rağmen kendisine yardım etmediğini açıkca söylemesi üzerine sadr-ı âzamla aralarında şu muhavere cereyan etmiştir. Sadr-ı âzam :

— Bize azv-ı kusur olunur ise اعدا a'dâ tarafına gitmek (*Varna* muhafızı Yusuf Paşa gitmişti) nasıl olur?

— Cevap : Belki akd-i sulh ile bir iş yapılır mülâhazasıyla ettim.

Sual-i Sadr-ı âzam : Akd-i sulh taraf-ı pâdişâhîden memuriyete mütevakıf değil midir?

Cevab-ı İzzet Paşa : Ben bu şartı bilmez idim.

Sadr-ı âzamanın suali : Kaleyi vira ile vermişsiniz hani şurutu müştemil tarafeynin temessükleri, hani ahali ve memurin?

Cevap : Anı Yusuf Paşa yaptı.

İzzet Mehmed Paşa, *Varna*'nın teslimi işindeki bütün mes'uliyeti vezir-i âzam ve serdar-ı ekreme yükleyip bu tarzda keyfiyeti *İstanbul*'a da bildirmiş olduğundan işin hakikatine tamamen vâkif olmayan Pâdişah bu işte sadr-ı âzama mes'ul tutmuştur.

İZZET MEHMED PAŞA'NIN SADARETİ :

Varna'nın vira ile tesliminden sonra bütün ağırlıklarımı da terke mecbur olan İzzet Mehmed Paşa serdar-ı ekrem ordusuna gelip istintaktan sonra müsaferet suretiyle oturup korku ve tereddüt içinde

âkıbete intizar etmekte iken *İstanbul*'dan Pâdişahın birinci imrahoru Mehmed Ağa gelip doğruca Çavuşbaşı vekili Necib Efendi'nin çadırına inmiştir. O sırada Necib Efendi sadr-ı âzamın yanında bulunduğu için bir müddet beklemiş ve avdetinde getirmiş olduğu tebeddül-i sadaret hatt-ı hümayununu kendisine göstermesiyle hatt-ı hümayun mücibince sadaret mührü Selim Mehmed Paşa'dan alınarak derhal İzzet Mehmed Paşa bir boş çadıra oturtulup mühr-i hümayun kendisine verilmiş ve selefi Selim Mehmed Paşa *Aydos*'ta Yusuf Paşa konağına gitmiştir.

Gelen hatt-ı hümayunda, devletin usulüne vâkıf iken Selim Mehmed Paşa'nın beceriksizliği ve hamiyetsizliğinden ve yeni sadr-ı âzam İzzet Mehmed Paşa'nın gayret ve metanetinden bahis ile Balkanların muhafazasına dikkat ve itina edilmesi tavsiye olunarak *Varna*'dan eli boş çıktığı için sabık sadr-ı âzamın bütün para ve eşyasının yeni sadr-ı âzama verildiği beyan edilmektedir (19 Rebiulâhır 1244 = 29 Ekim 1828).

İzzet Mehmed Paşa *Varna* keyfiyetinden dolayı meyvus ve nevmid olduğu halde böyle hem sadarete ve hem de selefinin metrukâtına sâhip olması yukarıda işaret ettiğimiz gibi onun bütün kabahati sadr-ı âzama yükleyerek vakıayı o suretle *İstanbul*'a bildirmiş olmasıdır.

Sultan Mahmud, *Varna*'nın istirdadı ve Balkanların muhafazası için mütemadi emir veriyordu. Yeni sadr-ı âzam orduyu *Aydos*'tan kaldırıp *Şumnu* meştasına naklini mütaakıp ilkbahar harekâtı için asker ve zahire tedarikiyle meşgul oldu; aynı zamanda kendisine yüz karası olan *Varna*'yı geri almak istedi. Bu maksat için Rusların *Pravadi*'deki kuvvetlerini dağıtmak üzere Aliş Paşa ile İbrahim Paşa'yı bu işe memur etti; fakat şiddetli yağmur ve kar sebebiyle *Kamçı nehri*'nin taşması yüzünden o tarafa geçilemediği gibi çamurdan atlar bile yürüyememişti.

Rus kuvvetlerinin kol kol başarıları sebebiyle yalnız şiddet ve cesaretle bir netice elde edilemeyeceğini sadr-ı âzam İzzet Mehmed Paşa da anladı; serasker kaymakamı Halil Paşa'nın teşvikiyle sulh için el altından hükümetin nabzını anlamak istediye de bunu haber alan Pâdişah tarafından tebdil hasekisi ile orduya gönderilen bir fermanla sadr-ı âzam takdir edildi. Nihayet mirahur Mehmed Ağa'nın sevkiyle sadarete gelen İzzet Mehmed Paşa, üç ay sonra azlularak Arnavudluk tarafında bulunan Reşit Mehmed Paşa

Darendeli İzzet Mehmed Paşa
(Bu resim II. Mahmud zamanında Kapdan-ı Derya iken yapılmıştır).

acele *Şumnu* ordugâhına getirilerek sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem oldu (22 Receb 1244 = 28 Ocak 1829). Ve vezirliği de alınan sabık sadr-ı âzam *Tekirdağı*'nda ikamete memur olup selefinden aldığı bütün nukud ve eşya, kendisinininki de dahil olmak üzere yeni sadr-ı âzama verildi.

İzzet Mehmed Paşa'nın Rumeli tarafındaki eşkiyayı tenkil eylemek şartıyla 1246 Zilkade (1831 Nisan) de vezirliği tekrar verilerek *Sofya*'da bulundu ve 26 Receb 1247 (2 Ocak 1832)'de *Vidin kalesi*'ni muhafaza şartıyla *Vidin* ve *Niğebolu* sancakları verildi. 1249 Rebiulevvelinde (Temmuz 1833) *Vidin*'den azlolunarak *Edirne*'de ikamete memur olup aynı senede 4 Ramazan (15 Ocak 1834)'da *Afyon Karahisar* sancağına tâyin edilmiş ve Yeniçeri ocağının kaldırılmasında göstermiş olduğu hüsn-ü hizmetten dolayı baştarafı Pâdişah II. Mahmud'un tuğrasını havi beratiyle beraber bir kıt'a nişan ile taltif edilmiş ve 4 Safer 1250 (12 Haziran 1834)'de memuriyetine berveç-i muhassallık *Ankara* ve *Çankırı* sancakları mülhakatıyla beraber tevcih olunmuştur.

1251 Zilkadesinde *Ankara* ve *Çankırı*'ya uzaklığından dolayı *Afyon Karahisar* başkasına verilmiş ve buna mukabil İzzet Mehmed Paşa'ya *Kastamonu*, *Viranşehir* ve *Çorum* sancakları ilâvesiyle yeni ihdas edilen *Redif Mansure eyalet-i Ankara müşirliği* tevcih edilmiştir (27 Cemaziyelevvel 1252 = 9 Eylül 1836).

13 Cemaziyelâhır 1255 (24 Ağustos 1839)'de bu hizmetten affolunarak *İstanbul*'a gelip konak ve yalısında istirahat ederken 28 ca 1256 (28 Temmuz 1840) da *Akdeniz boğazı* (Çanakale) muhafızlığına tâyin olunmuştur.

MISIR VALİSİ ÜZERİNE SERASKERLİĞİ :

Bu sırada Mısır meselesinin ve Vali Mehmed Ali Paşa'nın siyasî bir şekil alan durumu sebebiyle İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletlerinin tekliflerini de reddeden⁶ Mehmed Ali üzerine yapılacak müşterek harekâta serdar olarak Osmanlı devleti tarafından azim ve kudret sahibi bir vezirin tâyini takarrür etmesi üzerine bu işe *Akdeniz boğazı* muhafızı İzzet Mehmed Paşa münasip görülmüştür⁷.

⁶ Bu hususa dair hatt-ı hümayun sureti *Lütfi tarihindedir* (C. VII., s. 21).

⁷ Mısır meselesinde Osmanlı kuvvetlerine galebesinden dolayı Mehmed Ali Paşa'ya müttefik dört devletin kararıyle Mısır eyaletiyle beraber *Haleb* ve

İzzet Mehmed Paşa'ya *Berrüşşam* seraskerliği ile beraber *Sayda*, *Beyrut* ve *Trablus-Şam* da kendisine verilerek devletlerin donanmasıyla birlikte *Suriye* sahillerine hareketi kararlaştırılmıştır.

İzzet Mehmed Paşa *Kıbrıs*'ta ordusunu tertip ettikten sonra Osmanlı kuvvetleri, İngiltere ve Avusturya gemileriyle *Berrüşşam* sahillerine naklolunmuş ve donanma amiralleriyle görüşen Osmanlı seraskeri *Beyrut*'a yakın *Cüvni* (Cünye) limanına asker çıkarmıştır.

Beyrut civarında vâki muharebelerde Mısır kuvvetlerine galebe eden İzzet Mehmed Paşa *Rekfaye* muharebesini kazandıktan sonra avdeti esnasında atının eğrinde bulunan piştovun kazaen patlaması üzerine kurşun sol ayağının diz kapağından aşağısına tesadüf etmekle mecruh olmuş ve ayağı sakat kaldığından 29 Ramazan 1256 (1840 Kasım)'d a seraskerlikten affolunarak *Edirne* valiliğine tâyin edilmiş ise de *Gelibolu*'ya geldiği zaman ayağındaki yara henüz iyi

Şam eyaletleri de ilâveten verilmiş ve oğlu İbrahim Paşa'ya *Cidde* valiliği ile *Girit* tevcih olunmuştu. Bu tevcih Mehmed Ali'yi tatmin etmediğinden Mehmed Ali Paşa'yı tutan Fransa devleti hariç olarak İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletleriyle *Londra*'da bir konferans tertip olunmuş ve verilen karar ittifakla kabul olunarak bunun Mehmed Ali Paşa'ya tebliği kararlaştırılmıştı. Mehmed Ali bu kararı kabul etmediği takdirde müttefik devletlere cebir kullanılması takarrür etmişti.

Müttefik devletlerce alınan bu karar mücibince Mısır eyaleti veraset suretiyle ve *Berrüşşam Mısır* ile *Süveys*'ten *Taberiye* gölüne kadar olan yerler ve *Akkâ* eyaleti kale muhafızlığı kayd-ı hayat şartıyla Mehmed Ali'ye verilecek ve elindeki diğer yerleri bırakıp çekilecek ve Ahmed Fevzi Paşa tarafından *İskenderiye*'ye götürülüp Mehmed Ali'ye teslim ettiği donanma da iade olunacak ve bu kararı kabul etmediği takdirde verilmiş olan kararın hükmü kalmıyacaktı.

Verilen karar Mehmed Ali'ye tebliğ olunarak kendisine mehil verilmiş, fakat Mısır valisi bu kararı kabul etmediğinden *Akkâ* eyaletinin tevcihi geri alınmış ve *Akkâ* eyaleti ile beraber *Sayda*, *Safed*, *Beyrut*, Boğaz seraskeri, esbak sadr-ı âzam İzzet Mehmed Paşa'ya verilmiştir. Mehmed Ali Paşa ikinci defaki teklifi de kabul etmemesi üzerine Mısır eyaleti de Mehmed Ali Paşa üzerinden alınarak *Akkâ* valisi ve *Berrüşşam seraskeri* İzzet Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir.

Mehmet Ali Paşa bu son kararı da kabul etmediğinden müttefik devletler ve Osmanlı ordusu taraflarından Mısır valisine karşı harekât başlamış ve *Berrüşşam* seraskeri İzzet Mehmed Paşa aynı zamanda Mısır valiliğine tâyin olunmuştur.

Yapılan bu harekâtı mütaakıp, müttefik devletler, Mehmed Ali'nin kayıtsız şartsız Osmanlı devletine itaat ettiği takdirde Mısır eyaletinin uhdesinde kalması için Osmanlı devleti nezdinde tavassutta bulunacaklarını İngiliz amiralı vasıtasıyla kendisine bildirdiklerinden Mehmed Ali bu son teklifi kabule mecbur olarak bu suretle Mısır valiliği üzerinde bırakılmıştır.

olmadığından valilikten affını istirham etmesi üzerine 1257 Rebiulâhîr sonlarında (1841 Haziran) *İstanbul*'a gelmesine müsaade olunmuştur; İzzet Mehmed Paşa, ayağındaki ârıza sebebiyle Topal İzzet Paşa diye meşhur olmuştur.

İKİNCİ SADARETİ :

İzzet Mehmed Paşa Mısır harekâtı esnasındaki başarısı sebebiyle Başmabeynci İzzet Bey'in (gözü güzel diye meşhur İzzet Paşa) ⁸ Pâdişah *Abdülmeccid* nezdindeki tesiri sebebiyle 20 Şevval 1257 cumartesi günü (5 Aralık 1841) saraya dâvet edilmiştir. Başmabeynci sabah erkenden İzzet Mehmed Paşa'nın *Sultan Selim türbesi* civarındaki konağına gönderilerek Paşa'yı alıp saraya getirmiş ve Rauf Paşa'nın yerine sadarete tâyin olunarak Bâbîâlî'ye gönderilmiştir ⁹. Tanzimat aleyhdarlarından olduğu söylenen İzzet Mehmed Paşa'nın sadareti Bâbîâlî erkânını ve tanzimat ricalini hayrette bırakmış ve Bâbîâlî'de bir sessizlik ve korku hasıl olmuştur ¹⁰.

İzzet Mehmed Paşa'nın bu ikinci sadareti dokuz ay sürdü, zamanın gidişyle onun zihniyetinin uyamıyacağı belli idi; devir değişmişti. Zaten Başmabeyncinin tesiriyle sadr-ı âzam olması Mısır meselesindeki hizmetinden dolayı idi. İzzet Paşa aleyhinde yapılan dedikodulardan dolayı Sultan Abdülmeccid, Rauf Paşa'yı de-

⁸ İzzet Mehmed (Paşa) *Boluludur*. Babası Mehmed Ali Ağa ile *İstanbul*'a gelmiş, *Enderun*'a alınmış mabeynci ve daha sonra 1255 H. (1839 M.)'de Başmabeynci olmuş ve 1259 H. (1843 M.)'de azledildikten sonra ihtisab nazırı ve vezirlikle ticaret nazırı, 1271 H. (1854 M.)'de zabtiye müşiri olup 1274 Rebiulâhîr (1857 M.)'de vefat etmiştir.

⁹ İzzet Mehmed Paşa'nın sadaret hatt-ı hümayununda selefi Rauf Paşa'nın ihtiyar olup istirahat ihtiyacından bahsedildikten sonra :

“Sen ötedenberi umûr-ı cesimede istihdam olunmuş ve usûl-i devlet-i aliyyemize tahsil-i vukuf eylemiş dirayetkâr ve sadakat-şiar vüzeray-ı ızâmımdan bulunduğuna mebni her bir umûr-i külliyye ve cüz'iyede bilcümle memurün saltanat-ı seniyyemize nezaret-i şâmîle olmak üzere seni bilintihab vezir-i âzam nasb ve tâyin ve vekâlet-i mutlakam hatab-ı cesimesini uhde-i liyakat ve istihaline ihale ve tefviz eyledim” denilmekte ve icabeden vesayada bulunmaktadır (*Lütfi tarihi, c. VII., s. 21*).

¹⁰ Bu hususta Vakanüvis Lütfi Efendi (C. VII., s. 21) şöyle diyor :

“Sefk-i dimâ (kan dökmek) ile müşteher olan müşarünileyh İzzet Paşa hilâf-ı me'mul makam-ı sadarete mevzul olması hayret-fezay-ı ashab-ı ukul olup hususiyile kapıya (Bâbîâlî'ye) geldiği günden infisaline kadar Bâbîâlî ricalinin ağızlarını bıçak açmaz ve icraat-ı vakiasına kimse karşı duramazdı.

ğiştirdiğine pişman olmuştu. İzzet Paşa'nın halefi olan Rauf Paşa'nın sadaretine dair olan hatt-ı hümayunda İzzet Paşa hakkında:

“Her ne veçhile ise şimdiye kadar mesalih-i vakıanın hüsn-i niyet ve temşiyetine muvaffak olamadığından bilicab” azledildiği kaydedilmiştir (23 Receb 1258 = 30 Ağustos 1842).

İzzet Mehmed Paşa sadareten azlinden bir hafta sonra *Edirne* valiliğine tâyin edildi ve 1259 Rebiülâhırın onbirinde (11 Mayıs 1843) bazı uygunsuzlukları (ne olduğu kaydedilmiyor) sebebiyle *Edirne*'den azlolunarak *Tekirdağ*'nda ikamete memur edilmiştir; daha sonra *İstanbul*'a gelmesine müsaade olunmuş ve 1265 Şevval (1849 Ağustos)'de *Hüdavendigâr* yâni *Bursa* valiliğine tâyin olunup, fakat vücudça mâzereti sebebiyle gidemediğinden tekaüd olmuş ve 17 Cemaziyelâhır 1271 (7 Mart 1855)'de altmış sekiz yaşında vefat ederek *Eyüp*'te *Bostan iskelesi* tarafında Mihrişah Valide Sultan mektebi bahçesine dershanenin penceresi önündeki sed üzerine defnedilmiştir. Kabir kitabesi şöyledir :

Kudemây-ı fihâm-ı devlet-i aliyyeden iki defa mesned-i celil-i
sadaret-i uzmâyı ve sair makamât-ı

âliyeyi hâiz olan merhum ve mağfîret-mersum Dârendeli

İzzet Mehmed Paşa hazretlerinin

Ruh-ı pür-fütunlarıçün rızaen lillah fâtiha 1271.

1248 H. (1832 M.) tarihinde *Ankara*'da yanan Çarşı Camiini İzzet Mehmed Paşa kendi kesesinden yaptırmıştır.

Sicill-i Osmani müellifi olan Merhum Süreyya Bey'in *Nuhbetü'l-Vekayi* isimli eseriyle sicildeki kayda göre sabırlı, cesur ve azimli, vakur, irtikâb ve irtışası olmayan şedid, amansız bir vezir olarak tavsif edilmektedir. Kısa boylu idi.

Filhakika İzzet Mehmed Paşa, üzerine aldığı vazifede müsamahayı sevmeyen, gazablı, nefsinin hiçbir tehlikeden esirgemeyen riya ve müdaheneyi sevmeyen açık sözlü, tuttuğunu koparan bir zattı, fevkalâde hallerde devletin karagün dostu idi. Sultan II. Mahmud, yeniçerileri kaldırmadan evvel Sadr-ı âzam Benderli Selim Paşa gibi şhid ve azim sahibi bir zat ile aynı kalitede olarak İzzet Mehmed Paşa'yı ve Ağa Hüseyin Paşa'yı ele almış ve o suretle ocağı söndürmüştü.

Ruslarla muharebe esnasında birinci defaki sadareten azl ve vezirliği alınarak *Tekirdağ*'nda ikamete memur olduğu sırada (1245 H. = 1830M.) *Edirne*'nin Rusların eline geçtiğini haber alması üzerine fitrî

olan hamiyet ve vatanseverliği îcabı olarak *Tekirdağ*ı kasabası halkının İslâm ve Hıristiyanlarını toplayarak “*İşte düşman Edirne’yi almış ne dersiniz*” deyince senin emrine bağlıyız demeleri üzerine kadın ve çocuklarla şeyhleri karşı *Bandırma*’ya naklettirerek geri kalan halkla metris ve hendek kazdırarak müdafaa tertibatı almıştır (Lütfi tarihi, c. II., s. 11).

İstanbul’da bulunduğu zaman devletin müşkül durumu esnasında fevkalâde olarak akdedilen vükelâ toplantısına dâvet olunarak mütalâası alınır; sözü açık ve pervasız idi¹¹. Mısır meselesinde kendisinin seraskerliğe tâyini pek isabetli olmuş ve Mısır kuvvetlerine vurduğu darbe ile Suriye’yi tahliyeye hizmet etmişti. Ayağından yaralı olmasa daha bir hayli başarılar elde edeceğine şüphe yoktu.

* * *

İzzet Mehmed Paşa’nın kan dökücülüğüne misal olarak bazı rivayetler vardır ve *Hekimbaşı Salih Efendi*’den rivayeten şu hâdise nakledilmektedir.

İzzet Paşa’nın iki oğlu hastalanmış Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey’in delâletiyle (takriben 1267 H. = 1851 M.) Hekimbaşı Salih Efendi, Paşa’nın çocuklarını muayeneye gitmişti. Hastaları gören Salih Efendi lâzımgelen vesâyâyı yapıp bir müddet İzzet Paşa ile oturup sohbet etmişler. Bu musahabe esnasında Paşa, zamane hekimlerinden şikâyet etmiş ve :

“Ben kaptan-ı derya iken gemide bir baş ağrısına uğradım, geminin tabibini çağırdım, bir toz tertip etti, faidesi olmadı tekrar çağırdım, bu defa da bir su tertip etti, içtim ağrı kesilmedi; Üçüncü defa tabibi çağırttım, bu defa da bir hab tertip edelim demez mi? Herif âdeta benimle eğleniyordu. Canımın sıkıntısından ayağına bir gülle bağlayıp yuvarlayıverdim”.

Demiş ve *Salih Efendi*’de şafak atmış, şayet çocuklar iyi olmazsa benim başıma da bir hal gelir diye korkmuş ve semtinin uzak olma-

¹¹ Prens Mençikof’un sefaretle *İstanbul*’a gelmesi ve barid teklifleri sebebiyle akdedilen fevkalâde toplantıda bulunan İzzet Mehmed Paşa, *Mençikof*’un teklifinin kabul veya red müzakeresinde sadr-ı esbâk Rauf Paşa’yı kastederek Paşa hazretleri cümlemizden kidedlidir, ahval-i devlete vukûfu cümlemizden ziyadedir. Böyle pek mühim bir maslahatta reylerini almadıkça bir karar vermiyelim diye Rauf Paşa’yı söyletmek istemişse de bir cevap alamamıştır (*Tarih Musahabeleri*, s. 9).

sından dolayı iktiza ederse Yeniköy'deki Rum doktorların çağırılmasını tavsiye ile savuşmuş ve Paşa'nın kethüdası tarafından kendisine muayene ücreti olarak üç kese kuruş (bir kese beş yüz kuruş olduğuna göre) bin beş yüz kuruş (zamanına göre dolgun para) verilmiş.

* * *

Ankara, Çankırı ve Kastamonu sancakları üzerinde iken Kastamonu'da bulunduğu esnada İzzet Paşa bir sabah vakitsiz erkenden Kadı Aziz Molla Efendi'yi çağırılmış. Böyle erkenden ansızın vâki dâvetten dolayı telâşlanan Aziz Molla valinin yanına gitmiş, Paşa kendisine ne dese beğenirsiniz?

Eşraftan filân ağayı tanırırsınız, ben ona iltifat ederdim, meğer hain imiş. Bu gece rüyada üzerime yürüdü tabanca boşalttı; demincek müstahak olduğu cezayı verdim (yâni öldürtdüm) demesi üzerine biçare Aziz Molla korkup mahkemeye avdette hemen o gece gizli yollardan *İstanbul*'a can atmış ve hemen gidip şeyhülislâmı görmüştür. Şeyhülislâm Efendi böyle müddeti dolmadan izinsiz olarak gelmesinin sebebini sorunca hâdiseyi anlatmış, ben ne kadar ihtiyat edip Paşa'nın emrini yapsam bile rüyasına girmemek elimden gelmez. Onun için tehlikeden kaçarak memuriyetimi terke mecbur oldum demiştir¹². *Esvât-ı Sudur* müellifi Memduh Paşa merhum İzzet Mehmed Paşa'yı görmüş olup "hengâm-ı mazuliyette pederimin (Mustafa Mazlum Paşa'nın) hanesine geldi gördüm. Kasîrülkame hunîn - çeşm mübtelây-ı gazab ve hışm bir zat idi. Mukaddema nice canlara kıymış olması bahsine gelince yeniçeri fitnekârlarının izale-i vücud-ı ihanet - âlûdlarına, Ağa Hüseyin Paşa ve bu İzzet Paşa ile Kara Cehennem İbrahim Ağa olmasa iş kesilip hüsn-ü hitam bulamazdı. İcab-ı vakt ve hal gâh gâh cellâd dahi yetiştirir" demektedir¹³.

* * *

Tel kadayıfı döken bir kadayıfcının, hamur kadayıf döktüğünü gören İzzet Paşa'nın herifi kızgın kadayıf tepsisinin üzerine oturtmuş olduğu rivayet edilir.

İzzet Paşa merhumun şiddeti ve merhametsizliği hakkında daha bazı rivayetler vardır. Paşa'nın haremlerinden birisi de benim kayın-

¹² *Esvât-ı sudur (Mehmed Memduh Paşa)*, s. 8, 9.

¹³ *Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri*, s. 257.

validemin teyzesi Lütfiye Hanım olup Paşa mevcut çocuklarından başka evlâd istemediği için iki defa gebe kalan Lütfiye Hanım'ın zorla çocuğunu düşürmüştür.

* * *

Merhum İzzet Mehmed Paşa bir Ramazan akşamı konağa avdetinde iftar vakti hapisanede bulunan kayıkçının hemen îdam olunmasını emretmiş, emri sonraya bırakılmış, sofradan kalktıktan sonra emrini tekrarlamış. İftarda bulunan misafirler mübarek Ramazan gecesi hürmetine şefaate başlamışlar. Paşa çantasını getirip bir îlâm çıkararak buyrun okuyun demiş. Meğer bu kayıkçı Üsküdarlı olup zevcesi üç çocuk bırakarak vefat etmiş olduğundan başka bir kadına talip olmuş, kadın çocukları bahane ederek varmamış, herif bir gün üç çocuğunu kayığına alıp Kızkulesi'ne doğru açılmış ve çocukları birer birer denize atmış, hattâ sekiz on yaşında bulunan en büyüklü babasının boynuna sarılıp feryad edip yalvarmasına rağmen onu dahi kardeşlerinin yanına göndermiş, çocuk can havliyle suyun içinde kayığın küpeştesini tuttuğundan parmaklarını kırarak onu da ifna eylemiş, bu elîm manzara yalılardan görülüp ve sandal indirilip herif yakalanarak zabıtaya teslim edilmiş ve muhakemesinde vahşi-yane cinayeti tebeyyün etmekle idamına hüküm sadır olmuş, meğer îlâm bu hükmü havi imiş. Mesele anlaşıldıktan sonra İzzet Paşa hazır olanlara :

Bana gaddar ve kan dökücü derler ve sizler de Ramazan gecesi bile adam öldürmekle kalben beni itham ettiniz. Ben kıyarım ama böylelerine kıyarım ve böyle canileri Kadir gecesi dahi olsa yine affetmem”¹⁴ demiştir¹⁵.

¹⁴ *Tarih Musahabeleri (Abdurrahman Şeref), s. 257.*

¹⁵ Bu makaleyi yazarken görülen eserler : Cevdet ve Lütfi tarihleri; *Üss-ü Zâfer* (Esat Efendi); *Sicill-i Osmani* ve *Nuhbetü'l-Vekayi* (Mehmed Süreyya); *Verdü'l-Hadaik* (Ahmed Rifat); *Esvât-ı Sudur* (Mehmed Memduh Paşa); *Tarih Musahabeleri* (Abdurrahman Şeref); *Kapıkulu Ocaklarından Yeniçeri Ocağı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı)*; Başvekâlet Arşivi Tahvil defterlerinden *Atik Vüzera defteri numara 39; Eyyup Rehberi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı - basılmamıştır).*

AHMED VEFİK PAŞA'NIN ESERLERİ*

F. A. TANSEL

B. Adapte, Terceme İlk Eserleri

ve

Lehçe-i Osmânî (1869-76)

Vefik Paşa'nın, 1869'dan başlayarak Fransız edebiyatından terceme ve *adaptation* suretiyle eserler yazmasının sebebini, bu tarihte memleketimizde Osmanlı tiyatrosunun te'sisinde aramak lâzımdır.

1869'da, üç senedenberi başta Âli Bey ve arkadaşları olmak üzere millî bir hususiyet verilmek istenilen Gedikpaşa'daki tiyatro, Güllü Agob'un müdürlüğünde Osmanlı Tiyatrosu adıyla te'sis olunmuştur. Abdül'aziz'in fermanı ile on yıllık imtiyaz verilmekle beraber, *maşrapa*, *bayram*, *çılplak* v.b. kelimeleri *marşopa*, *baryam*, *çılpağ* şeklinde söyleyen yabancı artistlerin şivelerinin düzeltilmesi, yerli âdet ve terbiyemize uygun eserlerin terceme ve te'lifi de ileri sürülmektedir; halbuki temsil olunan piyesler Fransız hayatına uygun, millî terbiyemize aykırıdır; umumiyetle Paris'in o devre âit ahlâk bozuklukları ile istihza yolunda olduğundan, faydalanmak şöyle dursun, zararı mucip olmaktadır. Terceme ve adapte edeceğimiz eserler, yalnız bizim değil, bütün dünyanın faydalandığı Molière'in eserleri olmalıdır. Bunun için bir komisyon teşkili, temsil edilecek piyeslerin kontrolü de düşünülmüştür¹. İşte Ahmed Vefik Paşa, memleketimizde tiyatro sâhasında bu çalışmaların hâkim olduğu devirde Molière'den terceme ve *adaptation* eserler vermeğe başlamıştır; 1864 - 71 yılları arasında resmî vazifeden uzak, azledilmiş bulunması da, bu yolda çalışmağa elverişli bir zaman hazırlamıştır.

1861'de Şinasî, görmeden evlenmenin meydana getirdiği mahzuruları ele almış, Molière'in *Zor Nikâhı* te'sirinde kalarak, Türk edebiya-

* Bu makalenin *I. Vefik Paşa'nın Hayatı, II. A) İlmî Eserleri* bölümleri, *Bellekten*'in bundan önceki sayısında (C. xxviii., nu. 109, Ocak 1964) dir.

¹ Âli Bey, *Osmanlı Tiyatrosuna Verilen İmtiyaz*, *Diyojen* mec., nu. 2, 19 Teşrinisani, 1286 (1 Aralık, 1870). *Tiyatro*, *ayn. mec.*, nu. 44, 14 Ağustos, 1287 (26 Ağustos, 1871).

tında Avrupaî tarzda ilk te'lif piyesi, *Şâir Evlenmesi*'ni yazmıştır². Vefik Paşa'nın, yanılmıyorsak, ilk tiyatro eserini Molière'in *Le Mariage Forcé*'undan adapte ettiği *Zor Nikâhı*'nın teşkil etmesi mânalıdır³. Matbaa-i âmire'de basılan ve kapağında 11 Şa'ban, 1286 (15 Kasım, 1869) tarihini taşıyan bu eserle aynı senede yine Molière'den *George Dandin*'i ve *Le Médecin Malgré Lui*'yi *Yorgaki Dandini*, *Zorâkî Tabîb* adıyla adapta ettiğini görüyoruz⁴. *George Dandin*, 1869'da Osmanlı

² Fâhir İz, *XIX. Yüzyıl Başında Yazılmış Türkçe Bir Piyes—Vakâyi-i acibe ve Havâdis-i garibe-i Keşşer Ahmed* başlıklı makalesinde, 1956 yazında Viyana Kütüphânesi'nde, bir yazma mecmuada adı geçen piyesin bir nüshasına rastladığını kaydederek şu bilgiyi veriyor: Bu Türkçe metni yazanın adı zikredilmemiştir; Arap harflerini sonradan öğrenen yabancıların tipik yazısı ile kopya edilmiş olan eserde, yer yer imlâ ve istinsah yanlışları vardır. Kitabın sonunda, istinsah edenin adı (اسکرلج) İskerleç) olarak yazılıdır. Üç yabancı dile tercemeleri de, aynı kimse tarafından istinsah olunmuştur. Piyesin Almanca ve Fransızca'ya Johann (Jean), İtalyanca'ya Testa tarafından çevrildiği kayıtlıdır. Tercemelerin başında, bu dillerde, "*Pabuççu Ahmed'in garib vak'aları ve sergüzeşleri*; üç perdelik komedi; Türkçe'den terceme edilmiştir; vak'a Bağdad'da geçer" yazılıdır. Yalnız İtalyanca tercemede 1809 tarihi vardır. Mevzu bakımından, eski *fars*'lar gibi bir toplamadır. Selim III. devrinde yazılmış bir piyes olarak kabul edilmesini yazan Fâhir İz, bu eserin metnini de neşretmiştir ve kendisinin "farslar gibi" ifadesine göre, bu eserin, metninden de anlaşıldığı üzere, Avrupaî bir tiyatro eserinden çok, halk tiyatrolarını hatırlatmakta olduğunu söyleyelim.

³ *Zor Nikâhı*, 1869'da Osmanlı Tiyatrosu'nda temsil edilmiş, kıyafetlerin, vak'anın geçtiği zamana uymaması ve Ermeni artistlerin bozuk telâffuzları tenkid mevzuu olmuştur (*Bir Zât tarafından gönderilmiştir, Diyojen*, nu. 4, 2 Kânunısânî, 1286/14 Ocak, 1871). 30 Ekim, 1884 akşamı Gedikpaşa Tiyatrosu'nda (*Ceride-i havâdis*, nu. 5833, 1 Kasım, 1884), 1921'de Dârü'l-bedâyi'de (İbrahim Necmî, *Türk Tiyatrosunun Klâsik Haftası, Yarın* mec., nu. 10, 22 Aralık, 1921) temsil olunan *Zor Nikâhı*'nı Ahmed Midhat Efendi de gençliğinde tercemeye başlamış, tamamlayamamıştır (*Menfâ, Kırkanbar Matbaası*, 1293, s. 20). Vefik Paşa'nın bu eseri ikinci defa, Bursa'da basılan *Molière Külliâtı*'nın onuncusu olarak neşredilmiş, *Dergâh* mecmuasında tefrika olunmuş (Nu. 19, 20 Kânunısânî, 1338/1923), Cihan Kütübhanesi *Meşâhir-i âsâr Külliâtı*'nın üçüncüsü olarak (İst., Teşebbüs Matbaası, 1339-1341) basılmıştır. *Le Mariage Forcé*, Vefik Paşa'dan sonra Afif Obay tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1944).

⁴ Bu iki eserin kapağında, Matbaa-i âmire mührü ve adı dışında hiçbir kayıt yoktur. İhsan Sungu, Fransa'nın İstanbul'daki Başkonsolos'u M. Belin'in, 1286-87 Hicrî senelerindeki Türkiye neşriyatının bibliyografyası hakkında *Journal Asiatique*'de neşrettiği makalede (Aout-Septembre, 1871, p. 137), bu iki eseri 1286 (1869) neşriyatı arasında gösterdiğini kaydediyor (*Ahmed Vefik ve Ziya Paşalar'ın Tartuffe Tercemeleri, Terceme* mec., c. 1., nu. 4, 19 Ekim, 1940). *Yorgaki Dandini* ve *Zorâkî*

Tiyatrosu'nda *Memiş Ağa*⁵ adıyla temsil edilmiştir. Bu adapte eserin temsili tenkid edilirken, önce *Tosun Ağa* ismiyle oynandığından bahisle, *Memiş Ağa* adının pek fena olduğuna, bir - iki yerinde Ermeni ta'birlerine rastlandığına temas ediliyor. Vefik Paşa'nın, neşriyatta bulunduğu *Diyojen* gazetesindeki bu tenkidler⁶ her hâlde gözünden kaçmamıştır. Memleketimizdeki azınlıkların hayatına zaten uyan *George Dandin*'i, *adaptation*'a lüzum görmeyerek 1869'da terceme etmesinde, *Memiş Ağa* hakkındaki tenkidlerin te'siri de olabilir.

Tabib, Cihan Kütübhânesi *Meşâhir-i âsâr Külliyyâtı*'nda da neşredilmiştir (İst., Cihan Matbaası, 1927).

⁵ Bu eser Güllü Agob'undur; aynı eser *Kıskanç Herif* ismiyle de dilimize çevrilmiştir (Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Tiyatro Tarihine Bir Bakış*, Türk Tiyatrosu mec., nu. 136, yıl 12, 1 Aralık, 1941). Vefik Paşa'nın eseri, 1924-25'de Dârü'l-bedâyi'den ayrılan bâzı san'atkarların Şehzadebaşı'nda, Sâbık Dârü'l-bedâyi —Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları adı altında temsiller verdiği sırada sahneye konulmuştur (*Dârü'l-bedâyi*'in ilk *Teşekkülünden İtibaren Oynanan Eserler*, Türk Tiyatrosu mec., nu. 139, 15 Ocak, 1942). *George Dandin*, Sabiha Omay tarafından da dilimize terceme edilmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1943). *Le Médecin Malgré Lui*, Vefik Paşa'dan önce Kasbar Tuzüsyân tarafından 1849'da Ermeni harfleri ile *Zorla Hekim* (İsmail Habib, *Tanzimat'tanberi Edebiyat Tarihi*, Remzi Kitabevi, 1940, s. 218) ve Sabiha Omay tarafından *Zorakt Hekim* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1943).

⁶ *Diyojen*, nu. 4, 2 Kânunısânî, 1286 (14 Ocak, 1871). Reşid Yâsimî, Molière'in en az altı eserinin Farsça'ya terceme edildiğini yazıyor ve bu münâsebetle, *Tabib-i icbârî* (*Zorakt Tabib*), *Misanthrope* (*Merdüm-giriz*)'u zikrediyor. Bir başkası *Nümâyîş-i har* ismiyle çevrilen, nüshaları pek az bulunan ve halk tarafından tutulmayan komedidir ki, müellif bunun *Etourdi* (*Savruk*) tercemesi olduğunu tahmin etmektedir. Kendisi, İstanbul'da 1286 (1869-70)'da Tasvir-i efkâr Matbaası'nda basılan *Misanthrope* (*Merdüm-giriz*) tercemesini görmüştür; Farsça'ya aruzla, şahısların hayatı ve hâlleri İran hayatına uydurularak adapte edilmiştir. Bu eserde terceme edenin adı ve mukaddime yoktur. Reşid Yâsimî, aynı yılda Ahmed Vefik Paşa'nın *Misanthrope*, *George Dandin* ve *Tabib-i icbârî*'yi Türkçe'ye çevirmiş bulunmasını mânalı görmektedir (*Tarih-i edebiyat-ı İran*, Tahran, 1316, s. 307 v. d.).

La Turquie'de, Vefik Paşa'nın tamâmiyle aleyhinde ve te'lif hiçbir eseri bulunmadığı ileri sürülen makaledeki, "İlm-ü hüneri Molière'in bâzı âsârını tercedmeden ibarettir." ifadesini kaydeden İ. E. M. Kemal İnal, bu makalenin tercedmesi *Vakit*'te neşredilirken, "Tercemeler hep Mekteb-i Sultanî muallimi sâbık Mirzâ Habib'in olduğu müsbet ve muhakkaktır." cümlesinin ilâve edildiğini, bu "neşide-i nâşenide" yi *Vakit*'in başmuharriri Sa'îd Bey'in ilâve eylediğinin şüphesiz olduğunu yazıyor (*Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 734). İsfahanlı Mirzâ Habib Efendi, Galatasaray te'sis edildiği sırada, himâye ederek buranın Arapça hocalığına Vefik Paşa'nın ta'yin ettirdiği kimsedir (Ayn. müellif, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., İst., 1932, s. 463).

Vefik Paşa, Rûsûmat Nâzırı bulunduğu sırada, Voltaire'den terceme ettiği *Hikâye-i hikemîye-i Mikromega*'yı önce *Diyojen*'de tefrika, daha sonra kitap hâlinde neşretti⁷. *Mukaddime*'de Voltaire aleyhinde bulunarak, "Ol dâhiyye-i u'cûbenin tarz-ü tavırlarına nümune olan resâilinden *Seyahat-i Mikromega* dediği hicviye sâir çirkin âsârına nisbetle tab'a biraz yakın olduğundan başkalarına ibret dersi olmak üzere, lâfz be-lâfz nakliyle, anın tercemesi ihtiyar olunmuştur ve Türkçe'nin tavr-u edâsına ba'id olan mişvarları gösterilmiştir. Bilmezden bahsini süren kafadârları bâri meslek-i hikmet-i riyakârânesini görüp kesb-i hayret etsinler"; zira şu içinde bulunduğumuz "zaman-ı câhiliyette nev-heveslerin ve terbiyesizlerin cesâreti had-den aştı" diyor. Eserin gerek tefrikasında, gerek kitap hâlinde basılışında Vefik Paşa'ya âit olduğu kaydedilmemiş, *bir zât-ı 'uluvv-i kadr* tarafından dilimize çevrildiği bildirilmektedir.

Mikromega'nın neşrinden sonra Sadâret Müsteşarlığı, Maarif Nâzırlığı, Şûrâ-yı devlet a'zâlığında bulunan Vefik Paşa, her hâlde resmî işleri yüzünden eser verememiştir. 15 Ağustos, 1873'de azlinden üç sene sonra *Lehçe-i Osmânî* adlı lûgati basılmıştır (1293 - 1876). Türkiyat çalışmalarının henüz ilerlemediği Tanzimat devrinde Osmanlıca; Arapça, Farsça ve Türkçe'nin kaynaşmasından meydana gelen bir dil kabul edilmekte idi; *Harâbât*'ta görüldüğü gibi, Ziya Paşa'ya göre Çağatayca da ayrı bir dildir ve eserinde Arapça, Farsça, Osmanlıca ile Çağatay dillerinden seçtiği metinlere yer verdiğini kaydeder⁸. Vefik Paşa'nın, mukaddime'de Oğuz dili, Uygur dili, Çağatay lisanı gibi ta'birler kullanmakla beraber, zamanla Oğuz dilinin Lehçe-i Osmânî'yi meydana getirdiğini söylemesi, Türkoloji bilgisinin çağdaş-

⁷ Tefrika (Nu. 62-68, 15 Teşrinievvel - 6 Teşrinisanî, 1287/1871) ve kitap hâlinde basımında (Bâb-ı âli karşısında 57 numaralı matbaada basılmıştır; 25 Ramazan, 1288/1871) noksan, otuziki sahifeden ibarettir. Namık Kemal, *Mikromégas* tercemesinin mukaddimesinde Voltaire aleyhindeki fikirleri yersiz, tercemede rabıtsız, mânasız, *tasalanmak*, *umursanmak* gibi kelimeleri âdi bulmakta, *galeyanda olan nerdbândan* ibaresindeki mânasızlığa işâret etmektedir; bu münâsebetle, tenkid ettiği paragrafı nümune olmak üzere bizzat terceme etmiştir (*Mecmua-i Ebüzziya*, c. 11., nu. 17, 15 Cemâda 1., 1298/1881). Kemal, kendisinin kaydettiği gibi *Diyojen*'deki tefrikayı görmüştür; kitap hâlindeki basımında, tenkid ettiği paragrafta (S. 7 v. d.), *galeyanda olan nerdbândan* değil, *galeyanda olan bir derbâr*'dan ifadesi vardır.

⁸ Ziya Paşa âsâr-ı selefî şiiirlerinde sözlerin kaba, mânaların ince olduğuna işaretten sonra, *Çünkü bu dil lisân-ı mâder * Oldü Çağatay lisânı masder* diyor (Matbaa-i âmire, 1291, c. 1., *Mukaddime*).

larından çok ileri olduğunu gösterir. İki kısmından ibaret *Lehçe-i Osmânî*'nin birinci cüz'ünde Türkçe, ikincisinde Osmanlıca'da kullanılan Arapça ve Farsça yabancı diğer kelimelere yer vermiştir. Lûgatler, kelime köklerine göre sıralanmış, kökün mânası verildikten sonra, bundan türeyen kelimeler, ta'birler de tesbit edilmiştir⁹. 1455 sahifeden ibaret *Lehçe-i Osmânî*'de Türkçe kelimeler için bir kısım ayrılması, lûgatlerimize yalnız Arapça, Farsça kelimeler alındığından, o devir için bir yeniliktir.

Şemseddin Samî'nin kaydettiği gibi, Vefik Paşa'nın, "en büyük, en nâfi' eseri *Lehçe-i Osmânî* ünvanlı lisân-ı Türki lûgat kitabı olduğu hâlde, gerek bunun gerek Özbekler Şeyhi merhum Süleyman Efendi nâmına neşrolunan *Çağatay Lûgati*'nin te'lifâtından olduğunu *Lûgat-ı Osmâniye* müellifi meşhur Redhouse iddia etmektedir"¹⁰. Veled Çelebi'nin ifadesine dayanarak Dr. İgnage Kunoş, Es'ad Efendi'nin *Lehçe*'sinden ilham alan Redhouse'ın *Lehçe-i Osmânî*'yi, memleketine döneceği sırada Âlî Paşa'ya verdiğini, Vefik Paşa'nın Âlî Paşa tarafından kendisine tevdi' olunan bu lûgati ilâvelerle neşrettiğini yazarsa da¹¹, Rodhouse'ın adı geçen lûgatinin Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sinden onyedî sene önce basılmış bulunması bu rivâyeti çürütmektedir¹²;

⁹ *Lehçe-i Osmânî*, c. I., Cemiyet-i ilmiye-i Osmâniye, c. 11., Cemiyet-i tedrisiye-i Osmâniye tarafından bastırılmıştır (Tab'hâne-i âmire, Receb, 1293/Temmuz-Ağustos, 1876; ikinci basım, İst., Mahmud Bey matbaası, 1306-1888/89).

¹⁰ *Kâmûsü'l-A'lâm*, İst., Mihran Matbaası, 1306, c. VI., s. 4689.

¹¹ *Türk Halk Edebiyatı*, İst., Yeni Matbaa, 1925, s. 6.

¹² J. W Redhouse, lûgatini 1856'da, zamanın siyasî vak'aları dolayısıyla hazırlamağa başlamıştır; eserini yazmaktaki maksadı, Vefik Paşa'nunkinden bambaşkadır. İngilizler'in Türkçe, Türkler'in İngilizce öğrenmeleri için yazdığı bu lûgat, İngilizce'den Türkçe'ye, Türkçe'den İngilizce'ye olmak üzere iki kısımdır. Londra'da 1859'da basılmıştır ve 1149 sayfadır (*A Hand-list of the Gibb Collection of Turkish and other Books in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge, The University Press, 1906, s. 87). Londra'dan sonra İstanbul'da American me'murları için basılmıştır (1890, s. 2224). Daha sonra bu lûgatin Türkçe'den İngilizce'ye ve İngilizce'den Türkçe'ye kısımları, ayrı ciltler hâlinde birçok def'a neşredilmiştir. Redhouse'ın bu lûgatinden başka, Osmanlıca'ya âit bir grameri ve edebiyat tarihi de vardır. Gibb'in, 19 Mart, 1889'da Bernard Quaritch'den satın aldığı 340 sayfadan ibaret *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottoman*'ın iki nüshasından sonuncuda sayfa aralarına boş kâğıtlar ilâve edilmiş olup, bunlarda Redhouse'ın kendi el yazısıyla notları vardır (*A Hand-list of the Gibb Collection*, s. 53, nu. 362, 363). Redhouse, Türk şiiri hakkındaki denemesinde, Osmanlılar'ın ve onlardan önceki Türkler'in ilim ve edebiyata hizmetlerini pek iyi tertiplenmemiş, taslak hâlinde bırakılmış bir

hattâ, Redhouse'ın lûgatının Vefik Paşa'nın tashihinden geçtiğini kaydedenler de vardır¹³.

Lehçe-i Osmânî, içine aldığı Türkçe kelime ve ta'birler yüzünden, neşredildiği sırada çok yadırganmıştır. Ötedenberi Vefik Paşa aleyhinde bulunan Namık Kemal, dâmadı Menemenli Rif'at Bey'e yolladığı 31 Ağustos, 1880 tarihli mektubunda, "*Lehçe-i Osmânî* Buhârâ, veyahut Divrik halkı için yapılmış; binaenaleyh görülecek güçlük Türkçe mes'elesidir" der; vefâtından bir yıl kadar önce yazdığı 19 Aralık,

başlangıçla anlattıktan, XIX. asırda Türkiye'de fikri faaliyetin canlandığını kaydettikten sonra, ne yazık ki hiçbiri büyük şâirlere âit olmayan ondört şiirin manzum tercemelerini vermiştir (Daha fazla bilgi için bk., *Harold Bowen, Türkiye Hakkında İngiliz Tedkikleri*, Longmans Green and Co. L. T. D., London, New York, Toronto, s. 44).

1267 Ramazanı'nın ondokuzuncu Perşembe (19 Haziran, 1851) günü Abdül-Mecid'in ihyâ ettiği Dârü'l-Maârif mektebinde açılan Encümen-i dâniş'in harici a'zaları arasında J. W. Redhouse da vardır; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi', bu münâsebetle onun haltercemesi hakkında şu bilgiyi verir: "30 Aralık, 1811 (1226)'de Londra civarında tevellüde pek genç iken yetim kalmış, Şark'a meftun olmakla İzmir'de ve Der-saadet'te ikâmetle bir müddet hizmet-i Devlet-i aliyye'de bulunarak Sadaret mütercimi ve sonra Hâriciye Nezâreti'nde terceman olmuş ve İran'la akdolunan muâhadede 1843 (1259)'den 1847 (1264)'ye kadar bu muâhade üzerinde hükümet tarafından mükâlematta bulunmuş, ba'de Şûrâ-yi bahriyye'ye dâhil olmuş ve 1847 (1264)'den 1857 (1274)'ye kadar Şark'a âit mesâilde Devlet-i Osmâniye ile İngiltere beyninde bi'l-fi'l vesâatte bulunmuştur. Vefâtı, 4 Ocak, 1892 (1310)'dedir (*Maârif-i umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i teşkilât ve İcraâtı*, Matbaa-i âmire, 1338, s. 54).

¹³ *İslâm Ansiklopedisi*'nin bir hey'et tarafından yazılan *Mukaddime*'si (Nu. 1, İst., Maarif Matbaası, 1941, s. x1). Bu *Mukaddime*'de, "Kırım muharebesi münâsebetiyle, İngilizler'in Türkler'e alâkaları ziyâdeleşmiş ve Türkler'e İngilizce'yi, İngilizler'e Türkçe'yi öğretmek üzere daha ciddî çalışmalar başlamıştır. Bu faaliyetler neticesi olarak, uzun müddet Türkiye'de kalıp Arabça, Türkçe ve Farsça'yı pek iyi öğrenen J. Redhouse adında bir değerli âlim, 1884'de İngilizce'den Türkçe'ye 43.000 kelimelik bir lûgat kitabı ile, 1890'da bilhassa eski tarih ve divanlarımızdan taranan 93.000 kelimelik ve kısmen Ahmed Vefik Paşa'nın tashihinden geçen ve bugün bile işimize yarayan Türkçe'den İngilizce'ye gâyet kıymetdâr bir lûgat kitabı neşretmiştir" deniliyor.

Lehçe-i Osmânî'nin, Redhouse'ın lûgatından alındığı hakkındaki garip iddiâyı çürüten daha birçok deliller ileri sürmek mümkün ise de, onun, *Türkçe'den İngilizce'ye Lûgat Kitabı-Turkish and English Lexicon*'a yazdığı, Kasım 1890 tarihli *Önsöz*'ünde, lûgatlerinden faydalandıkları arasında Vefik Paşa'yı da zikretmesi bu iddiânın mânâsızlığını anlatan en kuvvetli bir delildir (Printed for the American Board Mission, H. Matteosian, Constantinople, 1921, s. III.).

1887 tarihli ve yine Rif'at Bey'e gönderdiği mektubunda, bu lûgate herhâlde ihtiyaç hissetmiş olmalı ki, "Ahmed Vefik'in Türkçe bir lûgat kitabı var idi. İsmi bilmem ne karın-ağrısı idi; andan bana bir takım al da gönder." diyor¹⁴. Ahmed Midhat Efendi'nin, "Bin kişiden fazla, bunun muâhazesine dâir sözler işittim: 'Canım, böyle lûgat mi olur? *İçmek, süpürmek* gibi kelimeleri kim bilmez ki?... Anların mânalarını bize öğretmek için *Lehçe*'ye yazmış' gibi muâhazeler ki erbâbının bir lisan ve o lisanın kâmûsunun ne demek olduğunu bilmediklerine delâlet eder" ifadesi de¹⁵, çağdaşlarına göre çok ileri görüşlü Vefik Paşa'nın bu eserinin o devirde nasıl yadırgandığını açıkca gösterir; fakat zamanla onun, Osmanlıca'nın bir dil değil, Türk dilinin bir lehçesi olduğu hakkındaki doğru görüşü anlaşılmış, Türkiye'de milliyet fikirlerinin gelişmesinde oynadığı mühim rol, bilhassa bu eseri dolayısıyla gerek memleketimizde, gerek Batı dünyasında dikkati çekmiştir ki, Vefik Paşa'nın şöhretinden bahsederken bu husustaki hükümler üzerinde de duracağız.

C. Bursa Tiyatrosu Tiyatro Eserleri ve Hususiyetleri

Vefik Paşa'nın tiyatro sahasında esaslı çalışmaları, Bursa Vâliliği zamanına rastlar; Başvekillik'ten, buna ilâve Dâhiliye Nâzırlığı'ndan 18 Nisan, 1878'de azledilmiş, on ay kadar açıkta bırakıldıktan sonra, 4 Şubat, 1879'da Bursa'ya Vâli ta'yin olunmuştur. Neşriyat bakımından en verimli yılları, üç sene kadar süren Bursa Vâliliği sırasındadır. Fénelon'dan dilimize çevirdiği *Telemak*'tan daha önce basılan *Zor Nikâhı*, *Yorgaki Dandini*, *Zorâkı Tabib*'e ilâve olarak yine Molière'den terceme ve adapte ettiği onüç komediyi, Bursa'da te'sis ettiği tiyatronun eser ihtiyacını karşılamak için neşretti¹⁶.

¹⁴ Bu mektupların Kemal'in kendi el yazısıyla asılları Türk Tarih Kurumu'nda ve yeni harflere çevrilmiş izahlı metinleri basılmak üzere bu müesseseye verilmiş bulunan *Namık Kemal'in Mektupları* adlı eserimizin *Midilli Mektupları* cildindedir.

¹⁵ Ahmed Midhat, *Musâhabât-ı Leyliyye*, VIII. ve IX. musahabe (İst., 1304, s. 54).

¹⁶ Bu külliyyâtı teşkil eden onaltı eserin hiçbirinde Vefik Paşa'nın adı, basım yeri ve tarihi yoktur; eserlerin üzerinde 1, 2, 3 v.d. numaralar mevcut külliyyâtta sırasıyla şu komediler vardır: *İnfi'âl-i aşk*, *Dudu Kuşları*, *Don Cıvani*, *Tabib-i aşk*, *Adamcıl*, *Zorâkı Tabib*, *Tartuf*, *Azarya*, *Yorgaki Dandini*, *Zor Nikâhı*, *Degbâzlık*, *Merâkı*, *Kocalar Mektebi*, *Kadınlar Mektebi*, *Okumuşlar*, *Savruk*.. Bu külliyyât, Mustafa Nihad Özön

1868 - 78 yılları arasında, san'atkârları tulûattan uzaklaştırmak için süflör kullanmak şartıyla on yıllık imtiyaz verilen Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nun kapanması¹⁷, Vefik Paşa'nın bu sâhada çalışmasını kolaylaştırdı. Osmanlı Tiyatrosu'ndan Koharik, Fasulyacıyan, Heranuş v.s. Bursa'ya gitmiş, Meliksâd bahçesinde verdikleri temsili Vefik Paşa da seyretmiştir. Bu trupta bulunan Ahmed Fehim Efendi, ertesini günü Vefik Paşa'nın kendilerini çağırdığı ve Bursa'da tiyatronun nasıl kurulduğu hakkında bizi aydınlatmaktadır: "Size bir tiyatro yaptıracağım, dedi; eserler vereceğim, onları oynayacaksınız. Yaptıracağım tiyatroya kira vermeyeceksiniz; yalnız, Gurabâ Hastahânesi menfaatine senede iki oyun vereceksiniz. Menfaatlerin bütün hâsılâtını hastahâne alacak sözlerini ilâve eyledi."; "Bursa'da Postahâne karşısındaki kahvehânenin bahçesine otuzaltı localı güzel, zarif bir tiyatro yaptırdı. Bize ilk piyes olarak *Merâkî* ünvanlı, Molière'in *Malade Imaginaire*'ini verdi" diyen Fehim Efendi, tiyatronun az zamanda şöhret kazanarak intizamla çalıştığını, Vefik Paşa'nın piyeslerin provalarında bulunduğunu, çehresindeki mânaya dikkatle beğenip beğenmediğini anladıklarını kaydediyor. "Tiyatromuz senede dokuz ay açık idi. Üç ay ta'til yapardık. Paşa, vilâyet dâhilinde devre çıkarken, 'Ben yok iken Çince'ye benzeyen tercemelerinizi oynuyabilirsiniz!' der idi. Tiyatromuzun maddî hayatını da Paşa te'min etmiş idi; artistlerin maaşı tesviye olunamazsa, yahut masârif-i umûmiyede para yetişmezse, Paşa farkını tesviye ettirirdi. Nâdir yetişir bir muharrir ve mütercimdi. Molière'in eserlerinden ufak hacimde matbû asıllarını bir elinde tutup, diğer eliyle bloknotu

tarafından, Bursa tab'ındaki sıra ta'kidilmeyerek bâzı notlar, hâşiyeler ilâvesi ve *Molière-Ahmed Vefik Paşa Külliyyatı* adıyla yeni harflerle, iki cild hâlinde basılmıştır (İst., Kanaat Kütübhânesi, 1933). Vefik Paşa Külliyyâtı'nın, metinler doğru okunmak ve bir lûgatçe ilâve olunmak sûretiyle i'tinâlı bir tab'ına ihtiyaç vardır.

¹⁷ Refik Ahmed, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, İst., Kanaat Kütübhânesi, c. 1., 1934, s. 24, 46. Vefik Paşa'nın Bursa Vâliliği, buradaki tiyatro faaliyeti 1879-1882'dedir; Refik Ahmed'in eserinde bu tarih yanlış olarak 1882-1885 gösterilmiştir (*Ayn. esr.* ve cild, s. 50, 51). Müellifin, *Türk Tiyatrosu* adlı eserinin üçüncü cildinde bunu düzelttiğini görüyoruz (*Tanzimat Tiyatrosu*, İst., Milli Eğitim Basımevi, 1961, s. 118); fakat, Vefik Paşa'nın Bursa Vâliliği'ne ta'yin ve azil (10 Safer, 1296-3 Zilhicce, 1299) Hicrî tarihlerinin Milâdî karşılığı, 3 Şubat, 1879-16 Ekim, 1882 olduğundan, müellifin, "Milâdî takvimle 1879 yılı Ocak ayında Bursa'ya gitmiş, 1882 yılı Kasım ayında da oradan ayrılmış demektir" ifadesi hakikate uymamaktadır (*Ayn. eser.*, ayn. cilt, s. 121, not).

üzerine tercemesini yazdığını görmek, hakikaten insana hürmet ve hayret ilkâ ederdi” bilgisini veriyor¹⁸. Aynı trupta bulunan Küçük İsmâil’in ifadesinden de, Vefik Paşa’nın hükûmet civarındaki gazinoyu Gurabâ Hastahânesi menfaatine tiyatroya çevirdiğini, verdiği temsil-lerin her provasında bulunduğunu öğreniyoruz; san’satkâr’ın, “*Zor Nikâh* piyesinde Holas’a kızdı, yerinden kalkarak bir tokat attı. O gece piyesi fevkal’âde oynadık; Holas da çok iyi muvaffak oldu¹⁹. Oyundan sonra Holas’ı dâvet ederek on altın hediye etti” ifadesinden, bu tiyatrodaki verilecek temsillerin sahneye konulması ile de ne kadar yakından alâkadar olduğu anlaşılıyor.

Bursa’daki Osmanlı Tiyatrosu’nun, açılış tarihini tesbit edememekle beraber, Vefik Paşa’nın buraya ta’yininden yedi ay kadar sonra faâliyyette bulunduğunu, 15 Eylül, 1879 tarihli *Terceman-ı hakikat*’teki bir yazıdan öğreniyoruz; bunda, tiyatronun inşa olunduğundan, İstanbul’daki san’atkârların celbiyle, Avrupa dillerinden terceme eser-lerin temsilinden bahs olunmaktadır. Aynı gazetenin 19 Temmuz, 1881 tarihli nüshasında, Bursa’daki Osmanlı Tiyatrosu’nun muntazam hâlde bulunup haftada birkaç gece ibretli temâşâlar gösterdiği bildi-

¹⁸ Ahmed İhsan Tok-göz, *Ahmed Vefik Paşa Merhum, Servet-i fûnun* mec., nu. 1495, 9 Nisan, 1341. Bu yazıda hâtıraları nakledilen Fehim Efendi de, Bursa tiyatrosunun 1294 (mâlî) senesinde (1879’da) çalışmalarına başladığını kaydediyor ve Bursa Vâililiği’nden azlınden (16.x.1882) birbuçuk ay sonra Başvekâlet’e getirilmesi (İkinci Başvekilliği: 30.xi.1882) üzerine, “tiyatromuza karşı gösterilen iltifat birdenbire parladı; fakat bu parlaklık, Paşa’nın Başvekâlet’i gibi (30 Kasım-2 Aralık, 1882) yirmidört saat sürdü. Ondan sonra bizleri def’eylediler, tiyatroyu kapat-tılar ve nihayet Mekteb-i sanayi’ yaptılar, son vakâyi’ sırasında Yunanlılar bu dârü’l-irfânı yaktılar” diyor. 1294 (1879)’de Türkiye’ye gelen Richard Davey, bu tiyatronun ibtidai fakat rahat bir hol’ü, geniş ve oldukça büyük bir sahnesi bulunduğundan ve hâlâ mevcut olduğundan bahseder (*The Sultan and His Subjects*, London, Chatto and Windus, 1907, s. 252, 411). Şerefeddin Magmûmî de, Bursa seyahati mevcut olup, şâyân-ı tavsif olan, şehrin en şerefli bir mahallinde ve Telgrafhâne karşısında merhum Ahmed Vefik Paşa’nın himmet ve gayreti ve ahâlinin iânesi ile inşâ edilen Belediye Tiyatrosu’dur.” (*Bursa Hâtıraları*, Mısır, Matbaatu’l-futûh, 1909, s. 31 v. d.). Bursa Halkevi binasında bâzı değişiklikler yapılarak, Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu adı verilen bu müessesede ilk temsil Ankara Devlet Tiyatrosu san’atkârları tarafından 28 Ekim, 1957 gecesi verilmiştir. Kırkdört günde hazırlanan bu tiyatronun, Vefik Paşa’nın rûhunu ta’zibedecek derecede zevksiz tanzim edildiğini gazete neşriyatından öğrenmekteyiz (*Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu Açıldı, Vatan*, 29 Ekim, 1957; Burhan Arpad, *Bursa’da Tiyatro, Vatan*, I Kasım, 1957).

¹⁹ Kemal Kâmil Aktaş, *Küçük İsmâil, Perde ve Sahne* mec., Haziran, 1941.

riliyor. 27 Teşrinievvel, 1882 tarihli sayısında Veik Paşa'nın garip hallerine misal olarak, halkı zorla tiyatroya sevkettiği, kendisi el çırparsa halkın da el çırpmasına müsaade, aksine hareket edenleri açıktan açığa tekdir ettiği haber veriliyor²⁰. Bu haber, Vefik Paşa'nın garip hallerini aydınlatma cihetinden değil, alkışlanacak yerleri ta'yinden âciz halka san'at terbiyesi aşlamak, onları fikren yükseltmek için mücâdele ettiğini gösterdiği için kayde değer.

Bursa'daki Osmanlı tiyatrosu'nda,, 1881 Eylûl'ünde *Don Civani*, Ekim'inde *Zor Nikâhı*, Kasım'ında *Zorâkt Tabib*, *Yorgaki Dandini* ve *Degbâzlık* piyeslerinin temsil olunacağı İstanbul gazetelerinde de ilân olunmuştur²¹. *Servet-i fûnun* mecmuası sahibi Ahmed İhsan, çocukluk hâtıralarını naklederken, "Paşa'nın tiyatrosunda Namuk Kemal merhumun *Zavallı Çocuk*'unu seyreyledim; ilk gördüğüm tiyatro bu idi. Zihnim hep bununla meşgûl olarak Bursa'dan lândo ile Ankara yolunu tuttuk" dediğine göre²², Vefik Paşa, Namuk Kemal gibi sürgün bir Mutasarrıf'ın trajedisini de, sahneye koyma cesaretini göstermiştir.

Vefik Paşa'nın 3 Ekim, 1882'de Bursa Valiliği'nden azli sebeplerini muhtevî Meclis-i vükelâ mazbatasında, verilen emirlere uymayarak istediği gibi hareket ettiği üzerinde durularak, bu arada, Bursa'da te'sis ettiği tiyatro biletlerini me'murlara, halktan birçok kimselere dağıtıp, kabul etmiyenleri iz'ac ettiği dedi-kodu hâlini aldığına da temas ediliyor. Azlinden sonra, tabkikatın derinleştirilmesi için Bursa'ya gönderilen Avlunyalı Ferid Bey'in raporunda, Vefik Paşa'nın tiyatro faâliyetini aydınlatan mühim notlara rastlıyoruz; onüç maddelik bu raporun on ve onbirinci maddelerine göre, Vefik Paşa, "Valiliğe ta'yininden azline kadar tiyatroya hasr-i meşâgil ederek İstanbul'dan Fasulyacıyan namında birinin idaresinde olarak celbetiği kumpanya üç sene, haftada üç gece oynamakta olup vilâyet matbaasında bastırılan biletler birkaç zabtiye çavuşu ma'rifetiyle ahaliye dağıtılarak halktan toplanılan hâsılatın ayda 8.000 kuruşa bâliğ olduğunu kumpanyanın direktörü söylemiştir. Sıfât-ı hükûmete yakışmayacak sûrette, piyeslerin provasında bizzat bulunmuştur. Zabti-

²⁰ İhsan Sungu, *Ahmed Vefik ve Ziya Paşalar'ın Tartuffe Tercemeleri, Terceme mec.*, c. 1., nu. 4, 19 Ekim, 1940.

²¹ İhsan Sungu, *ayn. makale*, s. 378, not 11.

²² *Matbuat Hâtıralarım*, İst., Ahmed İhsan Limited Şirketi, 1930, c. 1., s. 18.

yeler ma'rifetiyle birtakım fâhişelere bilet verecek ve fâhişeleri tiyatroya celbettirecek kadar bilet sattırarak, halkı izrar ettiği gibi, zabtiyelerden teşkil edilen bir muzika takımını tiyatroya tahsis eylemiştir. Bilet almak istemeyenleri muhtelif sûretlerle izrar eylemiştir. Haftanın birkaç gecesini kadınlara tahsis etmiş ve onların arasına fâhişeleri de sokmuştur.

“Cehl içinde pûyan olan ahâliye ma'arifi neşredeceği yerde, tiyatronun idaresine hasr-i gayret etmiştir. Mekteb-i inas muallimi İbrahim Efendi'yi aktrislerle hoca ta'yin ederek, onun hakkında halkın nefretini celb ve birtakım kızların mektebe devam etmemesine bâdi olmuştur. Tiyatroya mahsus ondokuz piyesi ruhsat-ı resmiye almaksızın Bursa matbaasında bastırmış ve bundan dolayı matbaaya 20,000 kuruş borcu kalmıştır²³.”

Vefik Paşa aleyhinde tertibolunmuş ise de, bilâkis onun lehinde bir vesika teşkil eden bu rapor, onun, müfettişlerin bile tiyatroyu ma'arife aykırı sayacak derecede câhil buldukları bir devirde, mûsikîyi zabtiyelerden teşkil ettiği muzika takımıyla, inşad dersi (*diction*)ni de bir muallimden faydalanarak te'mine çalıştığını isbat eder.

Raporda, Vefik Paşa'nın Bursa Vilâyet Matbaası'nda ondokuz tiyatro eseri bastırıldığından bahsediliyor; Molière'den terceme ettiği onaltı komedisi ve *Télémaque* tercemesi hakikaten Matbaa-i Hudâvendîğâr'da basılmıştır. Bunlar Molière'in *Le Dépit Amoureux Beziérs*, *Les Precieuse Ridicules*, *Don Juan*²⁴, *L'Amour Médecin*²⁵, *L'Misanthrope*²⁶, *Le Médecin Malgré Lui*, *Le Tatuffe*, *L'Avare*²⁷, *George Dandin*, *Le Marige*

²³ İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 687-691.

²⁴ *Le Dépit Amoureux Beziérs*, *Küskün Âşıklar* adı ile, Güzin Dikel-Nevin Korel (Ankara, Maarif Matbaası, 1944), *Don Juan*, Erol Güney - Melih Cevdet Anday tarafından da terceme edilmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1943). Galib Arcan'ın *Don Juan* tercemesi, 1950'de Dârü'l-bedâyi'de temsil edilmiştir.

²⁵ Oktay Rifat, *Sevda Hekimi* adı ile terceme etmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1943).

²⁶ *Adamcıl* ismiyle Dr. Ali Suha Delilbaşı terceme etmiştir (İst., Maarif Matbaası, 1941).

²⁷ Vefik Paşa'nın *Azarya'sı* Şehzadebaşı'nda eski Dârü'l-bedâyi' San'atkârları-Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları tarafından 1924-25'de temsil olunmuştur (*Dârü'l-bedâyi'in Teşekkülünden İtibaren Oynanan Eserler*, *Türk Tiyatrosu* mec., nu. 99, 1 Şubat, 1939). Molière'in bu eserini İsmail Hâmî Dânişmend (Ankara, Maarif Matbaası, 1943) ve Yaşar Nabî *Cimri* adı ile terceme etmişlerdir (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, 1946). *L'Avare*, Vefik Paşa'dan sonra Teodor Kasab tarafından *Pinti Hamid* ismi ile Türkçe'ye adapte edilmiştir (İst., Tab'ı. 1., 1290).

*Forcé, Les Fourberies de Scapin*²⁸, *La Malade Imaginaire, L'École des Maris, L'École des Femmes, Les Femmes Savantes, Lé Étourdi* adlı eserlerinden dilimize çevirdiği *İnfi'âl-i aşk, Dudu Kuşları, Don Cıvani, Tabib-i aşk, Adamcıl, Zorâkî Tabib, Tartuf*²⁹, *Azarya, Yorgaki Dandini, Zor Nikâhı,*

²⁸ Âli Bey'in, bu eserden adapte ettiği *Ayyar Hamza'sı*, Vefik Paşa'nın *Deg-bâzlık*'ından daha önce neşredilmiştir (İst., Şevkî Bey Matbaası, 1871). *Scapin'in Dolapları* ismiyle Orhan Veli de terceme etmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1944).

²⁹ *Tartuffe*, Ziya Paşa tarafından da nazmen terceme edilmiş, vefatından bir yıl sonra neşredilmiştir (*Tartuf-yahut-Riyânın Encâmı*, İst., Vakit Matbaası, 1298/1881; ikinci basım, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1304). Kemal, Hâmid'e göndiği 10 Mart, 1877 tarihli mektubunda *Tartuf*'u gördüğünden bahsettiğine göre (Bk., not-42), neşrinden en az dört sene önce Ziya Paşa bu tercemeyi yazmış bulunuyordu. Her iki tercemeyi kısmen karşılaştıran İhsan Sungu, bâzı ihtimallere dayanarak, Vefik Paşa'nın, *Tartuffe* tercemesini Ziya Paşa'nınkinin neşrinden sonra vücutte getirmiş olmasını "çok uzak bir ihtimal" kabul etmekle berâber (*Terceme* mec., c. 1., nu. 4), her iki eserin yazıldığı tarih tesbit olunmadıkça bu hususta bir hükme varılamaz. R. Ekrem, Ziya Paşa'nın metrukâtından *Tartuffe* tercemesinin neşri uygun olup olmadığı hakkında Kemal Paşazâde Said Bey tarafından mütalâası istenilmesi üzerine, 27 Mayıs, 1881 tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan mektubunda, "Temyizde hatâ etmiyorsam, diyebilirim ki bu tercemeyi evvelce işitmiş olmasa idim, Ziya Paşa'nın olduğuna inanmak biraz müşkil olurdu. Bilirsiniz ki merhum, âsâr-ı kalemiyesi içinde azıcık intihaba şâyan gördüğü şeyleri sağlığında basturmadan geri kalmazdı" fikrindedir. Abdülhak Hâmid de, eserin neşrinden müellifle mütercimmin ruhları şâd olmayacağını, tercemeyi beğenmediğini kaydeder (Zeki Pâkahın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Said Matbaası, 1942, s. 288 v. d.; Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, İst., Matbaa-i âmire, 1335, c. 11., s. 84 v. d.).

Riyânın Encâmı'nın ikinci basımı ile, Vefik Paşa'nın tercemesi karşılaştırılınca varılan netice şudur: İki eser de beş fasıldır; *Riyâ'nın Encâmı*'nda sahne direktifleri daha çoktur. Vefik Paşa'nın eserindeki birinci faslın altıncı meclisine kadarki kısım (S. 1-13), *Riyâ'nın Encâmı*'nda yoktur. Diğer kısımlar aynı sırayı ta'kib ediyor; Vefik Paşa'nın kullandığı *fasıl*, *meclis* karşılığı, Ziya Paşa *perde*, *fasıl* ta'birini kullanmıştır. Ufak-tefek farklar dışında her iki terceme mısra'ların tanzimi, hattâ kâfiye teşkil eden kelimeler bakımından birbirinin aynidir. Ayrı bir, makale mevzuu olan bu mes'ele üzerinde daha fazla durmayarak, *Tartuffe*'un Seniha Rauf ve M. Kemal tarafından Türkçe'ye *Mürât* ismi ile adapte edildiğini (1930), Orhan Veli Kanık tarafından *Tartuf* adı ile terceme olunduğunu (Ankara, Maarif Matbaası, 1944) hatırlatmağı yeter buluyoruz.

Degbâzlık, *Merâkî*³⁰ *Kocalar Mektebi*³¹, *Kadınlar Mektebi*³², *Okumuşlar*³³, *Savruk*³⁴. Bu onaltı komediden *Zor Nikâhı*, *Yorgaki Dandini*, *Zorâkî Tabib*³⁵ 1869'da da neşredilmekle beraber, Bursa'da yeniden basılmıştır. Komedilerin Matbaa-i Hudâvendigâr basımında — her hâlde ruhsatsız basıldığı için — Vefik Paşa'nın adı, matbaa ismi ve tarih yoktur; yalnız eser adı ile, yukarıda kaydettiğimiz sıraya göre 1,2,3 v.d. numaralar ilk sahifesinde mevcut bu eserlerin, Bursa Valiliği'nde bulunduğu zamanı gözönüne alarak, 1879 - 1882 arasında neşredildiğini kabul edebiliriz.

Vefik Paşa'nın komedilerinden *İnfi'âl-i aşk*, *Dudu Kuşları*, *Don Civani*, *Adamcıl*, *Tartuf*, *Yorgaki Dandini*, *Kocalar Mektebi*, *Kadınlar Mektebi*, *Okumuşlar*, *Savruk*, yâni on tânesi terceme, geriye kalan *Tabib-i aşk*, *Zorâkî Tabib*, *Azarya*, *Zor Nikâhı*, *Merâkî*, *Degbâzlık* adlı altı eseri *adaptation*'dur. Adaptelerinden manzum olanlar yoktur; tercemelerinden ise *İnfi'âl-i aşk*, *Dudu Kuşları*, *Don Civani*, *Yorgaki Dandini* mensur, *Adamcıl*, *Tartuf*, *Kocalar Mektebi*, *Kadınlar Mektebi*, *Okumuşlar*, *Savruk* manzumdur.

Hususî kütüphanesinde Molière külliyyâtının 1674, 1739, 1824 Paris basımları bulunan Vefik Paşa, onun yirmidokuz eserinden bizim için en uygun olanları seçmesini bilmiştir; bir mitoloji komedisi olan *Amphitryon*'u, Fransız hayatıyla, örf ve âdetleriyle alâkalı *L'Impromptu de Versailles*'ı, *La Comtesse d' Escarbagnas*'ı değil, her memlekette rastlanılan ahlâk, âdat ve karakterlere âit komedileri terceme ettiğini görüyoruz. Molière'in en mühim ve meşhur eserlerinden *Tartuffe*, *Le Femmes Savantes*, *Don Juan*, *L'Avare*, *La Malade Imaginaire*'in yanında,

³⁰ Vefik Paşa'nın adapte ettiği *Merâkî*, 1942'de Dârü'l-bedâyi'de temsil olunmuştur (*Türk Tiyatrosu* mec., nu. 139, 15 İkincikânun, 1942). *Muhayyel Hasta* adı ile 1930'da yine Dârü'l-bedâyi'de oynanan eseri, İsmail Hâmi Dânişmend, *Hastalık Hastası* ismiyle terceme etmiştir (Ankara Maarif Matbaası, 1943).

³¹ Bu eser Vefik Paşa'dan sonra Teodor Kasab tarafından *İşkilli Memo* adı ile Türkçe'ye adapte edilmiştir (*Tam Müstebid-yahut-İşkilli Memo*, Ortaoyunu, İstanbul, 1324).

³² Bedreddin Tuncel - Sabahaddin Eyüboğlu tarafından terceme edilmiştir (İst., Maarif Matbaası, 1941).

³³ Dr. Ali Suha Delilbaşı, *Bilgiç Kadınlar* ismiyle terceme etmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1944).

³⁴ Behiç Enver Koryak, *Şaşkın* ismiyle terceme etmiştir (Ankara, Maarif Matbaası, 1944).

³⁵ Bu makalenin 4 ve 5 numaralı notlarına bakınız.

ilk eserlerinden *Le Dépôt Amoureux Bezières*'i de ele alması, böyle bir düşüncenin te'siri ile olsa gerektir.

Vefik Paşa yalnız adaptelerinde değil, tercemelerinde de Molière'-in eserlerindeki bâzı sahneleri çıkarmış, *İnfi'âl-i aşk*'ta Polidor'un kendi kendine Alber'in hiddetinin geçmediği hakkındaki konuşması, Valer'le, ona hizmetinden bahseden bir şahsın konuşması sahnelerini herhâlde beğenmediği için çıkarmıştır³⁶. Bâzı sahneleri de ahlâkça iyi bulmadığı, veya millî bünyemize uymadığı gibi, o devirde mevcut imkânlarla temsile elverişli olmadığı için kaldırmağa lüzum görmüştür; bunlara misal olarak Don Civani'nin Elvir'e ihtirâsını ifade eden konuşmasıyla, aynı eserde³⁷ ve *Merâkî*'de³⁸, *Tabib-i aşk*'ta³⁹ mevcut şarkıları, bale ve raks sahnelerini gösterebiliriz. Molière'in altı eserini te'lif denilecek kadar millî hususiyet kazandırarak adapte eden Vefik Paşa'nın tercemelerinde de yer yer *adaptation* unsurlarına rastlamak mümkündür. *Savruk*'ta Napoli, Venedik v.b. yabancı yer adları yanında Ayaş, Giresun, Sürmene gibi mahallî yer isimlerine de rastlarız :

*Yabancıların dili dönmez de
Bâzı sözleri kulağımuza
Dürüstce gelir. Kelime önüne
Elif takıp ilimon derler
Limona...Napoli, Anapoli
Olur lisanda ...*

misra'larında verilen misaller Türk halk diline âit hususiyetlerdir⁴⁰.

Molière'in eserlerinden birkısmı manzumdur; fakat Vefik Paşa, tercemelerinde bu hususa tamamiyle bağlı kalmamış, aslında manzum olan *İnfi'âl-i aşk*'ı nesren dilimize çevirmiştir. *Adamcıl, Tartuf, Kocalar Mektebi, Kadınlar Mektebi, Okumuşlar, Savruk* adı ile dilimize kazandırdığı altı manzum tercemesinde Tanzimat Devri'ne, hattâ daha sonraki devirlere âit eserlerde edebî bir an'ane hâlinde devam eden mesnevî şeklini kullanmıyarak, o zaman için pek ileri bir görüş sayabileceğimiz

³⁶ Kanaat Kitabevi basımı, not, s. 85, 86; krş., Bursa basımı, s. 28, 46 v. d.

³⁷ Ayn. basım, s. 42, 71, krş., Bursa basımı, s. 26, 44 v. d.

³⁸ Ayn. basım, s. 62, 82; krş., Bursa basımı, s. 32, 43.

³⁹ Ayn. basım, VIII-IX. meclisler çıkarılmıştır, s. 33; krş., Bursa basımı, s. 19.

⁴⁰ Kanaat Kitabevi basımı, s. 109 v. d.

serbest kâfiyeyi tercih etmiştir. Belli kâfiye kaidelerine hemen hiç bağlı kalmamış, hiç kâfiyesiz mısra'ların yanında,

Nezâket deyu görüşler edip

Birbirleriyle sanki barışlar edip

.....

Teklifinizi saymamak etmem

Gönlünüz kadrin bilmemek etmem

.....

Bu niyetimi kimse bozamaz

*Derûnum aslâ yumuşatamaz*⁴¹

mısra'larında görüldüğü tarzda yarım kâfiyelerle, yalnız rediflerle, *assonance*'dan faydalanarak ahenk te'min eden Vefik Paşa vezin kaidelerine de bağlı kalmamıştır.

Tanzimat Devri'nde ilk manzum tiyatro örneklerini 1866'da *Sergüzeşt-i Pervîz*, *İkinci Ersas* adlı trajedileri ve *Rü'yâ Oyunu* komedisiyle (1875) Ali Haydar Bey vermişse de, tiyatrodan çok hikâye hususiyeti gösteren bu eserler aruzla, mesnevî şekliyledir. Hece vezni ile, fakat bu veznin kaidelerine pek bağlı kalmayarak yazılan ilk tiyatro eseri ise Abdülhak Hâmid'in *Nesteren*'idir. 1297 (1881 - 82)'de neşredilmekle beraber, Hâmid'in 9 Haziran, 1294 (21 Haziran 1878) tarihli mektubundan, Recaîzade Ekrem'e ve Namuk Kemal'e birer nüsha gönderdiğini öğreniyoruz ve Kemal, Hâmid'in 11 Teşrinievvel, 1294 tarihli mektubuna karşılık 24 Safer, 1296 (17 Şubat, 1879) tarihli mektubunda, Hâmid'in ve kendisinin tecrübesine dayanarak hece vezni ile muvaffakiyetli bir tiyatro eseri yazılamayacağını, vezinden çok kâfiyenin ifadede tabiîliği önlediğini, Magosa'da iken kâfiyeyi terkederek vezni ihtiyar yolunda bir çığır açmak istemişse de, bunu da tabiate uygun bulmadığını ileri sürdükten sonra, "Ziya Paşa, Molière'in *Tartuffe*'unu hem parmak hesabıyla, hem de kâfiyesiz olarak terceme etmiştir; fakat bilmem, neden ise, vezninde onbir yerine on heceyi ihtiyar etmiş. Birçok yerleri pek güzel olmuş ise de, nesirden farkolunamaz dereceye gelmiştir. Zannedirim o da terceme seyyiesidir" diyor. Hâmid, Kemal'e gönderdiği 18 Teşrinievvel, 1297 (31.x.1881) tarihli mektubunda, "Mukaffâ,, adımı vereceği bir vezin ihdas edeceğinden, *Nesteren*'de mısra'larda hece sayısının on - onuç arasında olduğundan, mukaffâ'da ondan onbeşe, belki

⁴¹ *Adamcıl*, Bursa basımı, s. 5, 53.

yirmiye kadar, mısra'larda hece sayısının değişeceğinden bahseder; mensur olmadığı, mukaffâ olmasıyla beraber ifadedeki takdim ve te'hirlerden anlaşılacak, mevzun olmadığı satırlardaki hece adedinin başka bakışla olmasıyla bilinecektir⁴². İşte, Vefik Paşa'nın manzum eserleri bu münakaşaların cereyan ettiği sırada neşredilmiştir; Hâmid'in bu tarz eserlerinden farkı, kâfiyeye de ehemmiyet verilmeyiştir.

Vefik Paşa'nın manzum tercemelerinde mısra'lar umumiyetle on heceli olmakla beraber, sekiz, onüç hece arasında değişir. Mâna, inkişafını daha sonra Servet-i fûnun devrinde gördüğümüz tarzda, mısra'dan mısra'a geçmektedir. O, kendinden sonraki Servet-i fûnun devri şâirlerinden de ileri giderek, istifham edatı ile başlayan mısra'lar yazmış, aşağıdaki misallerde görüldüğü gibi terkip teşkil eden kelimelerden birine mısra'ın sonunda, diğerine ondan sonra gelen mura'ın başında yer vermiştir:

*Yandığı ateşi sevgiliye
Açmak ister; amma mehlîkâ
Ejder bâbında defîne gibi
Hiç yanaşılmaz.. Daha ziyâde
Kederlendiğı bir rakibinin
Zuhûr etmesidir. Cehd-ü sa'yinin
Zafer bulması, aşkın nâil-i
Emel olmak ümidi var mı
Anlamak için tâ size geldim
Bu sırrı bize sizin ağzınız
İfşâ eder, gerçeğı söyler
.....
Yaşla berâber beğenilecek
Çalım var hâlâ elverir.
.....
Vay, cesâret edip daha lâkırdı
mı söylersin, a nâ-bekâr, sen⁴³?*

Vefik Paşa'nın manzum tercemelerinde vezin, kâfiye kaidelerine ehemmiyet verilmemekten başka, nazımda görülen takdim ve te'hir-

⁴² F. Abdullah, *Husufî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara, Güneş Matbaası, 1949, s. 33, 40, 111 v. d.

⁴³ *Savruk*, Kanaat Kitabevi basımı, s. 20, 26, 122.

lere de hemen hiç rastlanılmaz. Tab'olunurken de mısra'lar alt alta değil, yan yana getirilerek nesir gibi tertibedilen bu manzum tercemeleri, manzum tiyatro edebiyatımızın muvaffakiyetli ilk örnekleri sayabiliriz.

Vefik Paşa'nın tiyatrolarında kullandığı dil, kendinden öncekilerin, çağdaşlarının ve daha sonrakilerin eserlerinden bambaşkadır. Yazı dilinde kullanılmayan, birkısmı halk dilinde de terkedilen, veya dilde mevcut olup da o mânada artık isti'mal edilmeyen Türkçe kelimelere yer verir; yabancı terkiplere, halk tarafından kullanılmayan Arapça, Farsça kelimelere hemen hiç rastlanılmaz. Tiyatro eserleri, *Lehçe-i Osmânî*'de tesbit ettiği Türkçe kelimelerin muhtelif mânalarının ifade kudretini canlandıran bir tatbikat sahnesi olmuştur. Onaltı eserindeki Türkçe kelimeleri taramak sûretiyle tertip ettiğimiz aşağıdaki lûgatçe, bu hususta esaslı bir fikir vermeğe kâfidir. Vefik Paşa'nın dil bakımından hususiyetini aydınlatmak için hazırladığımız bu lûgatçede kelimelerin bütün mânalarını değil, icabettiği zaman misal de vererek, onun tarafından kullanılan mânasını kaydetmiş bulunuyoruz⁴⁴.

Türkçe Kelimeleri Hangi Mânada Kullandığını Gösteren Lûgatçe

<i>Acıracak</i> , O., 20; <i>Ka.M.</i> , 55; <i>acıracak</i> söz.	<i>Albeni</i> , câzibe, güzellik (<i>Söz Derleme Dergisi</i> , T.D.K. yayınlarından c.I.); S., s. 115. "Dünya güzeli vuslattan sonra usan getirir. <i>Albenisi</i> yok."
<i>Afatlamak</i> , âfet etmek, kıyâmet koparmak, ağızdan işşâsı mühim lâkırdı kaçır- mak, ağız bozmak (<i>L.O.</i>); <i>M.</i> , 18; <i>S.</i> , 31, <i>Ko.M.</i> , 36; <i>Y.D.</i> , 9; <i>T.</i> , 75; <i>Ka.M.</i> , 55; <i>Ç.N.</i> , 50.	<i>Aldamak</i> , hiyle ile zihin çelme, iğfal, aldatmak (<i>L.O.</i>); <i>Y.D.</i> , 5.
<i>Ağlayışcık</i> , M., 16: Bir - iki gözyaşı. "Bir- iki ağlayışcıklar .. insan yumuşar."	' <i>Alemyâneci</i> , 'alemyânecilik, hiyle, hiylekârlık (<i>L.O.</i>); <i>D.</i> , 50; <i>Y.D.</i> , 21; <i>S.</i> , 14.
<i>Ağmak</i> , yükselmek, O., 4.	" <i>Alemyâneçileri</i> ben sakalıma gül- dürmem; mekr-ü keyd ile 'alemy- ânecilik dubara bul!'"
<i>Aktarmak</i> , araştırmak, arayıp taramak (<i>L.O.</i>); <i>S.</i> , 155.	

⁴⁴ Bu ve diğer lûgatçelerde yalnız *Savruk*'un Kanaat Kitabevi, diğer eserlerin Bursa basımından faydalandık. *Kadınlar Mektebi*, (*Ka. M.*); *Merakt*, (*M.*); *Kocalar Mektebi*, (*Ko. M.*); *Yorgaki Dandini*, (*Y. D.*); *Adamcıl*, (*Ad.*); *Azarya*, (*Az.*); *İnfi'âl-i aşk*, (*I. A.*); *Dudu Kuşları*, (*D. K.*); *Savruk*, (*S.*); *Don Cıvani*, (*D. C.*); *Çorâkî Tabib*, (*Ç. T.*); *Çor Nikâhı*, (*Ç. N.*); *Tabib-i aşk*, (*T. A.*); *Degbâzlık*, (*D.*); *Okumuşlar*, (*O.*); *Tartuf*, (*T.*); *Lehçe-i Osmânî*, (*L. O.*) olarak gösterilmiştir.

- Aleste*, İtalyanca'dan, hazır, müheyyâ (L.O.); *Az*, 11; "Ödünç para soruyoruz, *aleste* hazır bulunduracağım."
- Alkış* eylemek, teşvik ve tahsin eylemek (L.O.); *Ad.*, 31.
- Allak*, hiylekâr, döneke (L.O.); *Ka.M.*, 5, 43, 46; *O.*, 24; *D.*, 16; *S.* 39.
- Aşamak*, götürmek, aşımak (L.O.); *Ka.M.*, 72.
- Aruk*, yağsız, etsiz, zayıf (L.O.); *O.*, 29. "Pek *aruk* taam buyurmuşsunuz."
- Arkuri*, arımak'tan (L.O.), *S.*, 72; *D.K.*, 9; *T.*, 71. "Yavaşlıkla çâre bulmalıydı, *arkuriden* yol tutmalı."
- Artık*, fazla, ziyâde (L.O.); *Ka.M.*, 70.
- Aşırı taşırı*, fazla, çok, *D.K.*, 10; *D.C.*, 19. "Aşırı taşırı mustarip olmak."
- Aşırıp taşırarak*, mübâleğe etmek, *D.*, 6.
- Aşkın taşkın*, mübâlegalı, *A.*, 82.
- Ayırtmak*, ayıklamak, sebze ayırtmak, *O.*, 28.
- Azdan*, birazdan, az sonra, *S.*, 68. "Azdan bir adam kızı almağa gelecek."
- Balıklamak*, sıçramak, debelenmek (L.O.); *Y.D.*, 26. "Yüzüne baktıkça yüreğim bulanıyor, *balıklıyor*."
- Basmahâne*, matbaa, *D.K.*, 17. "Müsveddeyi basmahâneye vermiş."
- Bay*, zengin, kibar (L.O.); *Y.D.*, 3; *Ad.*, 27. "Yeltenip de *baya* sürtünen gedânın vay hâline."
- Berk*, kati, sert (L.O.); *O.*, 72.
- Besebelli*, besbelli, *Y.D.*, 6.
- Bilişmek*, mu'ârefe olmak (L.O.); *M.*, 35. "Acele etmeyiniz henüz, *bilişelim*, konuşalım."
- Birle*, ânide, hemen, müctemî'an (L.O.); *O.* 79; *D.C.*, 24.
- Birlik durmak*, müttefikan (L.O.); *Ka.M.*, 55.
- Bitür*, harac, *D.*, 29. "Bitür vermem, bir akçe vermem, uğursuz yıkılsın."
- Boşlamak*, bırakmak, vaz geçmek (L.O.); *Y.D.*, 10; *D.C.*, 10, 33, 42; *Ş.T.*, 11. "Yeter artık, o lâkırdıyı boşluyalım."
- Bozuk-düzen*, tertipsiz, perişan (L.O.); *D.* 4. "Sizi pek bozuk-düzen görüyorum, bu ne telâş?"
- Bulangın*, bulanık, *İ.A.*, 44.
- Bulaşmak*, sataşmak (L.O.); *S.*, 88.
- Burnaz*, burnu büyük, örküçlü burnu olan (L.O.); *Ş.T.*, 4; *O.*, 75.
- Burundu*, enfiye (L.O.); *D.C.*, 3.
- Cadaloz*, cadı huylu, huşunetle muamele eden (L.O.), *S.*, 15.
- Carcar*, çarçar, yaygaracı, geveze (L.O.); *O.*, 25; *Y.D.*, 35.
- Cavlak*, çıplak, dazlak, açık baş (L.O.); *O.*, 12.
- Cırlamak*, cırcır etmek, böcek öter gibi zırlamak (L.O.); *O.*, 49.
- Cızıktırmak*, cizgitmek, yazı yazmak (L.O.); *O.*, 49.
- Cib*, sırf, büsbütün (L.O.), *D.C.*, 15; *Ş.T.*, 35.
- Çalık*, delişmen, âvare, âşüfte (L.O.); *S.*, 84; *Ko.M.*, 3.
- Çalım*, tavır, refâr, mişvâr (L.O.); *Az.*, 91.
- Çan-çun* etmek, *Ş.T.*, 24.
- Çap*, ekser müdevver, umümen mücessem şeylerin ölçüsü (L.O.); *S.*, 53. "Misli enderdir, *çapı* bulunmaz."
- Çaparıs*, *Çapariz*, cîrâst tahrifi: Engel, hain, hased (L.O.); *S.*, 10, 127; *Az.*, 25, 63; *Çaparizlik*, *Ad.*, 66.
- Çarpmak*, çalıp kapmak, *Az.*, 75.
- Çarçar*, bk., *Carcar*.
- Çaşıt*, *Çaşıt*, casus zebânzedi, tecessüs etmek, haber vermek, araştırmak (L.O.); *Az.*, 13; *Ka.M.*, 54.
- Çatadak* gelmek, *Çata* gelmek, birdenbire gelmek (L.O.); *Ko.M.*, 25. "Ertesi günü bir kocakarı *çata gelip* de, yaradan Mevlâ'm çok ihsan buyur-sun dedi."

- Çatmak*, tesâdüf etmek (L.O.); *Ç.T.*, 10. "Aradığınızı size benden iyü delâlet eder yoktur; bana iyi *çattınız*." *Çerezlenmek*, vakitsiz, doycak kadar şey yemek (L.O.); *D.*, 35, 48; *Ka.M.*, 38. "İkramlar ettiler, oturduk, *çerezlendik*."
- Çığırtmak*, feryad (L.O.); *S.*, 46. "Mezara beraber girelim diye *çığırtış* durur."
- Çimbalo*, zil ve zilli def, eskiden piyanoya derlerdi (L.O.); *T.A.*, 6. "Sana bir çalgı ustası getireyim mi? *Çimbalo* öğrenirsin."
- Çimrenmek*, suya girmeğe hazırlanmak, paçaları sıvamak (L.O.); *S.*, 57. *Çurçur*, zâyi, yazık, heder (L.O.); *Ka.M.*, 38.
- Dâmadlanmak*, dâmad edinmek, *M.*, 28; *S.*, 55.
- Depreşmek*, cehd ile hareket etmek (L.O.); *Ad.*, 39. "Ahablık hâli fena *depreşti*."
- Dibelek*, dibe kadar, *Y.D.*, 20. "Bunlar *dibelek* yalan düzen."
- Dilek etmek*, arzu, recâ etmek *Y.D.*, 33.
- Dillemek*, zemmetmek, *Az.*, 4.
- Dilmaç*, terceman (L.O.); *Az.*, 60. "Sizin gibi vekil, *dilmaça* ihtiyacım yok."
- Dirlik etmek*, iyi geçinmek, uyuşmak (L.O.); *Y.D.*, 59. "Artık annle *dirlik* edemem."
- Döl - döş*, soy-sop (L.O.); *Y.D.*, 54.
- Dört ayaklı alafranga yataklık*, karyola, *Az.*, 30.
- Döşek dayaklı*, döşeli dayalı, *S.*, 134. "Döşek *dayaklı* odalar."
- Düz*, açıkca, *Ad.*, 54. "Eğer kendi ağzınız tâ ibtidâdan reddetseydi *düz*..."
- Düzce*, sade, bayağı (L.O.); *Az.*, 33, 52. "Hele *düzcesini* deyiveriyim mi? *Düzce* beyitcik."
- Düzen*, hiyle (L.O.); *Y.D.*, 8. "Ne oyun eder, senin evinde hep *düzen* gider."
- Düzen bezen yapmak*, hiyle, yapma söz (L.O.); *D.* 9.
- Düzüp - koymak*, çeki - düzen vermek, nizama koymak (L.O.); *Az.*, 18.
- Engel*, mâni, *S.*, 146.
- Esenleşmek*, veda'laşmak (L.O.); *İ.A.*, 41.
- Esrük*, serhoş, *S.*, 72, 98.
- Eşmek*, bir pâyenin ve hizmetin bi'l-fiil ifâ-yi vecibesine sa'yetmek (L.O.); *D.K.*, 28. "Son sefere *eştiğimde* yediğim kurşun..."
- Ezgi*, ezerek çıkarılan ses, terennüm (L.O.); *T.*32.
- Ezindi*, mi'denin yağrulup bir hoş olması, gasy (L.O.); *İ.A.*, 20. "Bir erkeğin sözüne kulak verdin mi *ezindilerine* yürek alıştırıp."
- Fıkramak*, kaynamak (L.O.); *Ad.*, 21. "Aşıklar etrafımızda *fıkrar*."
- Fır fır aramak*, şiddet, acele, heyecan ile aramak (L.O.); *Ad.*, 54.
- Fodul*, atak (L.O.); *S.*, 82, *O.*, 59.
- Geçmek*, afvetmek (L.O.); *İ.A.*, 28. "Efendim, ben de bu işi beğenmiyorum; edenin kabahati *geçilmez*."
- Geri*, fazla, çok, *Ç.T.*, 35. "Altı aydan geri yatahta hastadır."
- Görüşler etmek*, görüşmek, *Ad.*, 5.
- Gülecek*, gülünç, gülünecek şey, *Ç.N.*, 9. "Kız istedim; sanki bundan neye *gülecek* gelsin?"
- Harun*, yorgun argın (L.O.); *Az.*, 25. "Harun *zihinler*."
- Haylamak*, atları haydamak, haydalamak (L.O.); *Az.*, 50; *T.*, 63.
- Hilmli*, halim, *Ka.M.*, 15.
- Hora geçirmek*, horlamak, hakir görmek, *Ad.*, 31; *D.C.*, 5.
- Hulfetmek*, hilâf etmekten bozma; sözünden dönme; *Ç.N.*, 60. "Ölürüm de sözüme *hulfetmem*; benim va'dim dindir."

- Iklamak - fıklamak*, iç çekmek (L.O.); D., 48.
Iss, sahip, mâlik, S., 64.
- İğti*, acımtırak, keskin (L.O.); Ad., 5; O., 29. "İğti kokmak."
İnan, inanç, S., 89. "İnanım sende."
İrağ, uzak, O., 5.
İstek etmek, istek eylemek, O., 11; Ad., 76.
İşkil, zan, vesvese (L.O.); T. 56; *İşkil olmak*, O., 9, 54.
İvidi, acül, savruk (L.O.); Ad., 63; *İvidilik*, D., 26; S., 103.
- Kakumak*, azarlamak, darılmak (L.O.); Y.D., 49; Ad., 49.
Kalıbca, tamamıyla, Ad., 39. "Pâk-dâmenliğinize kalıbca kefâlet ettim."
Kalmaz olmak, geri kalmamak, Z.N., 24.
Karnak, sitem mânasına câriye, kul (L.O.); O., 25, Ka.M. 48; S., 150.
Kapançe, küçük kuş kapanı ve kapalı kafes (L.O.); D., 52.
Kaypakçı, uzağa mal aşırı, gâsıb (L.O.); Z.T., 5.
Kerte, derece, menzil, mertebe (L.O.); Ko.M., 41.
Kesik, topraktan top, kerpiç (L.O.); D.C., 14.
Kesişmek, karar, pazarlık etmek (L.O.); M., 13. *Kesivermek*, halledivermek, hükmedivermek (L.O.); D.C., 24.
Kınamak, zem, hicv, istihzâ etmek (L.O.); T., 6; S., 13, 34; Az., 68; Ad., 40.
Kıskanç, kıskançlık, İ.A., 3; D.C., 11; "Kıskanç ateşi, kıskanç derdi, beynimize vesvese, kıskanç girmez."
Kışmırlık - kışmırlık, masharalık, eziyet etmek (L.O.); D.C., 14, 15; T. A., 21; S., 140; Z.T., 15, 19.
Kıyıklık, gaddarlık, rahmsizlik, i'tidal-sizlik (L.O.); Az., 82, 85. "Nasıl afv bağışlamak, öyle bataklık, öyle cana kıyıklık..."
- Kocunmak*, alınmak, huylanmak, işkil etmek (L.O.); S., 16; Az., 74; Ko.M., 5; Ad., 22, 37, 49.
Koçmak, sarılıp bağra basmak (L.O.); Ka.M., 72; T., 29.
Koğalamak, ihbâr etmek (L.O.); D., 22. "En evvel beni pederime o koğalasın, ey, kasem ederim ki anın hâinliğini yanına komam."
Komak, bırakmak, ikâme etmek (L.O.); Az., 45. "Her yeri silmeğe kodum."
Konuk, misâfir, Az., 48.
Koşmak, iltihâk, terfık eylemek (L.O.); O., 8. "İştîyâkınızı eziyete koşup cebretmek istemem." *Koşulmak*, Ad., 8, 19. "Nicesi zalime koşulduğu."
Kovmak, koğalamak, ta'kibetmek, ardından gelmek (L.O.); S., 30.
Kökçek, (Gökçek), güzel, hoş (L.O.); O., 75.
Kurmak, vesveseye dalmak (L.O.); Z.T., 11. "Bir kerre kurarsa elinize bir değnek alınız."
Kurumsak, kaltaban (L.O.); Z.N., 41.
Künde, köstek, tuzak, ayak bağı (L.O.); S., 39.
- Lab*, sırf, bütün bütün; avam zebânzedidir (L.O.); D.K., 35.
- Mehlem*, merhem, Z.T. 18.
Misafirlemek, O., 37.
Muhanat, muhannes, rezil, kaltaban (L.O.); S., 81.
Muşta, yumruk (L.O.); Ka.M., 71.
Muştalık *muştuluk*; bahşiş (L.O.); S., 107; Z.N., 40.
- Nâlet*, lâ'net, Z.T., 4.
Nefeslenmek, nefes almak, M., 7.
- Oflaz*, *Oflas*, işgüzâr, işe yarar, cesur, kaba - dayı, (T.D.K., Söz Derleme Dergisi, III.); O., 75; İ.A., 5. "Ağanın hakkı var; bir oflaz er ister."

- “Bana seni severim diyene ben *oflaz* inanırım.”
- Oğşamak, okşamak*, andırma, benzeme (L.O.); T., 63; O., 12. “Deminki ağızları *okşar*.”
- Onat*, münasip, güzel, öğülmeğe değer (L.O.); D.C., 21; O., 25.
- Onmak*, sihhat bulmak, islâh ve terbiye olmak, iyiye dönmek (L.O.); Ad., 37.
- Oynak*, ismetsiz, mütelevvin, hiylekâr (L.O.); Ka.M., 35.
- Oynaş*, dost, ma’sûk (L.O.); Ka.M., 4, 62; Ad., 31; T.D., 9, 15.
- Oyuncak*, bâziçe, mashara, mel’abe (L.O.); Z.N., 36. “Amma, *oyuncaktan* ferâgat gelin, recâ ederim, şu işimi söyleşelim.”
- Ozan*, lâf - zen, herzevegil (L.O.); T., 3. “Bir edebsiz cırcır *ozansın*, burnunu her işe sokarsın.”
- Ögül*, *ögil*, öfkelenme, diş gıcırdatma, T. 56. “Bende *ögül* yok, ben işkil etmem; kalbim afvetti.”
- Öperlemek*, öpmek, İ.A., 5. “Şapur şupur *öperlesin*, öpsün.”
- Örgenmek*, öğrenmek, O., 75.
- Öründelemek*, nasb ve ta’yin etmek, seçmek, O., 74. “Bak, şunu *öründeledim*, bu bitmiş iştir.”
- Pat*, *patadak*, çabuk, birdenbire (L.O.); Ka., M. 4; S., 16; D.K., 13.
- Postal*, sürtük (L.O.); M. 6, 7, 17.
- Pusat*, alât takımı, silâhlık (L.O.); S., 94, 114.
- Ruskat*, ruhsat, Z.T., 23.
- Sadâlamak*, seslenmek, Ka.M., 25; S., 153; Az., 24, 72, 86; D.C., 24.
- Sağlamak*, te’mîn etmek (L.O.); S., 17.
- Sağmaç*, sağılan, sızdırılan, M., 7. “Sizi *sağmaç* inek gibi kullanırlar, paralarınızı sızdırırlar.”
- Saklanbaç*, saklanılacak, emîn yer; Az., 16. “Bir koskoca konakta bir emîn *saklanbaç* bulmak müşkil ma’rifet.”
- Salt*, sade, yalnız, ancak (L.O.); Ka.M., 66.
- San*, sanki, Ad., 35; Ko.M., 4; T., 7.
- Sançmak*, saplamak, sokmak (L.O.); Az., 37.
- Sasılık*, küf ve nem kokusu, kokmağa yüz tutan şey’in râyihası (L.O.); Ad., 28.
- Savmak*, geçmek (L.O.); T., 47. “Hamd olsun hummâ büsbütün *savdı*.”
- Sevi*, sevgi; Ad., 22. “Herkes *sevi*, kuru iltifat, bundan ne çıkar?”
- Sezinlemek*, his, derketmek (L.O.); M., 8; D.C., 4.
- Sezinmek*, anlayıp ses çıkarmamak (L.O.); T., 61; O., 4.
- Sıkı*, tazyik edici (L.O.); M., 10.
- Sınmak*, kırılmak (L.O.); Ad., 9.
- Siftinmek*, kıpırdamak, miskin, miskin kaşınmak (L.O.); Ko.M., 35; O., 5. “Ahlarla vahlarla *siftinmesin*, vakti geçmesin.”
- Sonuk*, *sonukluk*, kederli, kederlilik (L.O.); Ka.M., 44; Ad., 27.
- Sövütmek*, sövdürmek; S., 100.
- Sûret çekmek*, resim çekmek; Az., 42.
- Sürç*, günah, hatâ; O., 23. “Günâhı nedir?” “*Sürçü* olmasa koğacak adam mıyım?”
- Şablak*, sille, tokat (L.O.); O., 75.
- Şayık*, *şâk*’tan galat, şevkli, arzukeş, mütehâlik (L.O.); Ko.M., 30, 54.
- Talamak*, talan etmek, vurmak (L.O.); Ka.M., 33.
- Tanışık etmek*, akıl danışmak; Z.N., 4.
- Tapınış*, İbâdet (L.O.); O., 15.
- Tapu*, *tapu kılmak*, inkıyat, tebaiyyet (L.O.); O., 7; S., 9.

- Tarlayup tartaklamak*, hırpalamak, didiklemek (L.O.); D., 14.
- Taşırnak*, kâmeti artırmak, fodulluk etmek (L.O.); Y.D., 13. "Siz artık pek taşırıyorsunuz; ağzınızı pek dağıtıyorsunuz."
- Tek'i*, eşi, menendi (L.O.); Ka.M., 22. "Karı insanın çorbası, teki, başka adamlar gelip çorbaya el uzatırsa pata - küt kötek."
- Tırlı*, zayıf, çıplak şey (L.O.); Ka.M., 71.
- Torlak*, genç, hovarda (L.O.); Ko.M., 36; O., 56.
- Toylak*, acemî, tecrübesiz, irfansız, kaz adam (L.O.); O., 54.
- Tutamak*, sebat, meslek (L.O.); Ko.M., 3.
- Tutum*, muamele, hareket, tavır (L.O.); Az., 20, 33; M., 25. "Şu adamın tutumu beni pek kaşındırıyor."
- Tutumak*, bulaşmak (L.O.); Ad., 29. "Hanım şöyle di ne söylediyse, ona tutunun."
- Tüfkürmek*, tükürmek (L.O.); O., 6.
- Uhruc*, çık git, dışarı çık, def'ol, S., 51. "Uhruc, a canım, uhruc! Mevlâ'm sağlıcaklar versin size her dâim.."
- Ulvân*, edâ, tefâhür (L.O.); D., 26. "Haydindi, vaz geç, ulvanı bırak."
- Umu*, umma, ümit etme (L.O.); Z.T., 9,28, *Umu ummak*, Ko.M., 18.
- Umurcu*, i'tina edici, tekellüfcü (L.O.); Z.T., 14. "Bu ne çok ikram, bu adamlar ne umurcu?"
- Umursamak*, vazife edinmek (L.O.); M., 36; Ka.M., 6; Az., 5.
- Urug*, uruk, kabîle, oymak (L.O.); Y.D., 14.
- Usan*, melâl, gönül darlığı (L.O.); İ.A., 38; S., 115.
- Uzamak*, imtidat etmek (L.O.); Ka.M., 19. "Belâya niçin uzadım durdum."
- Yab yab*, sessiz sessiz, yavaş yavaş (L.O.); S., 15; D.K., 8.
- Yalav*, alev (L.O.); İ.A., 9.
- Yalvarışçak*, M., 16.
- Yanaz*, daima şikâyet, feryat eden, huysuz çocuk, dilber, sitemker (L.O.); Y.D., 28. *Yanazlanmak*, daima şikâyet, feryat etmek (L.O.); Az., 61.
- Yangın*, şikâyet eden, yanıp yakılan (L.O.); Ad., 23. "Evet, bu bâbta bütün cihanın yangınlarına salâ okurum."
- Yankı*, âşık (L.O.); Y.D., 5, 19; Z.T., 44. "Pek kıskanç imiş, karısına yankı geldiğini istemezmiş."
- Yankı*, *yanku*, aks (L.O.); O., 12. "Dileklerini bir yanku olup aksettireyim."
- Yanşak*, ağzı yavan, geveze (L.O.); Z.T., 21, 29; Ka.M., 22; D.C., 14; *Yanşaklık*, gevezelik, O., 25.
- Yapınış*, kırıtiş gibi yapma edâ (L.O.); M., 10; Y.D., 29; Ka.M., 5; S., 78; İ.A., 45; Ad., 8.
- Yapış*, ca'li hareket, S., 75.
- Yapışma*, ca'li hareket ve tavırda olmak, girişme, nâz (L.O.); Ka.M., 33.
- Yaramaz*, muzir, kötü (L.O.); Z.T., 34. "Aristatalis bir yaramaz gevezedir."
- Yasağ*, memnu' (L.O.); T., 58; İ.A., 34.
- Yavuk*, yakın (L.O.); Z.T., 38, "Yabanda değil, yavukta adam." *Yavuklamak*, nişanlanmak (L.O.); D.C., 11.
- Yavuz*, şedit, haşin (L.O.); Ko.M., 50; *Yavuzluk*, D.C., 18; Ko.M., 18.
- Yelmek*, uçup telâşla koşmak (L.O.); S., 74.
- Yermek*, *yirmek*, aleyhinde bulunmak, zemmetmek (L.O.); M., 15; Ad., 29; Ko.M., 39; S., 75.
- Yılık*, bir tarafa sırdıp yayılmış, yapışmış, çarpık (L.O.); D., 19; T., 23.
- Yordamlı*, çalmlı, avurtlu (L.O.); Ko.M., 12.
- Yormak*, beğenmek, fâl-i hayr addetmek (L.O.); S., 27.

- Yortmak*, haylazlık ve sürtüklükte gezmek (L.O.); *Ko.M.*, 8.
- Yumak*, yıkamak, temizlemek (L.O.); *T.*, 13.
- Yümsüz*, uğursuz (L.O.); *O.*, 22.
- Zevklenmek*, zevka almak, eğlenmek, alay etmek; *Ko.M.*, 47; *D.*, 28; *D.C.*, 12.; *S.*, 86; *Z.N.*, 46.; *Ad.*, 6; *Az.*, 27.
27. "Beni zevkleniyorsunuz." *Zevka almak*, istihza etmek; *Az.*, 37.
- Zımbırtı*, müzikî, *D.K.*, 29. "İşaret et, zımbırtıya beşâret götür."
- Zıngıldamak*, oynamak, adamın işi şaşmak, şaşalama (L.O.); *Z.T.*, 15.
- Zıngırdamak*, titremek (L.O.); *M.*, 26.
- Zırlak*, ziyade ses ile zırlayan (L.O.); *Ad.*, 24.

Yukarıdaki lûgatçe gözden geçirilince, Vefik Paşa'nın ruhsat, la'net gibi bâzı yabancı kelimeleri halk dilindeki ruksat, nâlet şeklinde kullandığı anlaşılır. *Esrük*, *iğti*, *kurumsak*, *kısmirlik*, *öründelemek*, *sınmak* gibi archaic, veya dilde yaşayan, fakat o mânada kullanılmayan kelimelere sık - sık rastlarız; bilhassa bu sonuncular oldukça kabarık yekûndadır; meselâ *tutum*, *saklanbaç* kelimeleri *tavır*, *saklanılacak yer* mânasında kullanılmıştır. *Dilek etmek*, *istek etmek*, *sadâlamak*, *dâmadlanmak*, *sezinlemek* gibi fiiller, *cib*, *yab yab* v.b. edatlar, *yapmış*, *ağlayışçık* gibi isimler, *umurcu* gibi sıfatlar onun tiyatrolarına dil bakımından nev'i şahsına münhasir bir hususiyet vermiştir.

Vefik Paşa'nın tiyatrolarına dil bakımından hususiyet kazandıran bir başka cihet, atasözlerini oldukça sık kullanmasıdır. *Lehçe-i Osmânî*'si gibi, *Atalarsözü* kitabı da, tiyatro eserleri için âdeta bir tatbikat sahnesidir. *Zâde fi't tanbûri nağme't - ün uhra* gibi halkça bilinen iki - üç atasözü dışında geri kalanlar tamamıyla Türkçe'dir. Tiyatrolarını tarayarak tesbit ettiğimiz aşağıdaki yüzden fazla atasözü, Molière'den terceme, veya adapte ettiği bu eserlere yerli bir renk kazandırmaktadır.

Tiyatro Eserlerinde Kullandığı Atasözleri

- Acemî çaylak gibi yatın-kıçın uçulmaz (Y.D., 26.).
- Adamakla mal tükenmez (Y.D., 36).
- Adam var dağ kaldırır, adam var bir darı kaldıramaz (Y.D., 16).
- Ahlâk-ı hasene parlak sözden yeğdir (D.C., 51).
- Ahlatın iyisini dağda ayu yir (Y.D., 47).
- Ahmak sözüne kulak verilmez (O., 11).
- Âkile cihanda nekbet olmaz (O., 78).
- Aldun ipek, sattun ipek, hani kârın a köpek (Y.D., 13).
- Alışmış kudurmuştan beterdir (Y. D., 60).
- Amana kılıç olmaz (Y.D., 53).
- Aman öldüm diyenin gözüne koruk sıklmaz (Az., 36).
- Ârife bir gül yeter kokmağa (Y.D., 11).
- Ârife bir söz hâcet değil (Ko.M., 29).

- Ârife ta'rif hâcet değil (*Y.N.*, 16; *Y.D.*, 22).
- Asılırsan bâri Frengî sicimle asıl (*Y.D.*, 55).
- Âsilerin âkıbeti hayr olmaz (*D.C.*, 9).
- Aşk insana çok yollar öğretir (*Ko.M.*, 18).
- Aşk üstâd-ı kâmilidir; insana akıl öğretir (*Ko. M.*, 41).
- Ayağıyle gelene ölüm olmaz (*Y.D.*, 54).
- Bağlı koyun yerinde otlar (*Z.T.*, 38).
- Başkasına yol gösteren kişi ibtidâ kendini yola kosun (*Ad.*, 41).
- Benden hatâ ise senden 'atâ (*Y.D.*, 53).
- Beş parmak bir değildir (*Y.D.*, 10).
- Bıçılğanan at kocunur (*Az.*, 15).
- Bilgiçlik için bilmeğe uğraşma (*O.*, 12).
- Bir ağızdan çıkan bin ağıza yayılır (*Y.D.*, 8).
- Bir fıçı sirke bir sinek tutmaz (*Y.D.*, 50).
- Bir sıçrarsın çekirge, iki sıçrarsın çekirge, üçüncüde elbet ele geçersin (*Y.D.*, 50).
- Bir suçla adam kesilmez (*Y.D.*, 53).
- Bir sürçen atın başı kesilmez (*Y.D.*, 53; *Ad.*, 4).
- Budala kavline cevap olmaz (*Ad.*, 10).
- Can malın yongasıdır (*Az.*, 26).
- Çok edâ âşık usandırır (*Y.D.*, 27).
- Damdan düşse dört ayak üzre düşer (*Y.D.*, 54).
- Denize düşen yılanı sarılır (*Az.*, 7).
- Desti suya gide gide âkıbet sınar (*D.C.*, 51).
- Devlet başıma, kuzgun leşime (*T.*, 44).
- Dil kalbin tercemânıdır (*İ.A.*, 26).
- Dil yarası aslâ onulmaz (*Ka.M.*, 5).
- Doğruluk er kişinin kârıdır (*Az.*, 4).
- Ecel ısmarlama değildir; nöbet bilmez (*Az.*, 57).
- Efendisine bak, uşağını al (*İ.A.*, 33).
- Er gerek, cömert gerek (*İ.A.*, 51).
- Erler iş başında belli olur (*Az.*, 4).
- Et tırnaktan ayrılmaz, ağaçla parmak arasına kabuk sığmaz (*Z.T.*, 7).
- Gâh 'usri olur, gâh yusri, (*Y.D.*, 27).
- Geleceği varsa göreceği de var (*Y.D.*, 19).
- Gemisini batıran bazirgân gülmez (*Y.D.*, 38).
- Gönül hoşluğu maldan iyidir (*Z.T.*, 20).
- Hayırsız fidan tiz boy atar (*Az.*, 57).
- Her bâr-ü kârda er kişi yürek bir, söz bir (*Ad.*, 6).
- Herkesin nöbeti gelir (*Ka.M.*, 75).
- Her yerde sinek bala konar, sirkeye gelmez (*Ad.*, 22).
- Her yiğitin bir yoğurt yeyişi vardır (*Y.D.*, 16).
- Hımhımla burunsuz, birbirinden uğursuz (*Z.T.*, 19).
- Hiylekârın mumu yatsuya kadar yanar (*Y.D.*, 53).
- Horoz önünde tavuklar ötmez, ökçek (öğcek) zırlamaz (*O.*, 75).
- Huylyu huyundan geçmez (*Y.D.*, 60).
- İki karpuz bir koltuğa sığmaz (*Az.*, 7).
- İki yeminden ise bir emîn (*Y.D.*, 16).
- İnsan bir kerre kendine bakıp sonra halka taş atsın (*Ad.*, 41).
- İnsan gâh olur dağ kadırır, gâh olur bir darı kaldıramaz (*Y.D.*, 43).
- İnsan kendi gözündekini mertek olsa görmez (*Az.*, 7).
- İyiliğe iyilik her kişinin harcı; kemliğe iyilik er kişinin harcı (*Y.D.*, 53).
- Kadın kısmı eksik etek, akli kısadır (*Y.D.*, 51).
- Kalbden kalbe yol olur (*Az.*, 4; *Ko.M.*, 29).
- Kanaatle hırs bir yere gelmez; derviş olana kibir gerekmez (*T.*, 22).
- Kanı kanla yumazlar; kanı su ile yuyarlar (*Y.D.*, 53).

- Karı kısmı şeytandan beterdir (Z.T., 3).
 Kendi gözünü kendin bağma (Ad., 36,74).
 Kızım sana söylerim, gelinim sen dinle (I.A., 7).
 Kişi, göz gördüğüne inanmamalı (T., 74).
 Kişi kendi iyi olsun da hamal evladı olsun (D.C., 43).
 Kişi muhtaç oldukta, insanı kendine uydurmazsa kendi ona uyar (Az., 7).
 Kişinin izzeti de elindedir, zilleti de (Y.D., 9).
 Kişiye sevdiği güzel olur (Ad., 31).
 Korku salâha gem urur (D.C., 6).
- Mâvi boncuk kimde, gönlüm anda (D.C., 25).
 Muhabbet, tehhülün semeresidir (Az., 68).
- Nûr-ı Hudâ'ya ittiba' edenin ışığa ihtiyacı yoktur (D.C., 47).
- O çamlar şimdi bardak oldu (Y.D., 54).
- Öfke baldan tatlıdır (Y.D., 54).
 Öksüzü döğmüşler, vay arkam demiş (Y.D., 25).
- Sade - dil kimse başı sert olmaz (Ka.M., 37).
 Sakınan göze çöp düşer (Y.D., 27).
 Sana merhamet, denize kuyu kazmağa benzer (Y.D., 53).
 Seyf-i intikam der - niyâm olmaz (Z.N., 50).
 Sırrı söyleme dostuna, onun da dostu olur (Y.D., 35).
 Sinek bir damla pekmeze konar; bir fıçı sirkeye gelmez (Y.D., 39).
 Sözle can beslenmez (D.C., 51).
- Tâli' oyunu inada gelmez (Ka.M., 58).
 Tüğü değişse, yine bildiğini işler (Y.D., 60).
- Yaşamak için yememeli, yemek için yaşamalı (Az., 49).
 Yemişsiz ağaca kimse taş atmaz (Y.D., 30).
 Yere bakar, canlar yakar (T., 4; Y. D., 21).
 Yere göğe inanmaz, Mevlâ'sından çekinmez (D.C., 5).
 Yerin kulağı var (Y.D., 5).
 Yiğit ölür şan kalır (Y.D., 17).

Tiyatro Eserlerinde Kullandığı Ta'birler

Vefik Paşa'nın manzum, mensur atasözleriyle fikir kuvveti, aynı zamanda yerli bir renk kazanan tiyatrolarının dil bakımından bir hususiyeti de halk mecazlarının çok kullanılmasıdır. Bu hususiyeti müsbet olarak ifade için, tiyatrolarındaki halk mecazlarını da taramış bulunuyoruz. O, *Lehçe-i Osmânî*'sinde her vesile ile halk ta'birlerini kaydetmeyi de ihmal etmemiştir⁴⁵; bu sebeple aşağıdaki lügatçede,

⁴⁵ Dr. Kunoş, Vefik Paşa'ya, *Lehçe-i Osmânî*'sinde halk lügatlerinin bol bol bulunduğundan bahsettiği zaman, onun, "*Lehçe*'mde bulunmayan avam lügatlerine rast gelip de yazarsan, kitabımı tekmil etmiş olursun" dediğini kaydeder (*Türk Halk Edebiyatı*, İst., Yeni Matbaa, 1925, s. 44 v. d.). Halk ta'birleri ve argo lügati hazırlayanlar için, *Lehçe-i Osmânî* zengin bir malzeme kaynağıdır. Ferid Develioğlu'nun *Türk Argosu* (T. D. K. Neşriyatı, İst., İbrahim Horoz Matbaası, 1945; Ayn. esr., genişletilmiş üçüncü baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955), Mehmed

mânaları *Lehçe-i - Osmâni*'de zikredilmiş olanları, istifade ettiği kaynağı aydınlatma cihetinden mühim gördüğümüz için, işaret etmeği faydalı bulduk :

- Abayı yakmak*, meftun, sersem olmak (L.O.); *İ.A.*, 44; *Ka.M.*, 47; *S.*, 149.
- Acı basmak*, hiddetlenmek, müteessir olmak, *Az.*, 24.
- Acıg çıkarmak*, intikam almak (L.O.); *Ç.T.*, 10.
- Açık kapı*, ikram, ihsan, misafir - severlik (L.O.); *Az.*, 27.
- Ağa göndermek*, tuzağa düşürmek, *D.*, 33.
- Ağanın beygiri*, *Ko.M.*, 34.
- Ağız aramak*, taraf taraf araştırmak (L.O.), *Y.D.*, 36.
- Ağız burun ekşitmek*, *Ka. M.*, 51.
- Ağızda bakla ıslanmak*, ağızı tutmak, sükût etmek (L.O.); *Y.D.*, 26.
- Ağızı açık*, ahmak, abdal (L.O.); *T.*, 9.
- Ağızı çelikli*, çeneli, çok ve güzel konuşan, natük (L.O.); *Ç.T.*, 29.
- Ağızı kara*, münâfık (L.O.); *Y.D.*, 35.
- Ağızına bir parmak bal çalmak*, ümide düşürmek, aldatmak, *Y.D.*, 26.
- Ağızının kaşığı*, derece, miktar, had (L.O.); *Y.D.*, 10.
- Ağızı pek*, *Ç. T.*, 35.
- Ağız kokusu*, haddini bildirmek, nazını çekmemek, *Y.D.*, 22.
- Ağızlara kayık yanaştırmak*, re'ye kapılmak, kabul etmek, *Y.D.*, 53.
- Ağız satmak*, gösteriş etmek, öğünmek (L.O.); *S.*, 54; *Y.D.*, 20.
- Ağız silmek*, şükretmek, ni'met bilmek, *D.*, 27.
- Akıl tırmalamak*, *O.*, 16.
- Akıntıya kürek çekmek*, boşa caba (L.O.); *S.*, 75.
- Akla yelken*, ihtiyatsız hareket, *S.*, 75.
- Alın karışlamak*, tahsin, kinâye, salâ okumak (L.O.); *Az.*, 35.
- Altun babası*, para, mal idhâr eden (L.O.); *Az.*, 18.
- Anzorot*, rakı, *Ad.*, 33.
- Apışmak*, muztar, nâçar olmak, âciz kalmak, işten yılmak (L.O.); *Y. D.*, 58.
- Arap olmak*, *S.*, 80.
- Arka olmak*, muzâharet (L.O.); *Ad.*, 19.
- Arzu pişirmek*, *O.*, 5; *Ka.M.*, 49.
- Aşık atmak*, rekâbet gütmek, boğuşmak (L.O.); *Ko.M.*, 36.
- Ateşten pişmiş kestane çekmek*, beceriklilik, *S.*, 93.
- Avucunu yalamak*, hirman (L.O.); *Az.*, 36.
- Avurt etmek*, öğünmek (L.O.); *O.*, 63.
- Avurt satmak*, ağalanmak, kibirlilik (L.O.); *Az.*, 53.
- Ayak basmak*, ziyâret, teşrif, kadem basmak (L.O.); *Y.D.*, 52.
- Ayak basmamak*, sürur (L.O.); *S.*, 18.
- Ayak suya ermek*, intibah, nedâmet (L.O.); *Y.D.*, 52, 54.
- Ayı olmak*, *S.*, 44.
- Baldırı çıplak*, erâzil, hovarda (L.O.); *Y.D.*, 56.
- Bam teline basmak*, kızdırmak (L.O.); *Az.*, 24; *Ka.M.*, 60.
- Bas etmek*, mübâlega, urmak (L.O.); *Y.D.*, 35.

Halid Bayrı'nın *İstanbul Argosu ve Halk Ta'birleri* (İst., Burhaneddin Matbaası, 1934), Dr. Mehmed Ali Ağabay'ın *Türkçe'de Mecazlar Sözlüğü* (T. D. K. yayınlarından, Ankara, Doğu matbaası, 1949) adlı eserlerinde bulunmayan bu cins lügatlerin pek çoğunu Venik Paşa'nın *Lehçe-i Osmâni*'sinde ve tiyatro eserlerinde bulmak mümkündür.

- Baş ağrısı*, gusse, meşgale, mu'acciz (L.O.); O., 63; İ.A., 30.
- Baş ağrıtmak*, ta'ciz, tasdi' etmek (L.O.); T., 58.
- Baş bağlatmak*, tezviç (L.O.); Ko.M., 44.
- Baş kesmek*, eğilmek (L.O.); Y.D., 4.
- Bend oynamak*, hiyle tasarlamak, tuzak kurmak, S., 93.
- Beşâret*, u'cûbe, 'acibe, garib-hey'et, çirkin-kıyafet (L.O.); T., 22.
- Beylik*, hükûmet konağı (L.O.); S., 91.
- Bıyık altından*, istihza (L.O.); Ka.M., 5.
- Bin dereden su getirmek*, te'allül, bahâne (L.O.); İ.A., 5; Y.D., 40.
- Bir kabukta iki badem nısfı*, O., 33.
- Bora*, saparta, velvele (L.O.); *Bora patlamak*, S., 12; D., 4; O., 33; *Bora dağıtmak*, T., 62.
- Borusu ötmek*, nüfuzu olmak (L.O.); Y.D., 50.
- Boşboğaz*, geveze (L.O.); Y.D., 35.
- Boyacı küpü*, kolay, seri' şey, basmakalıp (L.O.); S., 15.
- Boynu altında kalmak*, D., 29.
- Boynu eğri*, muhtaç, ümid - vâr (L.O.); Y.D., 60.
- Boynuzlu*, ırz lekeler, kurnaz (L.O.); Ka.M., 59.
- Bozuma düşmek*, mahcup olmak (L.O.); S., 88.
- Bulaşmak*, tesallut, sataşmak, 'itâb (L.O.); S., 88.
- Burundan yidmek*, hâkim olmak, O., 33.
- Burun sürtmek*, rağm, ibtizâl (L.O.); Y.D., 35; S., 16.
- Burnunu sokmak*, T., 3.
- Büyük başından büyük yalan söylemek*, D., 24.
- Can atmak*, arzu, tehâlük, sür'at, iltica etmek (L.O.); D.K., 15.
- Canı burnuna gelmek*, Az., 76.
- Canı yatışmak*, Ka.M., 73.
- Cefâ kesmek*, iş kesmek, izâb (L.O.); D.K., 34.
- Cevap çakmak*, reddetmek (L.O.); M., 36.
- Cicöz*, mâfiş gibi fıkdan-ı küll (L.O.); D.K., 27; T.A., 20.
- Ciğer sökmek*, Az., 22.
- Çaçaronluk*, bilgiçlik, gevezelik, çançan etmek (L.O.); O., 61; İ.A., 22.
- Çana ot tıkmak*, bir adamı mahv ile sesini kesmek, ününü bitirmek, nüfuzunu kesmek (L.O.); Y.D., 25, 50.
- Çançanı tutmak*, dırlanmak, çene yarıştırmak (L.O.); T., 8.
- Çarık bozdurmak*, D. C., 39.
- Çekiye gelmek*, işe yaramak, tevafuk etmek (L.O.); Y.D., 31.
- Çelik basmak*, değnek basmak, sopa atmak (L.O.); T., 5.
- Çengele gelmek*, asılmak (L.O.); Az., 12.
- Çengele takmak*, tearruz etmek (L.O.); Ka.M., 46.
- Çöp kesişmek*, dargın olmak, alâkayı kesmek, İ.A., 44.
- Çözölmek*, korku hâli ile bir yerden sivişmek (L.O.); Ko.M., 30; Az., 12.
- Çulpa*, ayağı çolak, solunu atar olan çolak, bol paça (L.O.); Az., 67; Ko. M., 4.
- Çürük tahta*, tehlike (L.O.); D.C., 15.
- Dağlara taşlara*, başımızdan irak, dağlara kadar (L.O.); Az., 21.
- Dalya*, balık cesedine mahsus çardak, tuzak (L.O.); S., 97.
- Dama çıkarmak*, tamam oldu, cicöz gibi (L.O.); D.K., 21.
- Dama dedirtmek*, son vermek (L.O.); S., 126.
- Damarı tutmak*, inat etmek (L.O.); D.K., 30.
- Dâneye kapılmak*, aldanmak, Az., 66.
- Daraya çıkmak*, sayılmamak, hisaba katılmamak, S., 123.
- Defter etmek*, hatırdâ tutmak, deftere yazmak, Ka.M., 16.
- Değirmende sakal ağartmak*, tecrübesizlik, ümmilik, çiğlik (L.O.); Y.D., 28.

- Deli fişenk*, savruk (L.O.); *Ka.M.*, 17; *S.*, 123; *İ.A.*, 30.
- Delisi olmak*, ibtilâ (L.O.); *Ka.M.*, 26.
- Demir atmak*, *Ka.M.*, 46.
- Deve kinli*, *T.*, 16.
- Dırdırıyor*, *T.*, 7.
- Dibine darı ekme*k, birşeyi ziyâde araştırma, tedkik, çok sorma (L.O.); *O.*, 43.
- Dilini kedi kapmak*, *T.*, 26.
- Dinkabak*, başı açık çocuk, (L.O.); *İ.A.*, 3.
- Dolap*, hiyle, *D.*, 9.
- Dubara*, dek, hiyle (L.O.); *Ş.T.*, 9; *S.*, 95.
- Dudak merhemi*, dudak boyası, *D.K.*, 5.
- Düdük*, boş adam, *M.*, 13.
- Dümeni ele almak*, tutmak, hüsn-i idâre (L.O.); *D.*, 11.
- Eğdi*, iğdi, dalkavuk (L.O.); *Ad.*, 17.
- Eğri*, mizacen eğrilik, yanazlık (L.O.); *O.*, 24.
- Eksik etek*, kadın tâifesi (L.O.); *D.C.*, 18.
- Ekşi*, abus (L.O.); *Ka.M.*, 60; *Az.*, 24.
- El ulağı*, muâvin (L.O.); *Y.D.*, 33.
- El yunmak*, teberrî etmek (L.O.); *Ş.N.*, 38; *Az.*, 47.
- Esmâ yanmak*, irâde elden gitmek (L.O.); *T.*, 46.
- Eş'arf'nin köpeği*, *Ş.N.*, 39.
- Faka basmak*, tutamak vermek, dokunak söz kaçırmak, hatâ etmek (L.O.); *T.*, 60; *Az.*, 66.
- Fındık kabuğuna girmek*, fındık kabuğu doldurmak, mânasız, hakir olmak (L.O.); *Az.*, 64; *Ka.M.*, 72.
- Gazâlar mübâreki*, *Ş.N.*, 48.
- Gem vurmak*, zabt etmek, cebr, tesallut (L.O.); *S.*, 101.
- Geviş getirmek*, vird-i zebân (L.O.); *D.*, 26.
- Göz bağlamak*, basiretini bağlamak, iğfal, sihretmek (L.O.); *Y.D.*, 28, 50; *D.C.*, 53; *S.*, 33, 101; *Ka.M.*, 46; *T.*, 10, 55, 61.
- Göz boyamak*, desise, reng-ü âl (L.O.); *İ.A.*, 10.
- Göz dağıdış*, dik dik bakma, *Ad.*, 53.
- Gözden sürmeyi çalmak*, *Y.D.*, 54; *Az.*, 12.
- Göze kestirmek*, cür'et, cesaret (L.O.); *Ka.M.*, 43.
- Gözleri akası*, kör olası, *Az.*, 12.
- Gözümün elifi*, *D.C.*, 20.
- Güç çalmak*, zorluk çıkarmak, mâni' olmak, *Ka.M.*, 42; *S.*, 43; *Az.*, 58, 95; *T.*, 79.
- Güneşi balçukla sıvamak*, itham, iftirâ etmek (L.O.); *Y.D.*, 51.
- Habbeyi kubbe etmek*, i'zâm (L.O.); *Ko. M.*, 11.
- Hamam anası*, hamamlarda yanaşma ihtiyar kadın (L.O.); *T.A.*, 17.
- Hem kel hem fodal*, *D.K.*, 11.
- Hendek atlamak*, *Ko.M.*, 37.
- Hırlı*, hırsız (L.O.); *S.*, 127.
- Horasânî akıl*, sâbıkta hâcegân kavuğu gibi başta olmayan akıl, *D.C.*, 51.
- Mizâcu Horasânî*, *Ko.M.*, 17.
- Hoşâbın yağı kesilmek*, *Az.*, 24.
- Hoşaflamak*, *O.*, 61.
- İğneli fıçı*, eziyetli yer ve iş (L.O.); *D.*, 27.
- İpe gelmek*, asılmak (L.O.); *M.*, 17; *Az.*, 70, 74.
- İp kaçığı*, asılması vâcip (L.O.); *Ş.T.*, 10, 23.
- İp korkusu*, asılma korkusu, *S.*, 30.
- İpsiz - sapsız*, serseri (L.O.); *Y.D.*, 7.
- İp takmak*, saymak, ehemmiyet vermek (L.O.); *T.*, 53.
- İp ucu bulmak*, sebep olmak (L.O.); *Y.D.*, 37.
- İskandil etmek*, yoklamak, denemek (L.O.); *Ka.M.*, 23; *T.A.*, 7.
- İş biçmek*, ezâ, cefâ, sitemkârlık (L.O.); *D.K.*, 34.
- İş kesme*, *D.K.*, 15.
- İşmar etmek*, göz kırpmak (L.O.); *S.*, 88.
- Kaba can*, âdi, bayağı (L.O.); *O.*, 13.
- Kaba kacağa sığmamak*, sabırsızlık (L.O.); *Y.D.*, 38.

- Kafası çatlak*, hezeyan eden, O., 31.
Kafası yarık, Z.T., 19.
Kaltaban, alçak, Ka.M., 39.
Kandil kıyafetli, İ.A., 38.
Kandilli temennâ, Ka.M., 25.
Kara koncolos, ummacı, gül (L.O.); D., 24.
Karamaça kandisi, İ.A., 54.
Kara yürekli, günahkâr, isyankâr (L.O.); Ka.M., 47.
Kartoloz, sakil, geçkin, ihtiyar (L.O.); D., 9; Ka.M., 42.
Kaşınmak, mücadeleye, kavgaya vesile aramak (L.O.); Az., 33.
Kazık, hiyle (L.O.); Ka.M., 5.
Kazın ayağı, humk (L.O.); D.C., 15; O., 25; Ka.M., 22, 75.
Kaz kesilmek, ahmaklaşmak, S., 42.
Kaz palazı, ahmak, T.A., 9.
Kendi kendine koltuğa girmek, Ko. M., 38.
Kersile, Türkmen istilâhı kaltaban, alçak (L.O.); D., 22.
Kesbator, S., 87.
Keyif çatmak, parlamak, cilâ bulmak (L.O.); D., 43.
Kıbalesi elinde, ipi belinde, azgın, Y. D., 56.
Kılıcı hakki, D., 31.
Kılıç çekmek, boğazlamak (L.O.); S. 99.
Kılıç sallamak, gayret gütmek, O., 59.
Kılıf içine komak, muhâfaza etmek, açığa vurmamak Z.N., 50.
Kılı kırk yarmak, tedkik mübâlegası (L.O.); İ.A., 5.
Kıl kadar, cüz'ice ve rakik şeylere imâ (L.O.); D., 3.
Kıyılmak, can sıkılmak, hafakan gelmek (L.O.); Az., 13.
Kokoroz, kokoros, sivri, çirkin kılıklı şey (L.O.); Ka.M., 60; Y.D., 13.
Kol bükmek, zafer, galebe çalmak (L.O.); S., 93.
Kol kanat, a'zâ-yi cevârih (L.O.), Az., 79.
Komşu eli ile yılan tutmak, beceriklilik, S., 93.
Kongay, *konkay*, kibirli, dik, kocaman (L.O.); O., 58; D.K., 12.
Köfte - hór, *köfte - h'wâr*, atıp tutan, mütecâvizcesine konuşan (L.O.); Ka. M., 16.
Körlük etmek, gaflet, dikkatsizlik (L.O.); T., 36.
Körüne yedirmek, D.K., 15.
Kudûbet, çirkin, Ka.M., 36.
Kulp takmak, mutlaka tearruz olunacak bir bahâne bulmak (L.O.); Az., 51.
Kurt masalı okumak, boş şeylerle aldatıp vakit kazanmak, Y.D., 40.
Kuru ağaca kan bulaştırmak, aşırı derecede fenâlık etmek, Y.D., 57.
Kuyruğu elden bırakmamak, Az., 44.
Kuyruğu ele vermek, Y.D., 52.
Kuyruğu kısılmak, ıstıraba uğramak (L.O.); Y.D., 8.
Kuyruğunu tava sapına çevirmek, ziyâde dögmek, şiddetli te'dip, Y.D., 8.
Kuyruk sallamak, tebasbus (L.O.); Y.D., 30.
Kündeden atlamak, aldanmak, tuzağa düşmek, S., 39, 77.
Künfeyekûn, olan oldu, bitti, gitti (L.O.); Az., 62.
Lâkırdı tekerleği, geveze, Z.T., 42.
Laklak, turrehât, O., 52, 63.
Lampasa, Ko.M., 33.
Lenduha, kocaman, cüsseli, dev gibi (L.O.); Ka.M., 41.
Limana erişmek, sükûnete, selâmete erişmek, D., 11.
Lolo, gürültü (L.O.); Z.T., 19.
Mâfiş, yok gibi (L.O.); Ad., 46.
Makam dinletmek, yalan düzmek, ağız yapmak, S., 33.
Mangafa, iri koca başlı, şaşkın (L.O.); S., 42.
Mâni çağırmaq Z.T., 20.
Martaval, T., 59.

- Mat olmak*, mağlûp olmak (L.O.); *Postal*, sürtük (L.O.); *Y.D.*, 21; *M.*, *Ko.M.*, 25.
- Mehtaba almak*, istihzâ, alay, *Az.*, 51. *Püsküllü belâ*, *Az.*, 18.
- Nezzâreye almak*, göze almak, cesaret (L.O.); *Az.*, 12.
- Ocağına düşmek*, ilticâ, himâyeye istemek, *D.*, 26.
- Odun*, kaba, terbiyesiz, *S.*, 95.
- Ok atmak*, yay basmak, kılıcı divara asmak, işi sona ermek, *D.K.*, 27.
- Okkalı*, büyük, koca, haysiyetli (L.O.); *D.*, 30.
- Omuz çekmek*, tecâhül (L.O.); *Ka.M.*, 51.
- Oyun bozan*, huysuz, arkadaşlarına uymaz *S.*, 98.
- Ölün körü*, birinin sözünü istihfaf için kullanılır, *D.C.*, 15.
- Övütmek*, durmayıp çene oynatmak (L.O.); *Ko.M.*, 9.
- Özen düzen kullanmak*, hiyleye başvurmak, *Az.*, 6.
- Pabuç bırakmak*, kuru - sıkıdan korkup kaçmak (L.O.); *D.*, 29.
- Pabuçlar dama atılmak*, i'tibardan düşmek (L.O.); *Ka.M.*, 46.
- Paçaları sığamak*, ciddi hazırlanmak, işe girişmek (L.O.); *S.*, 99.
- Pala çekmek*, boşuna gezmek (L.O.); *S.*, 90.
- Paltar*, libas, pırtı (L.O.); *D.C.*, 15, 16.
- Patlak vermek*, fâş olmak (L.O.); *O.*, 29.
- Pestil ezmesine döndürme*, darb-ı şedid ile ezmek (L.O.); *Y.D.*, 32.
- Pırprı*, câhil, çelebi zümresinden olmayan (L.O.); *O.*, 31.
- Pırprıt*, eski püskü, pırı pırtı (L.O.); *O.*, 28.
- Pirelenmek*, huysuzlanmak, vesveseye tutulmak (L.O.); *T.*, 61.
- Pişmiş aşa su katmak*, işi bozmak, *Y.D.*, 6.
- Rahat batmak*, rahatın farkında olmamak, *Y.D.*, 9.
- Rampa etmek*, yanaşmak sokulmak, *Az.*, 44.
- Sağ ayakkabı*, güvenilir adam, *Y.D.*, 13.
- Sağ kazık*, güvenilecek şey, *D.*, 30.
- Sakala güldürmek*, istihzâ (L.O.); *D.*, 50; *Ka.M.*, 49; *S.*, 13.
- Sakala karşı*, hakaret, istihzâ, *Y.D.*, 25; *S.*, 15.
- Sakala soğan doğramak*, istihzâ (L.O.); *Ka.M.*, 36.
- Sakaldan kesip bıyığa eklemek*, *Az.*, 65.
- Sakız çiğnetmek*, vird-i zebân, söyletmek, *Y.D.*, 36.
- Salâ okumak*, meydan okumak (L.O.); *Ad.*, 23.
- Sallamak*, temâyül etmek (L.O.); *T.A.*, 20; *S.*, 13.
- Sallamamak*, i'tinâ etmemek, iplememek (L.O.); *Az.*, 89.
- Sallapati*, mülâhazasız (L.O.); *S.*, 72, 98; *Y.D.*, 34, 56; *Ka.M.*, 37; *Az.*, 18.
- Saparta*, azar (L.O.); *D.*, 4.
- Sepette pamuk*, biriktirilmiş malûmat (L.O.); *Az.*, 66.
- Serpintiye uğramak*, zararını görmek, seyyi-esini çekmek (L.O.); *D.*, 50.
- Sırık hamalı*, ağır yük kaldırmağa teham-mülü olan, *İ.A.*, 46.
- Sille kaptırmak*, tokat atmak, *İ.A.*, 35.
- Söz ebeliği*, bilgiçlik (L.O.); *Ka.M.*, 36.
- Söz persengi*, mütemâdiyen tekrarlanan söz, *Az.*, 47.
- Sözü ballı*, *O.*, 46.
- Sulamak*, derhal edâ etmek, akçeyi say-mak (L.O.); *D.*, 38, 49.
- Suya sabuna dokunmak*, bir tarafa zarar vermek (L.O.); *Y.D.*, 21.
- Suyu saman altından yürütmek*, gizli, riyakâ-râne iş görmek (L.O.); *Y.D.*, 28.

- Şapa oturmak*, ıstırap (L.O.); S., 87.
Şaşkaloz, *şaşkoloz*, koskoca şaşkın (L.O.);
 Z.T., 6; T.A., 17; Ko.M., 20.
Şeytanın ard bacağı, çifteli muzir adam,
 hiylekâr (L.O.); Az., 83; İ.A., 54.
Şeytanın şerrine lâ'net, Y.D., 32.
Şom ağız, Y.D., 22.
- Tabanda diken acısı*, ıstırap, S., 78.
Tabanı kaldırmak, şitâb (L.O.); İ.A.
 46; D.K., 15.
Tabanı yere basmamak, çok sevinmek
 Y.D., 42.
Tasanın onbeşi, gam değil, Az., 66.
Taşa baş urmak, nedâmet (L.O.); Ka.
 M., 53.
Taş ağız, sert konuşan (L.O.); D., 20.
Taş atmak, seng-i melâmet (L.O.); O., 75.
Tav geçmek, fırsat kaçırmak (L.O.);
 O., 56.
Telleyip Pullamak, mutlakâ tezyin, med-
 hetmek, beğendirmek için bir ka-
 liba ifrağ etmek (L.O.); Az., 66.
Ters akıllı, S., 99.
Tezgâhlamak, hazırlamak, S., 125.
Tilkinin kuyruğu, hatıra getirilmesi müzir
 şey, Z.T., 13.
Tonuzun - kıcı, D.K., 12.
Tonuzun kuyruğu, Z.T., 13.
Topuğa çıkmak, birşeyin son hadde var-
 ması, T., 25; Ad., 21.
Tutarğa uğramak, hiddetlenmek, parla-
 mak, Az., 37.
Tuzağa tutulmak, aldanmak, D., 33.
- Ur abalya*, Y.D., 25.
Uyur yılının kuyruğuna basmak, hiddetlen-
 dirmek (L.O.); Y.D., 16.
Uyuz eşek destanı, Y.D., 5.
- Var kuvveti bazuya almak*, gayret etmek,
 Ad., 23.
- Yakayı ele vermek*, tutulmak, kaçamamak,
 Y.D., 37.
- Yakayı komak*, serbest, rahat bırakmak,
 S., 83.
Yamanmak, yapışmak, yanaşmak (L.O.);
 Y.D., 55.
Yan çizmek, sivişmek, savuşmak (L.O.);
 Az., 33.
Yatın kıcın yanaşmak, mu'terizâne (L.O.);
 Az., 25
Yediği nâneyi kokutmak, Y.D., 25.
Yelkenleri indirmek, söndürmek, teskin,
 İ.A., 43.
Yel yeper gitmek, acele (L.O.); O., 5.
Yemleme, S., 76.
Yeşillenmek, yumuşak muamele, mülâ'abe
 (L.O.); Y.D., 5.
Yıklamak, git buradan, yürü denilmek
 (L.O.); Az., 55.
Yokladığı çakmaktaşı çıkmak, Y.D., 9.
Yumurtlamak, münâsebetsiz söylemek (L.
 O.); O., 12, 25.
Yuva yapmak, mekân ittihaz etmek
 (L.O.); Az., 12.
Yüreği yağ bağlamak, pek gâilesiz ve
 içi rahat olmak, O., 81.
Yüreği yufka, rikkatli (L.O.); Ka.M., 71.
Yürekli, canı pek (L.O.); O., 31.
Yüz akı, namus (L.O.); Z.N., 51.
Yüz değiştirmek, yüz çevirmek, terk,
 D., 18.
Yüze çıkmak, terk, ferâgat (L.O.); O.,
 34.
Yüz sallamak, O., 23.
Yüzünü güldürmek, Az., 10.
- Zartabos*, *zartoloz*, *zırtabos*, zırlayıcı (L.
 O.); İ.A., 31; T.A., 17; D.C. 10.
Zibidi, yırtık-pırtık kıyafet, miskin, belâ
 (L.O.); Az., 55.
Zinciri sürüme, Y.D., 62.
Zokayı yutmak, kapılmak (L.O.); S., 75.
Zora bindirirmek, müşkilât çıkarmak,
 Z. N., 52.

Tiyatrolarında yalnız çağdaşlarına değil, kendinden sonrakilere göre de çok sâde bir dil kullanan Vefik Paşa'nın, terkedilen veya yazı dilinde bulunmayıp halk arasında yaşayan kelimelere yer vermesine rağmen ifadesi sun'î değil, çok tabiîdir; esâsen hünerini de bu husus teşkil eder. Yukarıdaki lûgatçelerde görüldüğü gibi bol bol rastladığımız atasözleri ise, bu eserlere bir hikemîlik, fikir kuvveti kazandırıyor. Halk mecazları, *Tulûat*'ta olduğu gibi mizah unsurunu, mâna inceliğini kuvvetlendirmektedir.

D. Telemak Tercemesi ve Başka Eserleri

1879 - 1882 arasında Molière'den terceme ve adapte onaltı eser neşreden Vefik Paşa için Bursa Valiliği'nde geçen üç-dört yıl, çok verimlidir; tiyatro edebiyatımızı zenginleştirmekle kalmamış, sahne hayatımızı da canlandırmıştır. Yine Bursa'da iken tiyatrodan başka bir de hikemî romanı, Fénelon'un *Télémaque*'ını dilimize çevirmiş bulunuyor.

Fénelon'un, xvii. asır Fransa'sı için yeni, cür'etkârane, fakat ara - sıra hayallere dayanan, terbiyeye, ahlâka, felsefe ve siyasiyata âit fikirlerini içine alan *Adventure de Télémaque*'ı romandan çok terbiyevî bir eserdir; dünya çapında meşhur, her dile terceme edilen bu eserin, Vefik Paşa'nın hususî kütüphanesinde, 1662 - 1829 arasında neşredilen Fransızca beş tab'ı ve 1800'de Londra'da basılan İngilizce tercemesi vardır⁴⁶. 1862'de Yusuf Kâmil Paşa tarafından dilimize çevrilen ve Türk edebiyatının ilk romanı sayılan *Télémaque*'in⁴⁷,

⁴⁶ *Ahmed Vefik Paşa Merhumun Kütüphanesi Defteri*, İst., 1893, nu. 2261-65, 3451.

⁴⁷ Birinci basım, Tab'hâne-i âmire, Safer, 1279/Temmuz-Ağustos, 1862; ikinci basım, Tasvir-i efkâr Matbaası, Şa'ban, 1279/1863. İkinci basımı münâsebetiyle Şinasî'nin, eserin gördüğü rağbete dâir bir yazısı *Tasvir-i efkâr*'da neşredilmiştir (Nu. 8, 2 Ramazan, 1279-21 Şubat, 1863). Hâmid, 19 Şubat, 1875 tarihli ve Namık Kemal, 3 Mart, 1875 tarihli buna cevabî mektubunda bu tercemenin ifade ağırlığına işaretlerle, istihza maksadıyla o tarz bâzı cümleler yazmışlardır (Mektup metinleri için bk., F. A. Tansel, *Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara, 1949, s. 15 v. d.; Midhat Cemal Kuntay, Namık Kemal, İst. Millî Eğitim Basımevi, 1949, c. 11., s. 630, klişesi, 671 v. d.). Nâcî de, eserin ifadece ağırlığı, cümlelerin sabırla ta'kibedilemeyecek derecede uzunluğu aleyhindedir (*Mekteb-i Sultanî Derslerinden, Mecmua-i muallim*, nu. 19-20, 3 ve 10 Şubat, 1303 - 22 Şubat, 1888).

Said Paşa, "Edebiyat-ı cedide ki edebiyat-ı sahihadır, Kâmil Paşa onu ilti-

Vefik Paşa tarafından tercemesi 1880'de neşrolunmuştur. *Mukaddime*'de, Avrupa'da hikâye nev'inin gördüğü rağbet, her sene beş-altıyüz yeni eserden başka, binbeşyüz kadarının da yeniden basıldığı, muhtelif nevi'deki roman ve hikâyelerin ahlâk ve âdetler, uzak ve bilinmeyen yerler, yeni keşifler v.b. hakkında tafsilâtı içine aldığından okuyanların fikirce inkişafına yaradığı üzerinde duruyor; "tasarrufât ve terakkiyât-ı mülkiyye ve tehzib-i ahlâka dair,, te'sirli nasihatları muhtevî *Télémaque*'in, "lezzeti anlaşılacak derecede kelime kelime, gâyet açık ve müzeyyen sûrette yapılmış bir sahih tercemesini" hazırladığını kaydeden Vefik Paşa, mütâleasına rağbet edenler bir yeni zeminde kitâbet öğrenip, Türkçe'nin vüs'atini anlarlar" diyor. *Binbir Gece, Humâyun-nâme, Gil Blas*⁴⁸, *Candide, Paul et Virginie, Héloïse, Corinne, Mauprat, Robinson, Tom Jones, Tristram Shandy, Gulliver, Roderich Random, Guy Mannering, Le Dernier des Mohichans, Werther, Don Quixote, Decameron* gibi eserlerin aynıyle tercemelerinin yeni tarz eserler olup, Osmanlıca'ya lezzet verdiğini ileri sürer.

Telemak Tercemesi'nde ifâde *Mukaddime*'de işaret olunduğu gibi san'atlıdır; yabancı kelime ve terkiplerin bol bol yer alması bakımından Molière tercemelerinden ayrılır; fakat cümleler muğlak ve seci'li değildir. Fikirler san'at kaygusu ile kuvvetini kaybetmemiş, açık sûrette ifâde olunmuştur⁴⁹.

zâm etse idi, ebnâ-yi vatana pek kıymetli hâtîrât-ı edebiye bırakabilirdi; zira kendisi bir hazine-i lâ-tufnâ-yi edeb idi. Öyle hâtîrât terkeylese idi, *Telemak* tercemesinin isnâd ettiği * *Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş* * tenbihini ifâ etmiş olurdu; lâkin müdâhaneyi hakikate tercih eylemiş, bu ise ifâzâtuna mâni' olmuştur" cümleleriyle, Kâmil Paşa'nın ifadesinin ağır ve san'atlı oluşunu tenkid etmiştir (*Gazeteci Lisânı, Sabah Matbaası, 1327, s. 64*).

⁴⁸ Garb edebiyatına âit bu ve müteâkip eserlerin muharrirleri sırasıyla Le Sage, Voltaire, Bernardin de Saint-Pierre, J. J. Rousseau, Madame de Staël, George Sand, Daniel Defoe, Fielding, Sterne, Swift, Smollet, Walter Scott, Cooper, Goethe, Cervantes, Boccaccio'dur.

⁴⁹ Kemal Paşazâde Sa'îd Bey, 19 Rebi' 11., 1297 (31 Mart, 1880) tarihli bir mektubunda, *Hüdâvendigâr* gazetesinde gördüğü tefrikaya dayanarak, Kâmil Paşa tercemesinin bunun yanında, "tahkikat-nâme-i Flâtun mertebesinde" olduğunu yazar (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar, c. x., s. 702*). Nâci, *comme un grand chên*'i, K. Paşa'nın *servden vâlâ kadd-i bâlâ*, V. Paşa'nın *ulu meşe ağacı* tarzında tercemesine işaretlerle, ilkinde *kadd-i bâlâ* terkinin lüzumsuzluğunu, ikincinin gülünçlüğünü kaydeder; bu münâsebetle, *Ey mēşe boylü sevgilim mısra'ı* ile başlayan mizahî bir şiir de yazmıştır (*Mehmed Muzaffer Mecmuası, İst., Şirket-i Mürettibiye Matbaası,*

Vefik Paşa'nın buraya kadar bahsettiğimiz eserlerinden başka Victor Hugo ve Shiller'in mühim eserlerini dilimize çevirdiği, *Gülistan*'ın (1286 / 1869-70), Vasilâki Efendi'nin, Lucianus'un *Les Parasites*'inden terceme ettiği *Dalkavuk - nâme*'nin (1286), Belin ile beraber 'Alî - Şîr Nevâ'î'nin *Mahbubü'l-kulûb*'unun neşrine yardım ettiği kaydedilmektedir⁵⁰. Meclis-i vâlâ a'zalığı sırasında, Şeyhü'l- İslâm Sa'deddin Efendi'nin *Hoca Tarihi* diye meşhur *Tâcü't - tevârih*'ini de bastırmıştır⁵¹ (1863). Viyana'da 1873'de açılan milletler - arası sergide

1306, s. 64). "Dünyada bu iki terceme kadar birbirine zıd iki şey gösterilemez" fikrinde olan S. Nazif, Ziya Paşa'nın da bir *Telemak Tercemesi* bulunduğu rivayetinden bahseder (Hâmid, *Mektuplar*, İst., Matbaa-i âmire, 1334, c. 1., s. 153, not). *Mahfil* mecmuasında *Yeni Telemak Tercemesi*, c. 11., nu. 19-21, s. 123, 147, 163) tercemenin sadeliğine örnek verme maksadı ile parçalar neşredilmiştir. "Yusuf Kâmil Paşa'nın âdeta *Şefik-nâme* tercemesini taklid ederek vücûde getirdiği *Telemak Tercemesi*, ki bir vakitler hattâ mekteplerde parça parça ezberletilerek, sanki lisan öğretmek için o ağıdalı ifâdesiyle tâze beyinlere yapıştırılırdı; terceme usûlünün en merdud nümûnelerinden birini teşkil eder. Buna mukâbil Ahmed Vefik Paşa'nın yine o eserden yaptığı aynen tercemede bile, bu tefsir ve tazvih maksadıyle yapılmış ilâvelere tesadüf olunuyor" diyen Halid Ziya, V. Paşa'nın eserinden bu hususta misal vermiştir (*San'ata Dair*, Hilmi Kitabevi, 1938, c. 1., s. 45). Vefik Paşa'nın *Telemak Tercemesi*, 1880'de *Hüdavendigâr* gazetesinde tefrikadan sonra, kitap hâlinde basılmıştır (Tab'-ı sâni, Matbaa-i Hüdavendigâr, 1298; üçüncü tabı, İst., Civelekyan Matbaası, 1302). Bu neşirlerde mütercim adı yoktur.

Prof. Mehmed Kaplan, *Tanzir-i Telemak* adlı makalesinde Üniversite Kütüphânesi yazmaları arasında rastladığı bu eserin müellifi bilinmediğini kaydediyor (*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 111., nu. 102, 3 Kasım, 1949). Bu, İ. M. K. İnal'ın, "Sarıyarlı Sâdik Efendi'nin, Kâmil Paşa'nın *Telemak Tercemesi*'ne nazire yazdığı muhibleri tarafından söylenmiş ise de, bir yerde tesadüf edilmemiştir" dediği eser olabilir (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 703).

⁵⁰ Bu hususta önce *Grande Encyclopédie* ve *Journal Asiatique*'de bilgi verilmiş, ilkinden vefatı münâsebetiyle *Servet-i fûnun*'da neşrolunan makalede faydalanılmıştır (Nu. 3, 28 Mart, 1307). Bursalı Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nden başlayarak (İst., Matbaa-i âmire, 1343, c. 111., s. 160 v. d.), F. Giese'nin *The Encyclopaedia of İslâm*'daki *Ahmed Vefik Pasha* maddesinden sonra, *İnönü ve İslâm Ansiklopedisi*'nde, İbrahim Alâeddin'in *Türk Meşhurları*'nda, *Aylık Ansiklopedi*'de (Nu. 24, Nisan, 1946) ve hakında yazılan eserlerde bu malûmat tekrarlanmıştır.

⁵¹ Eserde, bu hususta bir kayid yoktur; cild 1.'in (Matbaa-i âmire, 1279), Maârif Nâzırı Nevres Paşa'nın nezâretinde basıldığı yazılıdır. 20 Mart, 1863 (27 Ramazan, 1279) tarihli arz tezkiresinde eseri, Vefik Paşa'nın tab' ve temsil ettirdiği bildiriliyor (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 704). Sa'id Paşa da bu eserin Vefik Paşa'nın himmeti, Maârif Nâzırı iken matbaaya nezâret eden Edhem Paşa'nın dikkati ile i'tinalı sûrette tab'ından bahseder (*Gazeteci Lisani*, İst., Sabah Matbaası, 1327, s. 85).

teşhir olunmak üzere *Usûl-i mi'mârî-i Osmânî* adlı ve üç lisanda bastırılan eserin Türkçe metnini Edhem Paşa ile Vefik Paşa yazmışlardır⁵². Bunlardan başka Viktor Hugo'dan *Hernani*'yi, Le Sage'dan *Gil Blas Santillani'nin Sergüzeşti*'ni terceme⁵³ ve Molière'in *L'Amour Peintre, Le Bourgeois Gentilhomme* adlı eserlerini *Aşk-ı musavver* ve *Pırçırı Kibar* adı ile terceme ettiği de söylenmektedir⁵⁴. Vefik Paşa'nın, 1864'de Anadolu Sağ Kol Müfettişliği'nden azlinden sonra vaktini boş geçirmeyip, Küre-i arz ile, Afrika, Asya, Avrupa, Şimâlî ve Cenûbî Amerika kıt'alarının haritalarını tanzim ettiğini, yer adlarını Türkçe olarak yazdığını, bunları bi'zzat görenlerin ifâdesinden öğreniyoruz⁵⁵.

⁵² *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 705. *Usûl-i mi'mârî-i Osmânî*'de, Nâfi'a Nâzırı İbrahim Edhem Paşa'nın riyâsetinde tanzim edilen bu eserin Marie de Launay tarafından metni, Montani, Boghoz Chachain ve Maillard tarafından tersim olunarak neşredildiği kaydedilmektedir (İst., 1873).

⁵³ Mustafa Nihad Özön, *Savruk*'un son forması olarak yanlışlıkla *Hernani* tercemesinin cildlenmesine dayanarak, bunun Vefik Paşa'ya âit olduğu hükmüne varmıştır (Zeki Pâkalın, *Ahmed Vefik Paşa*, 1942, s. 245; *Ernani*, *Kalem mec.*, 17 Birincikânun, 1941). M. Nihad Özön, *Zorâkî Tabib'e* yazdığı mukadimede de, Vefik Paşa'nın tab' edilen eserleri arasında bundan başka *Gil Blas Santillani'nin Sergüzeşti*'ni (İst., 1303/1886), *Arslan Avcuları-yahut-Hak Yerini Bulur* adlı bir komediyi (1886) de kaydetmektedir (İst., Kanaat Kitabevi, 1940, s. 23, 24). *Gil Blas*'ın Vefik Paşa'ya âit olduğu, vefatı münâsebetiyle *Servet-i fûnun*'da çıkan makalede de zikredilmiştir (Nu. 3, 28 Mart, 1307).

⁵⁴ *Dudu Kuşları* ve *Savruk*'ta bu eserlerin neşredileceği ilân olunduğu bildiriyor (*Savruk*, İst., Kanaat Kitabevi, 1933, M. Nihad Özön, *Önsöz*, s. 6).

⁵⁵ *Mecmua-i Maârif*, 12 Cemâda 11., 1285, nu. 150; Zeki Pâkalın, *Ayn. esr.*, s. 221.

MİLLETLERARASI XII. ASSİRİYOLOJİ KONGRESİ

(Londra, 1-4 Temmuz 1963)

U. BAHADIR ALKIM

Milletlerarası XII. Assiriyoloji Kongresi 1-4 Temmuz 1963 tarihleri arasında Londra'da Londra Üniversitesine bağlı "Doğu ve Afrika Tetkikleri" Okulunda toplandı. Memleketimizden başka Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Batı Almanya, Belçika, Büyük Britanya, Çekoslovakya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, Irak, İsrail, İtalya, Lübnan, Papalık Enstitüsü (Roma), Suriye ve Yugoslavya'dan gelen delege ve üyelerin sayısı 170'i bulmakta idi.

Memleketimizi Kongrede Prof. Dr. Tahsin Özgüç (Türk Tarih Kurumu mümessili), Prof. Dr. Nimet Özgüç (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mümessili) ve Prof. Dr. U. Bahadır Alkım (Türk Tarih Kurumu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve İstanbul Robert Koleji yüksek kısım mümessili) temsil etmekte idiler.

Kongrenin Teşkilât Komitesi aşağıdaki zevattan mürekkep bulunuyordu : Prof. C. J. Gadd (Başkan), Dr. R. D. Barnett, Dr. O. R. Gurney, Mrs. M. Hackforth-Jones, Mrs. J. V. Kinnier Wilson, Prof. Seton Lloyd, Prof. M. E. M. Mallowan, Dr. E. Sollberger ve Prof. D. J. Wiseman (Sekreter). Büyük bir düzen içinde Kongreyi yöneten Teşkilât Komitesindeki meslekdaşlarımızı tebrik etmeyi ve kendilerine içten teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir borç saymaktayız.

Toplantılarının hepsini genel oturum hâlinde yapan Kongrenin genel konusunu "*Warfare in the Ancient Near East*" (=Eski Yakın-Doğu'da savaş usûlü) teşkil etmekte idi. Çok hararetli ve verimli bilimsel tartışmalara sahne olan oturumlarda 24 bildiri okundu. Aşağıdaki satırlarda, açılış, oturumlar, milletlerarası işbirliği toplantısı, kapanış, sergiler, kabul resimleri ve geziler olmak üzere Kongre çalışmalarını yedi ayrımda özetlemeye çalışacağım :

I. AÇILIŞ

Kongre 1 Temmuz 1963 Pazartesi günü saat 10'da Teşkilât Komitesi Başkanı Prof. C. J. Gadd tarafından açıldı. Delege ve üye-

lere “Hoş geldiniz” diyen Prof. Gadd, Kongrenin geleneksel başkanı olan Prof. G. Dossin (Liège)’in rahatsız olduğundan gelememiş olduğunu söyleyerek onun yerine Prof. Dr. R. Labat (Paris)’in açılış konuşmasını yapacağını bildirdi. Prof. Labat, veciz söylevinde, toplantıya katılanların çoğunluğunu genç Assiriyologların teşkil etmesinden dolayı duyduğu memnunluğu belirtti ve XI. toplantı ile XII. toplantı arasında vefat etmiş olan Prof. Dr. Julius Levwy, Dr. G. Goossens, Prof. Dr. van der Meer, Dr. Naci el-Asil, Prof. Dr. V. Christian ve Prof. Dr. Margarete Falkner’in hâtıralarını tâziz için kongresistleri bir kaç dakikalık sükûta dâvet etti. Bu değerli meslektaşların kaybı, üyeleri büyük bir üzüntüye sevk etmiş bulunmakta idi. R. Labat’ın konuşmasından sonra açılış toplantısına nihayet verrildi.

II. OTURUMLAR

BİRİNCİ OTURUM (1. Temmuz. 1963, saat 11.30-12.45, oturma başkanı : R. Labat) : “*La guerre au temps de la première dynastie babylonienne*” (=Birinci Babil hânedanı zamanında savaş) başlıklı ilk bildirisinin G. Dossin tarafından okunacağı programda yazılı bulunmakta idi. Ancak rahatsızlığı yüzünden G. Dossin Kongreye gelemediği ve bildirisinin yazılı metnini de göndermediği için sıradan sonraki Prof. Dr. K. Bittel’in (Berlin) tebliğine geldi. İşlerinin çokluğu dolayısıyla Londra’ya gelme imkânını bulamayan K. Bittel’in bildirisi Prof. Dr. H. Otten (Marburg/Lahn) tarafından okundu. Projeksiyonlu ve çok ilginç olan bu bildirisinde Bittel, Boğazköy (Hattuşa-) kazılarının bilhassa son iki döneminde meydana çıkmış olan arkeolojik ve filolojik buluntuların önemini belirtmekte idi. Bu bildiri de Boğazköy kazıları “Büyükkale’de” ve “yamaçtaki evde” olmak üzere iki bölümde özetleniyordu. Büyükkale’deki kazıda: üç safhalı (Ia, Ib, Ic) I. katın, II. katın, iki safhalı (IIIa, IIIb) III. katın ve dört safhalı (IVa, IVb, IVc, IVd) IV. katın karakteristik buluntuları açıklanmakta, Büyükkale’nin Hitit devrine ait surlarının tamamıyla açılmış olduğu belirtilmekte ve askerî mimarlık şu suretle tesbit edilmekte idi: IVa ve IVb’de: potern; IIIc-IIIb (takr. M. ö. 1280) ile IIIa (takr. M. ö. 1200)’da: onarım; Ib’de: yeni bir surların inşası; Ia’da: kapıların ilâvesi. Bundan başka, Büyükkale’de 118 çiviyazılı tabletin bulunduğu, bunlar arasında *Bentešina*’nın bir vesikasının da mevcut olduğu açıklanmakta idi. Büyükkale’nin batı ete-

ğindeki "Haus am Abhang" (=yamaçtaki ev)'e gelince : burada 411 tabletin meydana çıkarıldığı ve bunların KBo XIII'de yayınlanacakları bildiriliyordu.

1907 yılındaki Th. Makridy kazısına ait toprak yığının da son dönem çalışmalarında araştırıldığı ve bu toprak atma yerinde 2000'e yakın tabletin ele geçmiş olduğu ayrıca tebliğde belirtildi. Prof. Otten'in beyanına göre bu tabletlerin dörtte üçünün gözden geçirildiği ve bunlar arasında aşağıdaki konulara ait olanlarının bulunduğu anlaşılmakta idi. *Madduwattaş metni* (4 adet), *Kizzuwatna* ile ilgili metin (5 adet), *Hitit kanunu* ile ilgili metin (4 adet), *Kumarbi efsanesi* ile ilgili metin (10 adet), *Gilgames eposu* ile ilgili metin (3 adet). Makricy'nin, o zamanlar bu tabletleri Boğazköy'ün hangi kesiminde bulmuş olduğunun tesbitine imkân hasıl olamadığı ayrıca açıklandı.

İKİNCİ OTURUM (1 Temmuz 1963 Pazartesi, saat 14-17, oturum başkanı : A. Falkenstein) :

a) *Birinci bildiri* : W. von Soden (Münster/Westf.), "*Die Assyrer und der Krieg*" (=Assurlular ve savaş) : Prof. von Soden, genel olarak, kronolojik sıraya göre, Assur ordu sistemini ve savaş usûlünü, bu alanda önce yapılmış olan araştırmaları da özetliyerek ele aldı. Mitanni devletinin ortadan kalkmasını müteakip, ilk Assur savaş sisteminin daha ziyade savunma esasına dayandığını, Salmanasar I (M. ö. 1274 - 1244)'den sonra Assur akidesinin savaşa hak veren bir ideolojiyi gösterdiğini, ancak sistematik bir fetih siyasetinin daha sonraki çağlarda görüldüğünü açıkladı ve Assurluların büyük başarılarının yalnız askerî sahada değil, aynı zamanda, kıralın hazır bulunmadığı zamanlarda da yürütülebilen sevki idarede aranması gerektiğini ilâve etti.

b) *İkinci bildiri* : H. W. F. Saggs (Londra), "*Assyrian Warfare in the Sargonid Period*" (=Sargon çağında Assur savaş sistemi) : Dr. Saggs, daha önce W. Manitus tarafından ele alınan bu konuyu yeniden işliyerek özetledi. Assur ordusunun kuruluşundan, daimî bir ordunun birliklerinden, savaş mevsiminden, Assur ordusunun ilerleyiş gücünden ve yürüyüş nizamından bahsederek Assur savaş sisteminin politik yönüne geçti ve siyaset unsuru olarak Assurluların yaptıkları işkence metodunu ele aldı. Assurluların, giriştikleri savaşlarda ülke genişletme amaçlarının yegâne gâye olmadığını belirterek Assur savaş sisteminin taktik yönlerini açıkladı.

Konferansçının konuşmasını müteakip söz alan H. Otten, Assurlulara maledilen savaş usûlünün aslında Hurlara maledilmesi gerektiğini ileri sürdü. S. N. Kramer (Philadelphia), Assurluların esirlerin gözlerini kör ettiklerini, Sumerlilerin ise kulaklarını kopardıklarını açıkladı. E. Porada (New-York), vücut zırhının Nuzi'de mevcut olduğunu, ok uçlarının ise Eski Bronz Çağı sonunda görüldüğünü açıkladı. I. J. Gelb, (Chicago), Assurlularda daimî ordunun varlığına inanmadığını beyan etti. A. Falkenstein ise, Eski Ahit'de tüccar bir kavim olarak gösterilen Assurluların, ekonomik şartlar altında da savaş yapıp yapmadıklarını konferansçıya sordu.

c) *Üçüncü bildiri*: Y. Yadin (Kudüs), "*The Assyrian War-Machine and the Fortifications of Palestine*" (=Assur savaş makinesi ve Filistin kaleleri): Bu çok enteresan ve projeksiyonlu konuşmasında Prof. Dr. Yadin, Hazor, Gezer ve Megiddo'daki Salomon (=Süleyman) devri (takr. M. ö. X. yüzyıl ortası) şehir kapılarının birbirine benzediklerini, arkeolojik araştırmalar sonucunda meydana çıkmış olan bu kapı irşalarının Tevrat'taki kayıtlara uyduğunu ve bahis konusu olan bu yerlerde tek bir tahkimat sisteminin mevcut olduğunu açıkladı.

ÜÇÜNCÜ OTURUM (2 Temmuz 1963 Salı, saat 9.30-12.45 oturum başkanı : J. Klima (Prague) :

a) *Birinci bildiri*: A. Goetze (New Haven), "*Warfare in Ancient Asia Minor*" (=Eski Küçük Asya'da savaş usûlü) : Mazereti dolayısıyla Kongreye gelme imkânını bulamayan Prof. Goetze'nin bu bildirisi Dr. O. Gurney (Oxford) tarafından okundu. Tebliğ sahibi, yazılı vesikalara dayanarak M. ö. 1800-1200 yılları arasında Anadolu'da rastlanan savaş tekniğinden, arabalı savaşçılardan, Asianik bir kavim olup maden kullanmasında ileri bir seviye gösteren Hurların bu alandaki etkilerinden, savaşla ilgili bazı deyimlerin Hurlardan olduğundan (örneğin: *kuşi*=savaş arabasını kullanan adam; muhtemelen *şananu*=savaş arabasındaki üçüncü adam) ve Hurlardan kullanılan ve kale kapılarını zorlamada büyük vazife gören ve Hurların bir icadı olarak telâkki edilen "koç boynuzu" nun Hititler'de de mevcut olduğundan bahsederek güzel bir icmal yaptı.

b) *İkinci bildiri*: U. Bahadır Alkım (İstanbul, "*Excavations at Tilmen Hüyük, 1959-1962*" (=Tilmen Hüyük 1959-62 dönemi kazıları) : Türk Tarih Kurumu, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fa-

kültesi adına Gaziantep ilinin İslâhiye ilçesinin 10 km. doğusunda bulunan Tilmen Hüyüğünde konferansçının başkanlığı altında yapılmakta olan kazıların dört mevsimlik genel sonuçları bu projeksiyonlu bildiriye açıklanmakta idi. Tebliğde, Tilmen Hüyüğünün bilhassa II. kültür katında meydana çıkarılmış olan sarayın ve onun altındaki III. katın önemi üzerinde duruldu. Prof. Alkım, II. kat sarayının üç safha (IIa, IIb, IIc) geçirdiğini, IIa'nın M. ö. XIV. - XIII. yüzyıla, IIb'nin M. ö. XVI. - XV. yüzyıla, IIc'nin ise M. ö. XVIII. - XVII. yüzyıla tarihlenebileceğini açıkladı ve IIc safhasında bulunan üzeri çivi yazısı lejandlı olup Suriye stilindeki silindirik mühür baskılı *bulla*'nın üslûp ve önemini belirtti (Lejandda "*İbladu*" adı okunmaktadır). Henüz bâkir kayaya ulaşılmadığı halde, III. katta tesbit edilen 7 safha (IIIa, IIIb, IIIc, IIId, IIIe, IIIf, IIIg) bildiriye birer birer ele alındı. Bunlardan IIIa ve IIIb'nin Orta Bronz Çağının ilk safhasına (takriben M. ö. XX. - XVIII. yüzyıl), IIIc, IIId, IIIe, IIIf ve IIIg'nin de Eski Bronz Çağının son safhasına (takr. M. ö. XXV.-XXIV. yüzyıl) ait olabileceği tebliğ sahibi tarafından ileri sürüldü ve son safhanın (IIIg) Eski Bronz II, 3'e ait olabileceği ihtimali üzerinde duruldu. Dr. Alkım'ın bildirisinin sonuçları bir kaç madde de özetlenmekte idi :

“1 — IIc safhasında Tilmen Hüyüğün, Yamhad Kırallığına ait bulunduğu ve bu kırallığı teşkil eden 20 küçük kırallıktan biri olduğu anlaşılmaktadır. Tilmen Hüyüğün bu IIc evresini ortadan kaldıran Kırıl, muhtemelen Hattuşil I'dir. Hattuşil I'in bu tahribi, —1957 yılında Boğazköy'de bulunmuş olan Akkadca-Hititçe metinde görüldüğü veçhile— Halep seferi esnasında yapmış olması mümkündür.

2 — M. ö. III. binyılının sonunda Amuk bölgesine, genel olarak kuzey Suriye'ye, vâki olan Hur istilâsının İslâhiye bölgesi üzerinden geçmiş olması büyük bir ihtimal dahilindedir. Tilmen Hüyüğünün IIIc ve IIId safhalarında meydana çıkan kaliteli ve iyi işçilikteki madenî eserleri bu Asianik kavme atfetmek yerinde olur.

3 — Tilmen Hüyük, Tel Açana (=Alalah)'nın VII. kattan önceki tabakalarının tarihlendirilmesi için de malzeme sağlamıştır. Ayrıca, Eski Bronz Çağının son evresinde Suriye - Kilikya sanatı için de mukayese örnekleri vermiştir.

4 — Tilmen Hüyüğün IIIf ve IIIg evrelerinde bulunmuş olan bazı buluntuların, Tell Brak ve Tell Chagar Bazar'ın Sargonid katında bulunan bazı eser ve keramiğe benzemesi, M. ö. III. binyılının

son çeyreğinde Mezopotamya ile Amanus'ların orta kesiminin doğu bölgesi arasındaki münasebete dair arkeolojik belgelerin mevcudiyetini göstermektedir. Bu keyfiyet ise, yarı-lejander mahiyette olan Naram - Sin metninin gerçekliğini doğrulamak için bizi bir adım daha ileri götürmektedir. Bilindiği üzere, bu metinde Amanus kıralının adı dahi zikredilmektedir (*Iskippu* LUGAL HURSAG ERIN (KBo III 13, ö. y. 13).

5 — Tilmen Hüyüğün eski adını henüz bilmiyoruz. Gelecek kazılarımızın hem bu hususu açıklamasını ve hem bu Hüyüğün daha eski katlarına ait yeni malzeme sağlamasını ümid edelim.”

Bildirinin okunmasını müteakip E. Porada, M. E. L. Malowan ve C. J. Gadd söz alıp bazı noktaları Prof. Alkim'a sordular. Konferansı kendilerine ayrı ayrı tamamlayıcı açıklamada bulundu.

c) *Üçüncü bildiri*: Tahsin Özgüç (Ankara), “*Excavations at Kültepe*” (=Kültepe kazıları): Prof. T. Özgüç bu projeksiyonlu tebliğinde, 1961 ve 1962 yıllarında gerek Kâneş kârumunda ve gerek Kültepe Hüyüğünde kendi idaresi altında yapılmış olan kazılarda meydana çıkan en karakteristik buluntuların takdim ve tahlilini yaptı ve Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına geliştirilmekte olan bu kazıların Eski Anadolu arkeolojisiindeki önemine işaret etti. Bildiri ilgi ile takip edildi.

d) *Dördüncü bildiri*: Nimet Özgüç (Ankara), “*War deities at Kültepe during the Period of Assyrian Colonists*” (=Kültepe’de Assur Kolonileri devrinde savaş Tanrıları): Bayan Prof. Dr. N. Özgüç projeksiyonlu bu tebliğinde “Kârum Kaneş” ’de bulunmuş olan savaş tanrısı tasvirlerinin takdimini ve tenkidî tahlilini yaparak bunların üslûp özelliklerini ve eski Anadolu dinindeki önemlerini açıkladı. Tebliğ dikkat ve ilgi ile takip edildi.

e) *Beşinci bildiri*: Tahsin Özgüç (Ankara), “*Excavations at Altintepe*” (=Altintepe Kazıları [Projeksiyonlu]): Prof. Dr. T. Özgüç bu ikinci bildirisinde, Erzincan’ın 20 km. kadar doğusunda bulunan Altintepe’de Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ev Müzeler Genel Müdürlüğü adına yapmış olduğu kazıların bilhassa 1961 ve 1962 dönemlerine ait ilginç sonuçları açıkladı. Urartu medeniyetinin mimarlık, heykeltıraşlık ve keramik alanındaki bu seçkin örnekleri eski Anadolu uygarlığına olduğu kadar eski Önasya uygarlığına da yeni örnek ve bilgiler eklemekte idi.

DÖRDÜNCÜ OTURUM (2 Temmuz 1963 Salı, saat 14-17.30, oturum başkanı : W. von Soden (Münster/Westf) :

a) *Birinci bildiri*: E. Porada (New-York), “*Some Thoughts on Battlements in Western Asiatic Architecture and Iconography*” (=Batı Asya mimarlığında ve ikonografyasında rastlanan seğirdim korkuluğu hakkında bazı düşünceler) : Prof. Bayan Porada, kalelerin seğirdim korkuluklarına eski Mısır sanatında eski Yakın-doğu sanatından daha evvel rastlandığını, Önasya’da bunların tasvirlerinin M. ö. II. bin yılının ortasından itibaren görüldüğünü söyledi ve seğirdim korkuluklarının, kuşatma makinalarına karşı sûr savunmalarını sağlamak için yüksek irtifadaki kulelerin inşası ile münasebettar olduklarını ileri sürdü. Mısır seğirdim korkuluklarının yuvarlak yapılı olmalarına mukabil Önasya seğirdim korkuluklarının kademeli ve köşeli olduklarını açıklayarak bu Batı Asya seğirdim korkuluklarının bu şekilde oluşlarının âmilini, inşa ve fonksiyondan ziyade belirli bir örneğin tatbikinde aramanın yerinde olacağını, zira daha önceki devirlere ait Batı Asya keramiği üzerinde köşeli ve kademeli seğirdim korkuluklarının görüldüğünü beyan etti. Konferansçı, M. ö. II. binyılından sonra kademeli seğirdim korkuluklarının tahkim edilmiş dünyevî yapılarda, dinî binalarda (örneğin: tapınak ve sunaklarda), kıralların ve tanrıların baş kıyafetlerinde görüldüğünü ve bahis konusu olan bu çağlarda bu motifin koruyucu senbolik bir anlamı taşıyabileceğini ve hattâ bu güne kadar bu anlamını muhafaza ettiğini açıkladı. Miss Porada’nın bu ilginç bildirisinden sonra Dr. R. D. Barnett, Dr. M. Veronica Seton-Williams ve Prof. Y. Yadin bazı sorular sordular. Bu vesile ile Dr. Seton-Williams Anadolu’da Hacılar’da bulunmuş olan keramik üzerinde kademeli seğirdim motifinin görüldüğünü açıkladı. Prof. Dr. Yadin ise eski Önasya kalelerinde görülen köşeli ve kademeli seğirdim korkuluklarının kale müdafilerine savunma bakımından kolaylık sağladığını, oysaki Mısır’da rastlanılan çeyrek daire biçimli seğirdim korkuluklarının ise müdafilerin savunmalarına daha az elverişli olduğunu isabetli bir surette söyledi.

b) *İkinci bildiri*: S. N. Kramer (Philadelphia), “*Sumerian Literary Texts*” (=Sumer edebî metinleri) : Prof. Kramer, Ur kazılarında bulunmuş olup Eski ve Orta Babil devirlerinde kaleme alınan Sumerce ve kısmen Akkadca tabletlerin bir kısmını “*Literary Texts from Ur, vol, VI, Part II*” başlığı altında yayıma hazır duruma getirdiğini açıkladı ve bunların muhteviyatını özetledi. Tebliğden sonra

söz alan Prof. Gadd, bahis konusu olan çağdaki tabletlerin % 95'inin Sumerce, % 5'inin ise Akkadca olduğunu belirtti ve bazı atasözünü metinlerinin iki dilde (Sumerce - Akkadca) yazıldığını beyan etti.

c) *Üçüncü bildiri*: B. Hrouda (Saarbrücken), "*Der assyrische Streitwagen*" (=Assur savaş arabası) : Dr. Hrouda, Assur savaş arabasını kronolojik bir surette ele alıp yapılış tekniğini, atların koşum takımlarını, başlarındaki süsleri ayrıntıları ile inceldi ve muhtelif Assur kırılları zamanındaki tipik değişiklikleri açıkladı. Projeksiyonlu olan bu bildiri ile ilgili ilk soruyu T. Madhloum (Bağdad) sordu. Bay Madhloum, Tukulti-Ninurta II (M. ö. 889-884) devrindeki savaş arabasına konferansçının beyan ettiği gibi üç atın koşulmasının mümkün olamayacağını, muhtemelen dört atın koşulduğunu ileri sürdü. I. J. Gelb, Ur-standard'ında tasviri görülen arabaların fonksiyonlarının ne olduğuna dair bir soru sordu. M. E. L. Mallowan, Sumer arabalarının savaş bittikten sonra vazife görmüş olmaları fikrinde bulunduğunu açıkladı. General Y. Yadin ise, savaş arabalarının stratejik görevlerini ayrıntılı bir şekilde açıkladı.

d) *Dördüncü bildiri*: M. Lambert (Paris), "*La guerre entre Lugal-zaggessi et Urukagina : ses incidences sur l'économie de Lagash*" (=Lugal-Zaggessi ile Urukagina arasındaki savaş ve bu savaşın Lagaş ekonomisi üzerindeki etkileri) : Konferansçının tebliğinde geçen "*kanalın çalınma ayı, yıl 1*" tarzındaki tercümeyle Dr. E. Sollberger (Londra) itiraz etti ve bir kanalın nasıl çalınabileceğini sordu. Tartışmaya A. Falkenstein (Heidelberg), C. J. Gadd ve R. Labat da katıldılar. Neticede M. Lambert, faraziyesinin yüzde yüz değilse bile yüzde seksen veya 90 bir isabet kaydedebileceğini açıkladı.

BEŞİNCİ OTURUM : (3 Temmuz 1963 Çarşamba, ö. e. saat 9.30-10.45, oturum başkanı : S. N. Kramer) : J. R. Kupper (Sclëssin-Belçika), "*L'opinion publique à Mari*" (=Mari'de halk oyu) : Konuşucu, Archives royales de Mari XIII'de yayımlanacak olan bir mektubu ele alarak ilginç bir konuya temas etti. Adı geçen mektupta, *Terqa* valisi *Kibri-Dagan*'a kiral *Zimrilim*'in, eyaletin bir yerinde oturan bir şahsı yoketmesini emrettiği ve fakat *Kibri-Dagan*'ın uygun bir fırsat bulmadığı kaydedilmekte idi. Kupper'e göre, bu kayıttan *Zimrilim*'in adı geçen şahsı gizlice öldürmek istediği, ancak bu olayın yayılmasını da istemediği zira kiralın, "halk oyunun" bir reaksiyonu ile karşılaşmasından endişe ettiği muhtemel görülmektedir. Kupper, başka mektuplarda da böyle bir halk oyunun göz önünde tutulduğu-

nun müşahede edildiğini açıklayarak meselâ bir memurun kıtlık tehlikesine maruz bir şehrin ileri gelen şahsiyetlerini terketmeleri hususunda verilmiş olan emre itaat etmediği, zira orada kalacak olan halk adamlarının (halkın) [=“*muşkênu*”] durumu protesto edeceklerinin metinde okunduğunu belirtti. Yine Kupper, “şehrin ağzı” deyiminin “halk oyu” anlamına gelen bir tâbir suretinde (= *pi âlim*) bazı Mari tabletlerinde geçtiğini belirterek bu konu üzerinde tamamlayıcı açıklamalarda bulundu. Konferansçıdan sonra söz alan W. von Soden, *ARM 1*'de de böyle bir kaydı hatırladığını ve adı geçen metinde Şamşıaddu'nun gizlice bir şahsı bertaraf etmek isteğinin yazılı olduğunu beyan etti. J. Nougayrol, bu iki kelimenin başka şekilde de okunabileceğini ileri sürdü. V. Korošec, R. Frankena, I. J. Gelb, S. N. Kramer ve A. Falkenstein, Kupper'in ortaya attığı fikir üzerinde tartışarak bu meselenin eski Yakın-Doğu'nun sosyal tarihi için etraflı bir surette incelenmesi gerektiği mutalaasında bulundular.

ALTINCI OTURUM (4 Temmuz 1963 Perşembe, ö. e. saat 9.30-12.45, oturum başkanı : Tahsin Özgüç [Ankara]) :

a) *Birinci bildiri* : H. J. Lenzen (Bağdad), “*Ausrabungen in Warka*” (=Warka Kazıları) : Prof. Lenzen, son dönem Uruk (Warka) kazıları hakkındaki ilginç tebliğini okudu.

b) *İkinci bildiri* : W. G. Lambert (Baltimore), “*The Great Battle of the Mesopotamian Religious Year : the Conflict in the Akitu House*” (=Mezopotamya dinî yılında büyük savaş : Akitu Evindeki mücadele) : Dinî ve filolojik olan bu konu etraflı bir şekilde Lambert tarafından açıklandı ve ilgi ile takip edildi.

c) *Üçüncü bildiri* : I. G. Gelb (Chicago), “*The ERÍN Class in Ancient Mesopotamia*” (=Eski Mezopotamya'da ERİN sınıfı) : Konferansçının yakında yayımlıyacağı” Eski Mezopotamya'nın sosyal ve ekonomik bünyesi” adlı eserine bir fasıl halinde girecek olan bu ilgiçeker konunun okunuşundan sonra A. Falkenstein söz alarak bazı noktalara temas etti.

d) *Dördüncü bildiri* : V. Korošec (Ljubljana); “*Warfare of the Hittites seen from the Legal Point of View*” (=Hukukî bakımdan Hititlerde savaş usûlü) : Prof. Korošec, Hitit siyasî tarihinde savaş usûllerinin gelişmelerini aydınlatan vesikalar muvacehesinde, Eski Hitit Devleti zamanında savaşın sırf bir istilâ manzarası arzettiğini, bahis konusu olan devirde zaptedilen şehir ve ülkelerin ekseriya yıkılıp yıkıldığını belirtti. Yeni İmparatorluk devrinde ise savaş âmili olarak

istilâ ve yağma fikrinin yanı başında işgal edilen arazinin yeniden teşkilâtlandırılmasının ve işgal bölgelerindeki halkın mukadderatının tâyininin de gözönünde tutulduğunu açıkladı. Hitit devlet dini icabı bazı savaşların, Hitit Fırtına tanrısı tarafından verilen bir karar suretinde tecellî ettiğine işaret eden konferansçı Hitit tarihî menbalarında zaptedilen arazideki halkın katliâma maruz kaldığına veya esirlerin uzuvlarının sakat edilmesi (meselâ gözlerinin kör edilmesi v. s.) hususuna rastlanmadığını, oysaki Hitit İmparatorluk çağının son kırallarıyla çağdaş Assur kralı Salmanassar I (M. ö. 1272-1243)'in annallerinde gerek katliâma ve gerek esirlerin sakat edilmelerine dair kayıtların fazlasıyla bulunduğunu tebarüz ettirdi. Bu ilginç bildirin okunmasını müteakip Dr. Fr. Cornelius, konferansçıya, bir soru sordu ve gerekli cevabı aldı.

e) *Beşinci bildiri*: Fr. Cornelius (Greifenberg): "ERIN-Manda". Konferansçı, Hitit çiviyazısı metinlerinde geçen "ERIN-manda" 'dan bir halk topluluğunun değil, bir savaş kıtasının kasdedildiğini ileri sürdü ve bu deyim Samî dillerden olmayıp muhtemelen Hind-Avrupa dillerinden gelebileceğini açıkladı. Dr. Cornelius'a göre "Mandos" Hind-Avrupa lisanlarında "araba atı" anlamına gelir. (Lâtince v. s. mandus) ve bu duruma nazaran ERIN-Manda, Arabalı Hind-Avrupa savaşçılarıdır.

Prof. I. J. Gelb, konuşucunun fikrine katılmadığını açıkladı.

YEDİNCİ OTURUM (4 Temmuz 1963 Perşembe, saat 14.30-17.30, oturum başkanı : E. Porada):

a) *Birinci bildiri*: VI. Souček (Prague), "*Die Gefangenen in der hethitischen Gesellschaft*" (=Hitit toplumunda tutsaklar): Bildirinin okunuşundan sonra konuşucuya H. Otten ve I. J. Gelb, konusu ile ilgili sorular sordular.

b) *İkinci bildiri*: J. Nougayrol (Paris), "*Guerre et paix à Ugarit*" (=Ugarit'de savaş ve barış): Prof. Nougayrol, tafsilâthi bildirisinde, Ugaritica V'de yayımlanacak olan yeni buluntuları gözönünde tutarak Ugarit'in savaş ve barış gücü üzerinde ayrıntılı açıklamada bulundu. Bu arada, Ugaritica V, 20'de "*Arda*" (=konferansçıya göre muhtemelen bu günkü Arad) adlı bir şehrin kuşatıldığına dair kaydın mevcut olduğundan bahsederek Ugaritica V, 23'de Ugarit'den Alaşiya'ya (=Kıbrıs'a) yazılan bir mektupta, V, 24'de ise Ugarit kralının Alaşiya kralına yazdığı bir mektupta "arabalarımın hepsi

Hitit ülkesindedir” suretinde bir kaydın bulunmasının önemine işaret etti. Bildiriyi müteakip H. Otten, Boğazköy’de son sezonların birinde meydana çıkan Şubbiluliuma II’ye ait bir tablette Hitit’lerle Alaşiya arasındaki münasebeti açıklayan bilginin ışığı altında Prof. Nougayrol’un ele aldığı Ugarit vesikalarının önemine temas etti. W. von Soden ve Y. Yadin ayrıca açıklamada bulundular.

c) *Üçüncü bildiri*: A. Finet (Ham-sur-Heure), “*Termes militaires accadiens dans l’Ancien Testament conservé dans les Rois XV, 16-22*” (=Eski Ahit, Kırallar XV, 16-22’de Akkad askerî deyimleri”. Tebliğ ilgi ile dinlendi.

III. MİLLETLERARASI İŞBİRLİĞİ TOPLANTISI (3 Temmuz 1963 Çarşamba, saat 11-12.30).

Bu oturum, Assirioloji alanında milletlerarası işbirliğine (Cooperation internationale) tahsis edilmişti. Yirmi üye söz alarak muhtelif projeleri hakkında izahat verdiler.

Birinci açıklama: M. E. Mallowan: 1957’denberi Nimrud’da Fort Shalmanassar’da (Salmanassar kalesinde) yapılmakta olan kazıların genel raporunu 1963 sonunda bitireceğini ümid ettiğini, Irak Müzeler Genel Müdürlüğü ile anlaşmaya varılarak 17 uzman işçinin İngiltere’den Bağdad’a gideceğini, bu işçilerin hâlen Bağdad Müzesinde muhafaza edilmekte olan fildişi eserlerini tamir ederek tamamlyacaklarını, Nimrud tabletlerinin ise Prof. D. J. Wiseman ve D. Oates tarafından yayınlanacağını bildirdi.

İkinci açıklama: K. Deller (Roma) : Pontificio Istituto Biblico (Papalık İncil Enstitüsünün)’nun delegesi olan Prof. Deller, adı geçen Enstitünün 1963-64 yıllarına ait çalışma ve yayın programı hakkında ayrıntılı bir konuşma yaptı ve bunlar arasında aşağıdaki eserlerin neşredileceklerini beyan etti : Soden-Röllig : *Das akkadische Syllabar* ; A. Falkenstein : *Gudea III* ; R. Borger : *Babylonisch-assyrische Lesestücke* ; K. Hecker : *Die Sprachen de altassyrischen Texte-Kappadokien*.

Üçüncü açıklama: J. Nougayrol (Paris) : Ugarit’de Boğazköy tipinde bir Hitit metni bulunduğunu ifade ile bu metnin yakında yayın alanına konulacağı müjdesini verdi.

Dördüncü açıklama: R. Labat (Paris) : Prof. R. Ghirshman’ın, Sus’da bulmuş olduğu metinlerin neşrinin kendisine tevdi edildiğini, bu metinler arasında 44 mektubun ve 42 idarî ve hukukî vesikanın bulunduğunu bildirdi. P. Garelli (Paris)’in devlet doktorası mahiyete

tindeki “*Les Assyriens en Cappadoce*” adlı tezinin yayınlanmak üzere olduğunu ayrıca sözlerine ekledi.

Beşinci açıklama: W. von Soden (Münster Westf.) : *Reallexikon der Assyriologie*'nin redaksiyonunun Prof. Margarete Falkner'e verildiği bir sırada Falkner'in vefat etmiş olduğunu, şimdi ise bu görevin Dr. Ruth Opifizius'a tevdi edildiğini, bundan sonra çıkacak fasikül-lerde yazarların makalelerini kendi dillerinde kaleme almalarının prensip olarak kabul edildiğini, ancak alfabe sırasının Alman alfabe dizinine göre yürütüleceğini ifade etti ve *Akkadisches Handwörterbuch*'un V. fasikülünün hâlen baskıda olduğunu ayrıca açıkladı.

Altıncı açıklama: I. J. Gelb (Chicago) : Th. Jacobsen'in vefatından sonra, *Assyrian Dictionary*'nin yayın çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi verdi.

Yedinci açıklama: W. F. Leemans (Arnhem) : Leiden Üniversitesi'ndeki Enstitüsünün bir yıllık çalışma programını anlatarak 1964 plânını açıkladı.

Sekizinci açıklama: H. J. Lenzen (Bağdad) :

Uruk (Warka) kazılarına devam edileceğini, önümüzdeki dönemlerde arkaik tabakaların tamamen açılacağını, “Babil Kapısı” adını alan kesimdeki kazıları tamamlamak istediğini beyan etti.

Dokuzuncu açıklama: C. J. Gadd (London) : *The Cambridge Ancient History*'nin Eski Yakın-Doğu tarihini ilgilendiren ve ayrı ayrı bölümler halinde çıkmakta olan fasikülleri hakkında tamamlayıcı izahatta bulundu.

Onuncu açıklama: R. D. Barnett (Londra) : British Museum'un yeni yayınlarını zikretti ve Ur kazılarında bulunmuş olan Kassit devri belgelerinin T. C. Mitchell tarafından yayımlanacağını, kendisinin ise *Illustrations from the Old Testament* adlı bir eseri neşretmek üzere olduğunu beyan etti.

Onbirinci açıklama: J. Klima (Prague) : Babilonya veraset hukuku üzerinde hazırlamakta olduğu eserinin geliştiğini açıkladı.

Onikinci açıklama: V. Souček (Prague) : Neşriyat faaliyeti hakkında izahat veren Dr. Souček, Prof. Dr. G. R. Meyer (Berlin)'in, Urartu madeni eserlerine dair kaleme aldığı eserini tamamladığını ayrıca bildirdi.

Onüçüncü açıklama: V. Korošec (Ljubljana) : Doğu Avrupa ülkelerinde, Eski Yakın-Doğu hukuku üzerinde gelişmekte olan çalışmalar hakkında ayrıntılı açıklamada bulundu.

Ondördüncü açıklama: E. von Schuler (Berlin) : “*Anadolu Kaşkaşları*” adlı bir kitabını yakında bitireceğini, J. Friedrich’in “*Yazı Tarihine*” dair bir eserinin uzak olmyan bir gelecekte neşredileceğini, bunlardan başka “*Eski Doğu devlet ve vassal andlaşmaları*” ’nın yakında yeniden ele alınıp yayın alanına sunulması için teşebbüse geçileceğini söyledi ve H. Kümmel’in de “*Amurru’nun siyaset Tarihi*” ve “*Kassit devri*” adlı kitaplarının keza yayınlanacağı haberini verdi.

Onbeşinci açıklama: E. Porada (New York) : Enstitüsünün genel ve özel faaliyeti hakkında ilginç açıklamalarda bulundu.

Onaltıncı açıklama: W. G. Lambert (Baltimore) : Yakın gelecekteki çalışmalarını betimledi.

Onyedinci açıklama: H. Otten (Marburg Lahn) : Alman Arkeoloji Enstitüsünün yayınları arasında W. Orthmann’ın “*Die Keramik der frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*” adlı kitabının basılmış bulunduğunu, Dr. Fr. Fischer’in “Boğazköy Hitit Keramiği” adlı eserinin de tabedilmekte olduğunu söyledi ve KBo XII’nin, Boğazköy’den “Yamaçtaki ev” adı ile tanınan binada meydana çıkan tabletleri ihtiva edeceğini söyledi.

Onsekizinci açıklama: W. von Soden (Münster Westf.) : Aynı oturum içindeki bu ikinci konuşmasında von Soden, Eski Yakın-Doğu kronolojisi hakkında bütün kaynakları bir araya toplayan bir cilt yayımlamak arzusunda bulunduğunu beyan etti.

On dokuzuncu açıklama: F. Lieb (Basel) : Eski Önasya tarihî kaynaklarının tercümesini külliyat halinde toplayan kitapların mevcudunun tükendiğini, bu itibarla bu kabil önemli külliyatın fotomekanik tekniği ile yeniden basılmasının pek yerinde olacağını belirterek bu işe vakit kaybetmeden geçilmesi temennisinde bulundu.

Yirminci açıklama: J. Nougayrol (Paris) : Gelecek Kongrenin (XIII. Milletlerarası Assirioloji Kongresi) 1964 yılında Paris’de toplanmasını teklif etti. Bu teklif alkışlarla karşılandı.

IV. KAPANIŞ

(4 Temmuz 1963 Perşembe, saat 16.45)

Rahatsızlığı dolayısıyla Kongreye gelme fırsatını bulamayan G. Dossin’in yerine, geleneksel kapanış konuşması R. Labat tarafından yapıldı. R. Labat çok veciz hitabesinde, XII. Kongrenin başarılı geçtiğini, kaliteli genç bilginlerin miktarının gittikçe artmış olma-

sının, Assiriyolojinin geleceği için büyük vaatler gösterdiğini, uzak ülkelerden —ezcümle Amerika'dan, Türkiye'den ve diğer Yakın Doğu memleketlerinden— Kongre için Londra'ya kadar gelen meslektaşlarına pek müteşekkir olduğunu açıkladı. Kongrenin Teşkilât Komitesine teşekkürlerini, Londra Üniversitesi "Doğu ve Afrika Dilleri Tetkikleri" Okulu Müdürlüğüne de, Kitaplık salonunu toplantılara tahsis etmesi dolayısıyla, şükranlarını ifade ettikten sonra XIII. Milletlerarası Assiriyoloji Kongresinin Paris'de toplanmasına karar verildiğini açıklayarak kapanış konuşmasını bitirdi.

V. SERGİLER

Kongre münasebetiyle British Museum'da iki sergi düzenlenmişti :

a) Layard Sergisi: British Museum'un Batı Asya Antikiteleleri Bölümünün açmış olduğu "*Layard ve halefleri: XIX. yüzyılda Assur bölgesinde yapılan araştırma ve keşifler*" adını taşıyan bu sergi, British Museum'un Mütevelli Heyetinin verdiği resepsiyon (aş. bk. VI, b) sırasında ziyaret edildi. Sergide bu konu ile ilgili 71 parça resim, gravür, basma eser v. s. teşhir edilmekte idi. Baş Konservatör Dr. R. D. Barnett'in ve mesai arkadaşlarının büyük gayret ve himmeti ile hazırlanan ve hem British Museum'dan ve hem İngiltere'nin diğer millî müzelerinden ve aynı zamanda özel koleksiyonlarından alınan eserlerle zenginleşen bu sergide Austen Henry Layard'ın (sonraları : Sir A. Henry Layard [1814-1894]) kuzey Mezopotamya'daki keşiflerine ait hatıralar pek canlı bir surette temsil edilmekte idi. Serginin öğretici yönünü burada bilhassa belirtirken ilgili yöneticileri hararetle tebrik etmeyi zevkli bir ödev bilmekteyim.

b) Yeni yayınlar sergisi: Assiriyoloji alanında British Museum'un yeni yayınlarını Kongre üyelerine toplu bir şekilde göstermek amacı ile, aynı kabul resmi sırasında (aş. bk. VI, b) yalnız davet gününe münhasır kalmak üzere ufak çapta geçici bir sergiyi de burada zikretmeyi yerinde addetmekteyim. British Museum'un Batı Asya Antikiteleleri Bölümünün büyük bir cömertlikle Assiriyoloji uzmanlarının incelemelerine ve yayınlamalarına sunduğu tablet koleksiyonları ve mümasil diğer eserleri neşredildikçe milletlerarası bilim dünyasının takdirine mazhar olmaktadır.

VI. KABUL RESİMLERİ

Kongre vesilesi ile verilen üç kabul resmi, İngiliz misafirperverliğinin güzel örneklerini teşkil etti.

a) *Doğu ve Afrika Tetkikleri Okulundaki kabul resmi*: 1 Temmuz 1963 Pazartesi günü saat 18'de verildi. Çok samimî bir hava içinde geçen bu toplantıda Kongre üyeleri birer birer adı geçen Okulun Müdürüne takdim edildiler ve ayrıca birbirleriyle hasbıhalde bulundular.

b) *British Museum'daki kabul resmi*: 2 Temmuz 1963 Salı günü saat 17.30'da British Museum'un muhteşem "King's Library" salonunda düzenlenmişti. Mütevelli Heyetinin seçkin üyeleri ile temas fırsatına nail olan kongresistler karşılıklı görüşmelerde bulduktan sonra hem "Layard Sergisini" (yk. bk. V, 1) ve hem "Kitap Sergisini" (yk. bk. V, 2) ziyaret ettiler.

c) *Arkeoloji Enstitüsündeki kabul resmi*: Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Müdürlüğü tarafından kongresistler şerefine 4 Temmuz 1963 Perşembe günü saat 18'de ayrı bir kabul resmi tertip edildi. Diğerleri gibi aynı samimiyet içinde geçen bu toplantı, —5 Temmuz Oxford gezisine katılmaya imkân bulamıyan üyeler için— âdetâ bir vedâ celsesi teşkil etti. Londra Üniversitesinin Gordon Square'deki yeni binaları içinde yer alan Arkeoloji Enstitüsünün Müdürü ve değerli öğretim üyeleri (bu arada Prof. ve Bayan Seton Lloyd [Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün eski Müdürü ve tanınmış Arkeolog]) misafirlere büyük iltifatta bulundular.

Bu toplantılardan başka muhtelif özel gruplar hâlinde Kongre üyeleri İngiliz meslektaşları tarafından öğle veya akşam yemeklerine davet edildiler. Bu vesile ile Dr. R. D. Barnett'in, Prof. C. J. Gadd'in, Prof. M. E. Mallowan'in, Prof. D. J. Wiseman'in, Dr. M. Veronica Seton-Williams'in, Miss J. M. Munn-Rankin'in ve Miss J. du Plat Taylor'un adlarını teşekkürle zikretmeyi bir borç saymaktayım.

VII. GEZİLER

Kongrenin çalışmalarını iki gezi tamamladı.

a) *Thames Gezisi*: 3 Temmuz 1963 Çarşamba günü Teşkilât Komitesi tarafından kiralanan özel bir vapor ile yapıldı. Bir kaç saat süren bu faydalı gezintide evvelâ Thames nehrinin doğu, sonra da batı

kesimine gidildi ve akşam üzeri saat 18.30 raddelerinde "Royal Festival Hall" rıhtımına çıkıldı.

b) Oxford Gezisi: Bu gezi Kongrenin kapanışından bir gün sonraya rastlıyan 5 Temmuz 1963 Cuma günü oldu. Yine Teşkilât Komitesi tarafından kiralanan özel otobüslerle Oxford'a gidilerek tarihî Kolejler ve Ashmolean Müzesi gezildi. Oxford'da Prof. ve Mrs. M. E. L. Mallowan'ın ve Dr. ve Mrs. O. R. Gurney'nin Kongre üyeleri şerefine verdikleri mükellef kokteyl partileri Assiriyologların son telâki yerini teşkil etti ve aynı gün akşam geç vakit Londra'ya dö-nüldü.

Bu satırların yazarı ise Oxford'da —British Council'in misafiri sıfatıyla*— bir hafta daha kalarak Asmolean Museum'da tetkiklerde ve Prof. Mallowan ile de meslekî temaslarda bulundu.

Milletlerarası XII. Assiriyoloji Kongresine** katılma imkânını bana bahşeden Türk Tarih Kurumu'na şükranlarımı tekrarlamayı bir borç saymaktayım.

Istanbul, Ekim 1963.

* 17 Haziran 12 Temmuz 1963 tarihleri arasında İngiltere'deki ikametim esnasında beni kısmen Londra'da ve kısmen Oxford'da misafir etme lütfunu gösteren ve bu suretle — Milletlerarası XII. Assiriyoloji Kongresinin toplanmasından evvel ve toplanmasından sonra — gerek British Museum'da ve gerek Ashmolean Museum'da ve Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsünde meslekî incelemelerde bulun-maklığımı sağlıyan British Council'e bu vesile ile derin teşekkürlerimi ayrıca arz-ederim.

** Adı geçen Kongrede okunan bazı tebliğler için bk. *Iraq* XXV, 2 (1963), S. 110 - 193. *Iraq*'ın zikredilen bu sayısı, yukarıdaki raporumuz baskıya verildikten sonra elimize geçtiği için faydalanma imkânını elde edemedik.

F. R. Unat

Prof. Dr. G. Jäschke

PROFESÖR DR. GOTTHARD JÄSCHKE

FAİK REŞİT UNAT

Türkiye Tarihinin Birinci Cihan Savaşı günlerinden son yıllara kadar olan yakın dönemi üzerinde çalışanların, adına ve eserlerine saygı duydukları uluslararası bir şöhret olan Profesör Dr. G. Jäschke, 8 Nisan 1964 günü, hayatının yetmişinci yıldönümüne ulaşmış bulunuyor. Türk Tarihinin bu emektar dostunu ve Kurumumuzun bu şerefli üyesini, bu mutluluğa eriştiğinden dolayı candan kutlamayı ve ona sağlık ve huzur içinde çalışarak verimli mesaisiyle Türkiye Tarihine ve ilme hizmetine devam edebilmesi için Tanrı'dan uzun ömür dilemeyi, bir dost ve meslektaş sıfatıyla zevkli bir vazife bilmekteyim. Bu vesile ile feragatkâr olduğu kadar mütevazı ve gerçek bir Türk dostu bulunan bu ilim adamının hayatı ve eserleri hakkında "Belleten"de yer alan bu yazımla, onun Münster Üniversitesi tarafından tertiplenen yıldönümü törenine, Türkiye'den de ufak bir armağan sunmak istedim.

Profesör Jäschke, 8 Nisan 1894'de Silezya'da Reichenbach bölgesindeki Oberpeilau köyünde doğmuştur. Berlin civarında Lichterfelde'deki klâsik diller öğretimi yapan Schiller Lisesine devam ederek 1912'de Bakaloryasını vermiş ve aynı sene Freiburg i. Br. Üniversitesinde yüksek öğrenime başlamıştır. Bir süre sonra Berlin Üniversitesine geçen Jäschke'nin bu Üniversitedeki Seminar für Orientalische Sprachen (Doğu Dilleri Enstitüsü) nün Türkçe bölümüne devam ederek 1914'de diploma aldığını görüyoruz. Birinci Cihan Savaşı'nın silâh altına çağırıldığı bu genç Üniversiteli, Batı cephesine sevk olunuyor, Champagne'da katıldığı savaşırlardan birinde, 6 Ekim 1915'de yaralanarak saf dışı bırakılıyor. İyileştikten sonra 1916'da Berlin'de Prusya Yüksek Mahkemesinde (Kammergericht) de birinci Hukuk imtihanı geçirerek devlet hizmetine giriyor ve 1917'de Greifswald Üniversitesinde "Başlangıcından bugüne kadar Osmanlı Meşrutiyet İdaresinin Gelişmesi" konulu tezini kabul ettirerek Hukuk doktoru pâye ve unvanını kazanıyor.

1918-1931 yılları arasında Almanya Dışişleri Bakanlığı kadrosunda görev alan Jäschke'yi 1918'de, Birinci Cihan Savaşı'nın son

yılında İstanbul Alman Başkonsolosluğu tercümanlığında, 1919-1924 yıllarında da Berlin'de Dışişleri Bakanlığı merkez teşkilâtında görmekteyiz. 1920'de kazandığı Consulaire-diplomatique imtihanıyla kariyere malolan bu zat, 1924-1926 yıllarında İzmir'de, 1926-1927 yıllarında da Tiflis'de viskonsül olarak hizmette bulunduktan sonra, 1927'de Ankara'daki Alman Büyükelçiliğine Üçüncü Kâtip olarak atanıyor ve 1931 yılına kadar bu sıfatla Atatürk Türkiye'sinin merkezinde ve Türk devrim hareketleri içinde yaşıyor. Jäschke'yi dört kız babası olma mutluluğuna eriştiren sayın hayat arkadaşı Bayan Liselotte (Fechner) Jäschke ile 7 Nisan 1931'de evlenmesi de, Türkiye'deki hizmet yıllarına rastlamaktadır.

1931'de Jäschke'nin dış hizmetler kadrosundan ayrıldığını Berlin Doğu Dilleri Enstitüsünde Türk Dili Kürsüsü Profesörlüğüne atanarak öğretim mesleğine geçtiğini, bu suretle de yani Türkiye'nin tarihi üzerindeki sistemli çalışma ve araştırmalarıyla kendisine bugünkü şöhretini ve Türkiye tarihçileri arasındaki seçkin yerini sağlayan hizmet devresine girdiğini görmekteyiz. Berlin'deki bu vazife, 1945 yılına kadar sürmüş ve Profesör bu tarihten sonra emekliye ayrıldığı 1959 yılına kadar Münster Üniversitesinde aynı sıfatla öğretimde bulunmuş, ilmi araştırma ve yayınlarına devam etmiştir. Bugün Emeritus sıfatıyla Münster'de yaşamaktadır.

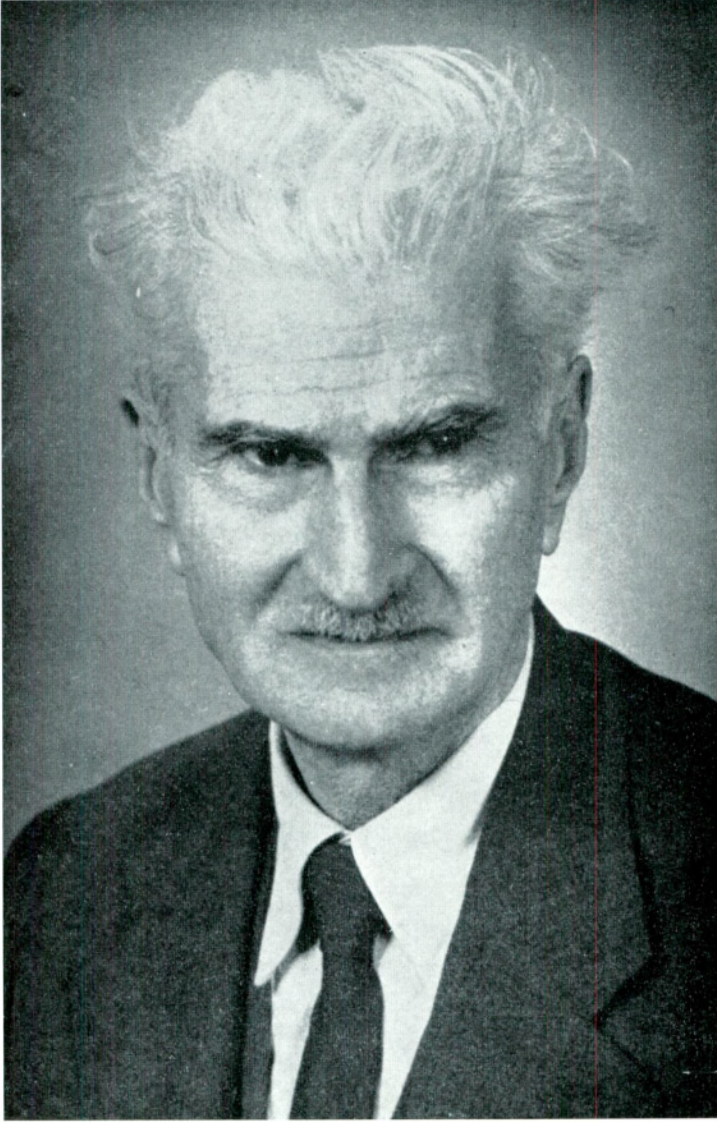
Prof. Jäschke'nin memleketimizi çeşitli konularda ilgilendiren ilmi yayınlarının tam bir bibliyografik listesi, Belleten'in bu sayısının Bibliyografya bölümünde yer almış bulunmaktadır¹. Bunlar arasında bilhassa "Geschichtskalender der Türkei" adlı ve kısım kısım yayınlanan kronolojik eser, son zamanlar Türkiye tarihi üzerinde çalışan her araştırmacıya pratik bir şehir kılavuzu gibi tanımadığı ve bilmediği yollarda dolaşarak istediği doğrultuyu bulmayı sağlayacak, her zaman el altında bulundurulması gerekli bir yardımcı kitap niteliğini taşımakta ve uzun yıllar bu üstün yerini muhafaza edeceğinden şüphe ettirmemektedir.

Prof. Jäschke Türkiye hakkında yayımlanmış ve yayımlanmakta olan bütün yayınları büyük bir ilgi ile toplayan ve inceleyen bir mütebbi olduğu gibi, memleketimizdeki fikir ve devrim hareketlerini de dikkatle izleyen, nedenlerini araştıran, sonuçlarından memnun-

¹ Ne yazık ki arkadaşımızın acı ölümü bu bibliyografyayı hazırlamasına imkân vermemiştir. (Belleten)

luk veya üzüntü duyan çok samimî bir Türk dostudur. Son Tarih Kongrelerimize bizzat katılarak Seksiyon Başkanlıklarında ve Başkanlık divanlarında vazife almış ve kongrelere Türk devrimi ile ilgili önemli tebliğler sunmuştur. Kendisi 25 Nisan 1959 tarihinde Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu tarafından Şeref Üyeliğine seçildiği gibi, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü de daha 28 Nisan 1955'de Profesör Jäschke'ye Danışma Kurulu Fahrî Üyeliği pâyesini vermiş bulunmaktadır.

Bu değerli ve dost ilim adamına daha uzun yıllar şerefli mesaisinde başarılar dilerim.

Prof. Necati Lugal
1878 - 1964

Nekroloji :

Prof. NECATİ LUGAL

FARUK SÜMER

23 Mart 1964 tarihinde Türk ilim âlemi Prof. Necati Lugal'ı kaybetmekle yeri doldurulamıyacak büyük bir kayba uğramış ve teselli kabul etmez bir acıya düşmüştür .

Merhum Prof. Mehmed Necati Lugal 1878 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Trabzon'da Çizmecî Oğulları denilen bir aileye mensuptur. Babası, İstanbul müderrislerinden Hacı Hüsnü Efendi idi. Bu zat, devrin ileri gelen ilim adamları ve devlet ricali tarafından sevilen ve sayılan fâzıl bir kimse idi.

Necati Lugal, İstanbul'da bazı hususî ve resmî mekteplerde okuduktan sonra Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin derslerine devam etmiş ve 1905 yılında İcâzetname alarak ertesi yıl açılan ruûs imtihanını da başarı ile verip 1907 yılında Bayezid Camii'inde ders vermeye başlamıştır. Ancak kendisi daha önce yani 1903 yılında Maarif Vekâletine intisap ile Rüştiye ve hususî mekteplerde Fars dili ve edebiyatı öğretmenliği yapmağa başlamıştır. 1905 yılında Mercan İdadisine tâyin edilen Necati Lugal, sonra İstanbul Sultanîsi, Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi, Kuleli Askerî İdadisi, Darüşşafaka ve Darülhilâfetalıyye medreselerinde 1917 yılına kadar öğretmenlik yaparak binlerce talebe yetiştirmiştir. Memleketimizde muhtelif sahalarda mühim hizmetler ifa etmiş seçkin şahsiyetlerin pek çoğu onun talebeleri arasında idiler.

1917 yılında Harbiye Nezareti tarafından açılan müsabaka imtihanında başarı göstererek Almanya'da tahsilde bulunan Türk talebelerine hoca ve müfettiş tâyin edilmiştir. Bu görevi sırasında Birinci Dünya Harbi'nin sonunda Alman Şarkiyat âlimlerinin dikkat ve alâkasını üzerine çeken N. Lugal, Hamburg Üniversitesinin dâveti üzerine aynı Üniversitenin Şarkiyat Enstitüsünde ilmî yardımcı ve az sonra da Türk-Fars Dilleri ve Edebiyatı Lektörlüğüne getirilmiş ve İkinci Dünya Harbinin çıkmasına kadar bu görevde kalmıştır. İkinci Dünya Harbi sebebiyle memleketine dönen N. Lugal Bayezid Umumî Kütüphane Müdürlüğüne tâyin edildikten sonra

1943 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Klâsik Şark Dilleri Kürsüsü Profesörlüğüne getirilmiştir.

Prof. Necati Lugal yaş haddi sebebiyle bu kürsüde iken 1952 yılında emekliye ayrılmıştır; daha sonraları vâkî dâvet üzerine — 1956 - 1959 yılları arasında — Bonn ve Frankfurt Üniversitelerinde misafir Profesör olarak bulunmuş ve Alman Şarkiyat âlimlerinin ilmî çalışmalarına katılmıştır; 1959 - 1960 yıllarında da Türk Tarih Kurumunda Şarkiyat uzmanı olarak vazife görmüştür. 27 Mayıs 1960 İnkılâbını mütaakıp yeniden tanzim edilen Üniversiteler kanununda “yaş haddi” kaldırıldığından aynı yılın sonunda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Klâsik Dinî - Türkçe Metinler Şerhi Profesörlüğüne tâyin edilmiştir. Kendisi bu vazifede iken vefat etmiştir.

Prof. Necati Lugal eşsiz bir hoca idi. En üzüntülü ve sıkıntılı zamanlarında dahi derslerine devam eder, büyük bir sabırla, bıkip usanmadan talebelerine derslerini öğretmeye çalışırdı. Kendisinin ilminden ve fazlından faydalanmak arzusunda bulunan her yaştan pek çok kimselere de hiçbir karşılık beklemeden saatlerce süren hususî dersler verirdi. Bugün halen Üniversitelerimizde vazife gören birçok ilim adamlarımız onun yetiştirmiş olduğu talebeleri arasında bulunmaktadır. Buna ilâve olarak onun, bugün Alman Üniversitelerindeki değerli Şarkiyat mütehassıslarının da yetişmelerinde mühim bir âmil olduğunu kaydetmek yerinde olur. Kanaatımızca Prof. N. Lugal'in, belirtilmesi gereken en mühim hususiyetlerinden birisi de işte bu hocalık vasfıdır.

Necati Hoca İslâm kültürüne hakkiyle vakıf bir insandı. Kendisi bu kültürün son büyük mümessillerinden birisi idi. Bu bakımdan onun bıraktığı boşluğu doldurmak memleketimiz için belki hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Bilhassa edebî metinleri anlamakta fevkalâde bir tecrübe, bilgi ve mahareti vardı. En şöhretli Avrupa müsteşrikleri de dahil olmak üzere, eski metinlerdeki halli güç kısımların anlaşılması hususlarında daima kendisine başvurulduğunu pek yakından bilmekteyiz.

Hocamızın şahsiyeti ve insanî davranışlarına gelince, onun bu cephesini tam mânasiyle ifade edebilmek benim için gerçekten güç bir iştir. O, hakikaten kâmil bir insan ve fâzıl bir zat idi. Herkese iyilik yapmaktan büyük bir zevk duyardı. Her meslekten, her tabaka-

dan dostlara sahipti. Dost ve tanıdıklarının sevinci kendi sevinci, onların derdleri kendi derdleri olurdu. Hiç kimseden bir şey beklemez, buna karşılık herkese faydalı olmaya çalışırdı. O, bütün insanları seviyordu. En yüksek ilim ve sanat adamları en yakın dostları arasında olduğu gibi, tahsilsiz, fakir ahbabları da vardı. Her insanda iyi bir taraf bulmak ve onu bu yönü ile tanımak ve tanıtmak, onun en belli-başlı hususiyetlerinden birisi idi. Tevazu, onda kemal derecesine varmış idi. Kendisini ilk defa tanıyan kimseler üzerinde bile hürmetkâr bir tesir bırakırdı. Hulâsa Hocamız, büyük Çin filozofu *Konfüçyüs*'ün : "Kâmil insan, başkalarına faydalı olan, onların ızdırabına koşan, fakat kendisi için feragat ve fedakârlık yolunu seçen kimselerdir" sözlerine lâyük bir zat idi.

Hocamızın ilmî çalışmalarına gelince, bunlar başlıca metin yayınları ve tercüme olmak üzere iki bölümde gösterilebilir.

A - Metinler :

Ebü Nasr il-Fârâbi'nin Halâ üzerine makalesi. Arabça metni hazırlayanlar; Necati Lugal-Aydın Sayılı (Fârâbi's article on vacuum. Edited and translated by Necati Lugal-Aydın Sayılı). Ankara 1951.

Fârâbi'nin tabiat ilminin kökleri hakkında yüksek makaleler kitabı. Arabça metni hazırlayan ve tercüme edenler: Necati Lugal ve Aydın Sayılı. Belleten XV, 57 (1951) S.81 - 122.

Fâtih devrine ait Münşeât Mecmuası (Wien, Nationalbibl. H. O. 161) Neşredenler: Necati Lugal-Adnan Erzi. İstanbul 1956 İstanbul Matbaası=İstanbul Fethi Derneği, İstanbul Enstitüsü yayınları.

Tâci - zâde Sa'dî Çelebi, Münşeât. Neşredenler: Necati Lugal-Adnan Erzi. İstanbul 1956 İstanbul Matbaası.=İstanbul Fethi Derneği, İstanbul Enstitüsü Yayınları.

İbn-i Bîbî, el-Evâmirü'l- 'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l- 'Alâ'iyye. Ayasofya Ktp. 2985'de bulunan yegâne nushayı, Paris, Bibliothèque Nat., Suppl. persan 1536'da ve Gotha, Herzogl, Bibl. pt. 203'de kayıtlı Muhtasar Selçuk-nâmeler ve Yâzıcı-zâde 'Alî tercümesi ile karşılaştırarak neşredenler Necati Lugal-Adnan Sadık Erzi. 1.cild Ankara 1957 T.T.K. Basımevi.=A.Ü.İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından Nr. 19. (2. cildin basımı

bitmiş olup yakında ilim âlemine sunulacaktır. 3. cilt basıma verilmiştir).

Abû Bakr-i Tihriânî: *Kitâb-i Diyârbakriyya. Ak-koyunlular tarihi. Yayınlayanlar* Necati Lugal - Faruk Sümer, *giriş ve notlar* Faruk Sümer. 1. cüz. Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. = T. T. K. Yayınlarından seri III - No. 7. (2. cüz'ün de basımı bitmiş olup yakında ilim âlemine sunulacaktır).

Me'âlî, *Hünkâr-nâme. Topkapı Sarayı Hazine Ktp. deki yegâne nushanın neşr. ve tercümesini yapan* Necati Lugal. (Türk Tarih Kurumunda henüz basılmamış eserler arasında).

Fatih Sultan Mehmedin muhtelif seferlerine ait fetih-nâmeler. Neşr. Necati Lugal - Adnan Erzi. İstanbul Enstitüsü Dergisi II (1956) s. 169-184, aynı dergi III (1957) s. 177-192.

Tercüme eserler :

Firdevsi : *Şehname. cilt 1-4. çev.* Necati Lugal. İstanbul 1945 - 1955 M. E. Basımevi. = M. E. Bakanlığı Yayınlarından Şark - İslâm Klâsikleri.

Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah : *Karahanlılar. Çev.* Necati Lugal. İstanbul 1950 Türkiye Basımevi.

Devletşah Tezkeresi. 1. cilt. Çev. Necati Lugal. İstanbul 1963 M. E. Basımevi. = M. E. Bakanlığı Yayınlarından Şark İslâm Klâsikleri (2. cildi basıma verilmiştir).

Ebû Fazl Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî.* (Türk Tarih Kurumunda henüz basılmamış eserler arasında).

Nizamüddin Şami, *Şafernâme. Farsçadan çeviren* Necati Lugal. Ankara 1949 T. T. K. Basımevi. = T. T. K. Yayınlarından II. Seri No. 12.

Sadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn Ali - el-Hüseynî : *Ahbâr üd-devlet - is-Selçukiyye. Muhammed İkbal'in 1933 de Lahore'da neşrettiği metinden tercüme eden* Necati Lugal. Ankara 1943 T. T. K. Basımevi. = T. T. K. Yayınlarından II. Seri No. 8.

Latîfî's Tezkere (Nach dem Druck İstanbul mit Verbesserungen und Zusätzen aus Hss). Übersetzt von Osman Reşer - Necati Lugal. Tübingen 1950.

Sehî's Tezkere. Übersetzt von Osman Reşer - Necati Lugal.
Tübingen 1942.

Fuzûlî, *Des türkischen Dichters Fuzûlî Poem "Laylâ - Meğnun"*
und die gereimte Erzählung "Benk u Bâde" (Haşîş und Wein). Übersetzt
von Osman Reşer - Necati Lugal.

İshak b. Murad, *Hulâsatü't-tıb (Müntehab-ı Şifâ-i Tıp).* Otto
Spies ve Necati Lugal tarafından neşre hazırlanmıştır.

Muhterem Üstadım ve fâzıl dostum Necati Hoca'nın aziz hâtrası
önünde hürmetle eğilir ve Ulu Tanrı'dan, rahmetini esirgememesini
niyaz eyler, durağının uçmak olmasını dilerim. *

* Merhum Hocamızın mufassal hal tercümesi, Türk Tarih Kurumu tara-
findan yayınlanmasına karar verilen "Anma Kitabı"nda yayınlanacaktır.

Çeviriler :

YAKIN ÇAĞ OSMANLI TARİHİNİN KAYNAĞI OLARAK AVRUPA ARŞİVLERİ *

Yazan : RODERİC H. DAVISON

Çevirenler : MİHİN EREN - OSMAN ERSOY

Tarihçiler her cins malzemeyi kullanmak ve bunları hiç ihtimal verilmeyen yerlerde bile aramak zorundadırlar. Bilhassa Osmanlı tarihi, böyle geniş çapta bir araştırmayı gerektirir. Zira imparatorluk çeşitli milletlerden meydana gelmiş olup dost veya düşman birçok devletlerle münasebette idi. Son yıllar içerisinde kuvvetli devletlerin etkisi ve işlerine karışmasından ötürü, tarihçi Osmanlı olayları için sadece Türk vesikalarına değil, fakat İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, Rus, İtalyan, İspanyol, İsveç, Hollanda, İran, Arap, Yunan, Ermeni, Bulgar, Romen, Macar, Sırp - Hırvat, Arnavut ve Yahudi kaynaklarına da başvurmak zorundadır. Bütün bu dillerde hiç olmazsa kronikler, popüler ve ilmî tarihler, her nevi monografiler, hatıralar, biyografyalar, gezi notları, gazeteler ve dergilerden yararlanacaktır; hattâ, genel ve özel arşivleri de kullanmak zorundadır. Bu bütün Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğunun halef devletlerinde millî ve mahallî koleksiyonları, o bölgede bulunan özel kişilerin ve Ticaret kurumlarının; o yerde bulunan yabancı kimselerin ve ticaret firmalarının; misyoner, sömürge organizasyonlarıyla coğrafya ve arkeoloji kurumlarının; yerli ve yabancı kiliselerin; yabancı ülkelerin devlet arşivlerinde bulunan askerî, bahrî, iktisadî, konsolosluk ve diplomatik kayıtları ihtiva eder.

Üniversitelerimizin hiçbirinin bu ilmî hazineyi yakın bir gelecekte ortaya çıkarması beklenemez. Dil niteliği bir yana, bazen bilinmeyen depolarda böyle bir çapta, çoğu kere tasnif edilmemiş malzeme toplamak ve aramak hayale bile sığmaz. Tarihin başka alanlarında olduğu gibi belki daha yüksek bir ölçüde Osmanlı tarihinin gereği gibi incelenmesi birçok ülkelerdeki ilim adamlarının işbirliğini ve ilerdeki sentezlerine esas olmak üzere pekçok monografilerin hazırlanmasını gerektirecektir. Her ne kadar bu çalışma başlamışsa da

* Bu çeviri, "European Archives as a Source for Later Ottoman History" *Report on Current Research on the Middle East 1958*'den yapılmıştır.

katedilecek uzun bir yol mevcuttur. Birçok vesikaların kaybolmadan önce tanınması ve toplanması gerekmektedir. Osmanlı arşivleri kısmen tasnif edilmiş, kataloglanmış ve bir sistem dahilinde incelenmeleri henüz yeni başlamıştır.

Osmanlı tarihinin bu şekilde hazırlanması içinde Avrupa arşivleri ve daha az nisbette Amerikan arşivleri mühim bir rol oynar. Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece dış münasebetlerinin değil, fakat iç gelişmelerinin incelenmesinde çeşitli Avrupa devletlerinin yayınlanmış veya yayınlanmamış kayıtlarını kullanmanın gerekli olduğunu ilim adamları yüzyıldan beri anlamış bulunuyorlar. Bilhassa XVIII. yüzyıl ve önceki Osmanlı tarihine ait pek çok misaller mevcuttur. Batı arşiv malzemelerinin Osmanlı tarihine ne kadar faydalı olabileceği modern tarihçiler arasında ilk defa Leopold von Ranke tarafından heyecanla keşfedilmiştir. Kendisi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları hakkındaki eserinde *Ottoman and Spanish Empires in the 16th and 17th Centuries, transl. by W. W. Kelly; 1843* incelediği Venedik raporları için "ekseriya olağanüstü kıymeti haiz olmasına rağmen bilinmiyor" (1. S.) diye anlatmaktadır. Franz Babinger'in Fatih Mehmed ve devri hakkındaki yeni eseri *Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München, 1953* her ne kadar dip notları olmaksızın yayınlanmış ve bunların sonra çıkacak bir cilde konulacağına söz verilmiş ise de Batı arşivlerine özellikle İtalyan şehir devletlerine güvenini açık bir şekilde göstermektedir. Babinger, Osmanlı kaynaklarının yetersizliğini anlatarak Barselona'daki Aragonese arşivlerinde çok zengin olması muhtemel vesikaları kullanabilmek imkânına sahip olmadığını üzülenek anlatmaktadır. Albert Howe Lybyer, Kanunî Sultan Süleyman zamanında Osmanlı İmparatorluğu hükümeti hakkındaki eserinde *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent, Cambridge Mass, 1913* İstanbul'a giden Venedik elçilerinin yayınlanmış raporlarından (Relazioni) çok yararlanmıştı. Osmanlı arşivlerindeki çalışma, konunun değiştirilmesine yahut yeni sentezine yol açabilir; fakat, Lybyer'in çalışması kıymetli bir kılavuz ve başvurulacak eser olarak kalacaktır. Henüz yayınlanmamış Venedik arşiv malzemesi, hiç şüphesiz, Osmanlı tarihine ait kıymetli vesikaları havidir.

Prof. Akdes Nimet Kurat XVIII. yüzyılın ilk yılları üzerinde çalışarak Avrupa arşivlerinden gayet geniş ve iyi bir şekilde yararlan-

mıştır¹. Kurat İstanbul sefiri Sir Robert Sutton'un mektupları *The despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople 1710 - 1714, London 1953* adlı eserin girişinde bu devre ait İsveç, Fransız, Avusturya, Saksonya ve Hollanda arşivlerinin önemine dokunmaktadır. Sutton'un İmparatorluğun önemli olaylarını bildirmesi birçok Türk idarecisiyle temas halinde bulunması ve buna ilâveten gizli bilgi alma kaynaklarına sahip olması, bazen gerçeğe uymıyan hususları ihtiva etmesine rağmen, Kurat, Sutton'un mektuplarını kıymetli addetmektedir. İngiliz arşivleri, Osmanlı arşivlerinde bulunmayan bazı Türk vesikalarının kopyelerini yahut tercümelerini ihtiva etmektedir. Philip P. Argenti Sakız Adası diplomatik arşivi hakkındaki eserinde *Diplomatic Archive of Chios, 1577 - 1841, 2 vols. New York, 1954* İmparatorluğunun herhangi bir sahasında iktisadî ve dinî tarihi hakkında neler keşfedilebileceğine işaret etmektedir. Argentini bunun için Avusturya, Fransa, İngiltere, Hollanda, Vatikan ve diğer İtalyan devletlerinin arşivlerinin de yardımını belirtiyor. Paul Masson XVIII. yüzyılda Fransa'nın Doğu ticareti tarihi *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle Paris 1911* adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik durumunu ve Fransız siyasetini, Fransız arşiv kaynaklarına dayanarak belirtmiştir. Osmanlı kaynaklarının yetersiz olduğu veya tam yararlanılamadığı yerlerde Avrupa arşivlerinin kıymetli ve tamamlayıcı bilgiler verebileceği belli olduğu için rastgele verilen bu türlü misalleri çoğaltmayı doğru bulmuyorum.

Burada benim özellikle üzerinde durduğum III. Selim'den sonraki Osmanlı tarihi ile ilgili Avrupa arşiv kaynakları, önemli bir ölçüde kullanılmıştır; ancak bu yararlanma çok değişik şekillerde olmuştur. Çoğu zaman yazarlar, Osmanlı tarihini Şark Meselesi içinde incelediler. İmparatorluğun dahilî gelişmesi, büyük devletlerin siyasetine oranla ikinci plânda kaldı. Osmanlı tarihini tahrif etmek ve dahilî gelişme ile ilgili olan arşiv malzemelerini keşfedilmeden bırakmak davranışı siyasî tarih kadar mühimdir. Bilginler tarafından ele alınmış olan kaynaklar gelecek için ümit vericidir. Burada XIX. yüzyıl tarihinden bazı örnekler verelim : 1826 - 1853 yıllarının siyasî tarihine dair olan Harold Temperley'in İngiltere ve Yakın Doğu, Kırım *England*

¹ *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul, 1943) ve "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye tarihine ait bazı malzemeye dair" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII: 1 (Mart, 1949), 1-27 ss. yazılarına bakınız.

and the Near East: The Crimea, London 1936 adlı eseri buna benzer yazılmış eserlerden çok daha iyi olup, Türkiye'nin dahili gelişmesini de ele almaktadır. Eser İngiltere, Paris, Viyana ve Lahey arşivlerinin birçok İngiliz devlet adamlarının özel vesikaları ile birlikte bu devir için ne kadar yararlı olabileceğini göstermektedir. Frank E. Bailey'nin aynı devir üzerinde daha sınırlı bir şekilde çalışmasına rağmen onun İngiliz siyaseti ve Türk reform hareketleri, İngiliz - Türk münasebetleri hakkındaki eseri *British Policy and the Turkish Reform Movement, a study in Anglo - Turkish Relations, 1826 - 1853, Cambridge Mass. 1942* bu devir Osmanlı İmparatorluğu'na ait bilgimize bazı şeyler katmaktadır. Hem Bailey hem de Temperley için Londra Dışişleri Bakanlığı arşivi esas teşkil etmişse de birinin fazla olarak yararlandığı ticaret odası vesikaları Osmanlı ekonomisi için daha fazla bilginin bu kaynaklardan toplanabileceğini göstermektedir.

Yukarıda adı geçen iki esere nisbetle mahiyetleri daha çok siyasî olan 19.yüzyıl başlarına ait başka monografiler de Osmanlı dahili tarihi için Avrupa arşivlerinin faydasına işaret ederler. Napolyon ve Çanakkale *Napoleon and the Dardanelles, Berkeley 1951* adlı eserinde Vernon J. Puryear, Paris Dışişleri Bakanlığı arşivinden faydalanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç durumunu münakaşa etmişse de Sebastiani ve Ruffin adlı iki Fransız elçisine dost Türkler tarafından "Osmanlı nazırlarının gizli müzakerelerine ait doğru bilgi" de dahil olmak üzere çeşitli vesikalar verildiğine işaret etmektedir (S.424). Bunlar, Puryear'ın tahmininden daha az doğru olabilir, fakat buna rağmen, dikkatle incelenmesi gerekir. Rus arşivlerinde çalışmış pek az Batı bilginlerinden biri olan Philip E. Mosely orada da buna benzer malzemelerin mevcut olduğunu bildirmektedir. 1838 - 39 yıllarında Rus siyaseti ve Şark meselesi *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838, and 1839, Cambridge Mass. 1934* adlı kitabında Çar'ın sefiri Butenev "güvenilir ajanlar vasıtasıyla Sultan ile temas temin ederek Osmanlı devletine ait sırları öğrenmek için elinden geleni yaptığına" işaret etmektedir (S. 104). Burada mübalağa edilmiş olabilir, fakat böyle de olsa bu gibi kaynaklar ihmal edilemezler. 1875 - 78 krizine ait monografiler silsilesi de hemen hemen siyasî münasebetlerle ilgilidir, fakat Harris, Lee, Medlicott, Rupp ve Seton-Watson v.d. nin yararlandığı — hattâ Langer, Summer ve diğerlerinin kullanmış oldukları yayınlanmış malzemeler de dahil — Türkiye'nin iç gelişmesine

ait önemli miktarda bilgi ihtiva etmektedir². Bu Makale yazıldığı sıralarda posta ile Alexander Novotny'nın 1878 Berlin Kongresine ait kaynak ve çalışmalar cild 1 -Avusturya, Türkiye ve Balkan meseleleri *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878, 1. Band, Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz - Köln, 1957* adlı eseri geldi. Bu eser, daha ziyade İstanbul ile Viyana arasındaki bir yıllık resmî yazışmaya ait vesikaları ayrı ayrı liste halinde vermektedir. Buradaki 1100 e yakın vesikadan önemli bir kısmı Osmanlı İmparatorluğunun iç meselelerine aittir. Meselâ, Hakkı Tarık Us'un *Meclis-i Meb'usan 1293/1877 zabıt ceridesi, 2 cild, İstanbul 1940/54* adlı eserini tamamlayabilecek nitelikte olan Osmanlı Meclisi Meb'usanının son içtimalarına ait müzakerelerin zabıtları da vardır. Daha çok içlerinde dış münasebetlerin toplandığı, fakat aynı zamanda Osmanlı dahilî tarihi için de işlenmiş malzemeyi de içine alan siyasî tarih monografileri Avrupa arşivlerinde araştırmacı beklemektedir. Bu siyasî tarih monografilerinin örnekleri listeler dolusu çoğaltılabilir. E. C. Helmreich'in 1912 - 13 Balkan harbi siyaseti *Diplomacy of the Balkan Wars, 1912 - 13, Cambridge, Mass. 1938* adlı eseri daha ziyade yayınlanmış vesikalara dayanmakla beraber Avusturya - Macaristan Harb Arşivinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki siyasî ve askerî gelişmelerle ilgili faydalı raporları havi olduğunu da açıklamaktadır.

Fransa ve Prusya'nın Osmanlı sarayında bulunan iki elçisi görevlerinin bahsettiği fırsat ve görebildikleri vesikalardan yararlanarak iyi iki eser yazmışlardır³. Her iki eser de artık eskimiş olup yerlerini, Osmanlı arşivleri de dahil, daha geniş ve çok malzemeye dayanan ve derin bir çalışma mahsulü olan eserlerin alması gerekir.

² David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The first year* (Stanford, 1936); D. E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, Mass., 1934); W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After... 1878-1880* (London, 1938); G. H. Rupp, *A Wavering Friendship; Russia and Austria, 1876-1878* (Cambridge, Mass., 1941); R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question* (London, 1935); W. L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890* (2. ed., New York, 1950); B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937).

³ Georg Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856* (2 cilt; Leipzig, 1866-1867); Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours* (2 cilt; Paris, 1882-1884).

Şurası muhakkaktır ki bu her iki eser de asrın en parlak devri için çok faydalı olmuştur. Açık birçok hatalarına rağmen Engelhardt'ın eserinin Ali Reşat tarafından yapılan çevirisi (İst.H.1328) pek çok modern Türk tarihçisi tarafından standart kabul edilen ve sık sık başvurulan bir eserdir. Engelhardt Doğuda geçirdiği yirmi yıl içinde yararlandığı yayınlanmamış vesikalarla beraber kullandığı kaynaklardan aldığı notlara işaret etmektedir. Rosen hususî yazmalarla, Berlin arşivinde bulunan 1826 - 39 yıllarına ait Prusya elçilik raporlarıyla bu tarihten sonraki 10 yıla ait olup İstanbul'da bulunan elçilik kayıtlarını kullanmıştır. Her iki eser de Türkiye'deki Avrupa devletleri mümessillerinin Türkiye'ye ait tesbit ettikleri vesikalarla müşahedelerinin faydalarını gösteren birer şahittir.

Filhakika, Osmanlı Arşivlerinden faydalanma imkânlarının artması dolayısıyla, bu hususta bir taraflı veya tam bilgiye sahip olmayıp, güvenilemeyen Avrupa malzemesinden yararlanmaya devamın gerçekten doğru olup olamayacağı, haklı olarak sorulabilir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak rapor veren diplomat ve konsololar nihayet yabancı menfaatlerini dile getirmişlerdir. Çoğu zaman, onlar, kendilerinin ya da hükümetlerinin görmediği istediği şeyleri görmüşlerdir. Bazen onların gerçeğe uymayan yargılarını, Türkçeyi eksik ya da hiç bilmemeleri âdeta desteklemiştir. Onlar çoğu kere, Müslüman olmayan azınlıklar içinden, peşin hükümlere ve kişisel çıkarları olan, itimad edilemeyecek Levantine'leri tercüman olarak kullandılar. Büyük tarihçi Cevdet Paşa, bu gibi diplomatları, sadece Frenklerle meskûn Beyoğlunda (Pera) oturup, Türk İstanbul'u bir teloskoptan seyreden insanlar olarak kınamaktadır⁴. Dilci ve devlet adamı olan Ahmed Vefik Paşa, Batılıları birer gözlemci olarak kusurlarını anlamaları konusunda uyarmaktadır: "Bu ülkeyi öğrenmek için, dört şeyi yapmalısınız. İlkin, dilini öğrenmelisiniz; ikincisi, önceden bildiğiniz her şeyi unutmamalısınız; üçüncüsü, önceden kararlaştırılmış sonuçları destekleyen faktörleri değil, gerçeği araştırmalısınız; ve son olarak da bizim aramızda üç ya da dört yıl yaşamalısınız."⁵ Ahmet Vefik Paşa'nın ölçüleri akla uygundur ve Batılı çok az insan bunların hepsini yapmıştır. İmparatorluk içinde yaşayan Batılılar da, ara-

⁴ Ebul'ulâ Mardin, *Medent hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), 294. s.

⁵ Nassau Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (London, 1859), 138. s.

sıra kendi diplomat ve konsoloslarını kınarlardı. Söz gelişi, İzmir'deki, İngiliz tüccarlarının iddiasına göre, "Türkiye hakkında konsolosların diplomatik raporlar vermeleri yahut siyasî değerlendirme yapmaları kendilerine uygun düşmemektedir.... Burada hiçbir kimse, Bay Blunt'tan yaptığı görüşmeler üzerindeki fikirlerini sormayı düşünmez." ⁶ Bundan ötürü, Batı kaynakları, arşiv vesikaları olsun veya olmasın dikkatle ve hiçbir zaman tek başına kullanılmamalıdır.

Bütün bunları kabul ederek, yine de Avrupa arşivlerinin incelemesinde haklı sebepler olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en esaslı sebeplerinden biri, tarihî araştırmaların tabiatından gelmektedir : Ciddî bir tarihçi, neticeye varmadan önce, tarafgirane ve sathi deliller de dahil olmak üzere bütün delilleri titizlikle gözden geçirir. Fakat, Avrupa arşivlerinden yararlanmayı gerektiren başka sebepler de mevcuttur. Büyük devletlerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde olup bitenlerle ilgili idiler; bundan dolayı, tamamiyle diplomatik gibi görünen vesikalar, çoğu zaman Osmanlıların işleriyle ilgili bilgileri havidir. Yabancı baskısı, bazen vezirlerin azledilmesini yahut bir ferman çıkarılması sonucunu doğurmuştur. Meselâ, 1856 Hattı Humayunu, yerli bir reformun ilânı olup, daha fazla dış baskılar altında dikte ettirilmişti. Bu olayın vesikalarının çoğunu, Türkçe kaynaklardan tedarik etmek mümkündür; fakat, hâdisenin tamamını öğrenmek için, İngiliz, Fransız ve Avusturya arşivlerine başvurmak gerekir. Batılılardan bazıları, Ahmed Vefik Paşa'nın dört şartını yerine getirmişlerdir. Bunlara bir örnek olsun diye, Ticaret şehirlerinin (Hanseatic cities) temsilcisi olarak İstanbul'da işe başlayan ve çok geniş bilgisini, İstanbul ve Modern Türkiye'den bahseden (*Stambul und das moderne Türkenthum, 2 cilt, Leipzig, 1877 - 1878*) adlı eserinde göstermiş bulunan Andreas D. Mordtmann'ın adı zikredilebilir. İstanbul'da Avrupalı iyi tercümanlar da bulundu. Bunlardan, Prusya'lı Sperling, Amerika'lı J. P. Brown, Alman Busch, Fransız Outrey ve Rus Onou'nun adlarını anmak yerinde olur. Hattâ bazı Levantine'ler, dalaverelerine rağmen, yeterli oldukları kadar bilgili de görünmektedirler. Bunlara örnek olarak da, İngiliz Elçiliğinde yıllarca hizmet görmüş olan Pisani Ailesi yahut aileden altısının İstanbul'da çeşitli elçiliklerde çalıştığı ve aileden birisinin Antwerp'te

⁶ *Smyrna Mail*, 23 Haziran 1863. Bir Mavi Kitapta (Blue Book) basıldığı üzere bu Blunt'un raporunun aynı idi.

Osmanlı konsolosu olduğu Testa Ailesi gösterilebilir. Sonra, Türkiye'den rapor gönderen Avrupalıların çoğu ahmak olmadıkları gibi herbirine göre değişen bir zekâ, bilgi ve ön yargıya sahiptiler.

Bu gibi adamlar, diplomatların geleneksel olan, ihtiyat, tavsiye ve murahhaslık gibi üçlü görevlerini devam ettirirlerdi. Bu üç görüşü kapsayan görevlerini yaparken Türkiye hakkında bilgi toplarlardı. Bazen bu, büyük ve önemli azınlıkların, yabancı elçilere yardım için sık sık baş vurmaları, bazen başşehrin siyasî işleriyle yahut eyaletlerle ve yarı bağımsız devletlerle ya da iktisadî durumla ilgili olurdu. Çok nadiren diplomatlar fikrî bir atmosfer ve sosyal kurumlara ilgilenirlerdi. Konu ne olursa olsun, onlar, bir asır önceki Türklerin önemsiz saydığı ve kayıtsız bıraktıkları fakat modern bir tarihinin sorabileceği şeylere karşılık verecek bilgileri toplar, arasıra istatistikler çıkarır yahut meselenin analizine girişirlerdi. Diplomatlar, önemli kişilerle yapılan görüşmeleri sadakatle yazarlardı. Bu raporlar, Türklerde günlük olayları ve hâtıraları kaydetmenin yaygın olmadığı devirler için ekseriya değerli sayılırlar. Ayrıca diplomatlar, mahalli gazete, gazete kupürleri, vesika, risale, istida ve hattâ kitapları bulup memleketlerine göndermede çok mahir idiler. Konsolos ve diplomat raporları içinde onlara bağlı olarak kalan bu malzemeler açıldığı zaman tarihçiler için çok büyük değer taşırlar. Buna küçük bir örnek verelim : Batılı ilim adamlarından, 1856 Hattı Hümayun'unun orijinal bir kopyasını incelemek isteyenler, sadece, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) yahut Avusturya - Macaristan Devlet Arşivi (Haus - Hof - und Staatsarchiv) dosyalarında iyi bir şekilde korunmuş nüshalarına başvurabilirler. Bir araştırmacı böyle malzemeye dosyalarda raslayacağını önceden kestiremez, ama bu, ekseriya vuku bulur.

Batı arşiv kaynaklarından yararlanmanın bir başka avantajı da Batılıların rapor gönderme ve dosyalama metodlarında çok mahir olmalarıdır. Diplomat ve konsoloslar, olayı vukuundan sonra hemen haber verme, tahrirâtı doğru olarak tarihleme ve onları sırasıyla numaralamada yetiştirilmişlerdir. Bu da, Türkiye'de cereyan eden olayların doğru olarak tarihlendikleri anlamına gelmez. Diplomatik raporlar çoğu zaman kısa olup, hem Osmanlıların uzun ifadelerinden hem de Avrupalıların tartışmalı yazı tarzlarından arıtılmıştır. Bundan başka, Avrupa Arşivleri, genel olarak, iyi korunmuş ve organize edilmişlerdir. Onların indeksleri yapılmış ve istifadeye sunul-

muştur. Ekseriya onların yazılarını kolayca okumak mümkündür. 1880 tarihlerinde daktilo makinaları kullanılmaya başlamadan önce, sefaret kâtipleri yazıları okunaklı yazıyorlardı. Özet olarak denilebilir ki, Avrupa arşivleri, Türk arşivlerindeki boşlukları doldurabilecek ve Türkçe malzemeyi kontrole hizmet edebilecek, mütemmim, istifadeye sunulmuş yararlı bilgileri ihtiva etmektedir. Bu Batı materyallerini dikkatle ve başka kaynaklarla beraber kullanmalı, fakat asla ihmal etmemelidir.

Osmanlı tarihine ait bir olay için yararlanmak imkânını bulduğum Batı arşivlerinden beş kaynak, bu gibi malzemelerin sağladığı yardıma bir örnek teşkil edebilir. Bu, Türklerde "Kuleli vak'ası" diye adlandırılan, 1859 yılına ait bir isyan vak'asıdır. Bu vak'anın özellikle isyancıların o zamanki hükümete karşı giriştikleri muhalefete, halkın da geniş ölçüde katılması ve yardım etmesi sebebiyle önemi büyüktür. Gerek Türk ve gerekse Batı standart tarihleri bu olayın teferruatı, motifi ve bastırılması hakkında yeter derecede bilgi vermiyorlar. Genel görüşe göre ihtilâlciler daha hür ve meşrutî bir rejim istemişlerdir. Diğer bir görüş ise onları Sultan Abdülmecid rejiminin hıristiyan azınlığa gösterdiği müsamahaya karşı gazaba gelmiş müslümanlar olarak tasvir etmektedir. Uluğ İğdemir adlı genç bir Türk bilgini İstanbul'daki Başvekâlet arşivinde araştırmalar yaparak suikastçiler hakkında vesikalara dayanan hükümlere varmıştır. Bu vesikalar İğdemir'i *Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma, Ankara 1937* adlı eserinde suikastin Batılılaşma'dan ziyade şeriatın muhafazasına çalıştığı ve Abdülmecid'le hükümetinin israflarına muhalif olanların da yardımını elde ettiği sonucuna vardır. O böylece eski rivâyet ve beyanları da itibardan düşürme imkânını bulmuştur. Fakat onun delilleri muhakkak ki tamam değildir. Osmanlı arşivlerinde suikastin cereyanı hakkında noksansız kayıtlar veya bu hususta başka vesikalar bulamamıştır. Benim bildiğime göre de bu çeşit vesikalar henüz bulunmamıştır. Bunlar belki vardır, belki yoktur. İğdemir de suikastçilerin şahsî irtibatları ile suikast ve bastırılması hakkındaki bilgi noksandır. Kuleli vak'ası hakkında Batı arşivlerinden ne gibi bir yardım sağlanabilir?

Paris Dışişleri Bakanlığı arşivinde Fransa'nın Osmanlılar nezdindeki elçisi Thouvenel'in suikast hakkında birçok raporları vardır. Bunların içinde elçilik tercümanı Outrey'in raporu da bulunmaktadır. Bu bilgilerin önemli bir kısmı o devir Osmanlı vezirlerinden elde

edilmişti. Bu raporlarda açık olarak suikastin elebaşlarının ordu ile ulema mensupları olduğu belirtilmektedir. Ayrıca raporlar, payitahtta halkın Abdülmecid'e karşı olan hissiyatını da iyice belirtmekte ve suikastin ne şekilde ortaya çıktığını da doğru olarak anlatmaktadır. Yine bu raporlarda Bay İğdemir'in Başvekâlet arşivinden faydalanıncaya kadar bulamadığı suikastçıların birçoğunun isimleri de mevcuttur. Fransız raporlarında suikastin meşrutî bir gaye güttüğüne dair bir işaret yoktur; ancak, suikastin dinî taassuptan doğduğu hakkında bazı kimselerin iddialarına rağmen, raporların bu fikri inkâr ettiği anlaşılıyor. Thouvenel'in raporlarında suikastçıların en az ikisinin Batılılaşmaya meyli olan kimseler olduğuna dair delil mevcuttur. Bu iddianın ne derece doğru olduğunu bilmiyoruz. Bundan başka onun raporları arasında, Engelhardt'ın, ihtimal suikasti meşrutî bir gayeye bağlamak için yanlış tercüme ederek kullandığı "Un Chrétien d'Orient" adlı esrarengiz vesika bulunmaktadır. Engelhardt'ın bunu kaynak göstermeden kullanması İğdemir tarafından ciddi surette tenkit edilmiştir. Thouvenel'e göre hristiyan yazar Türk polis teşkilâtında görevli bir Ermeni olsa gerektir. Bilgi ve delillerle birlikte Fransız arşivleri hakkında söyleyeceklerimiz bundan ibarettir.

Halen Londra'da İngiliz Devlet Arşivinde "Public Record Office" de bulunan İngiliz elçisi Bulwer'in raporları da Fransızları birçok bakımdan doğrular. Onun verdiği bilgilerin büyük bir kısmı, kendi raporlarına ekli olan tercümanı Pisani'nin verdiği raporlara dayanmaktadır. Tevkif edilen 35 kişinin isimleri - İğdemir Osmanlı vesikalarında 41 tane buldu - Babıâli'den temin edildiği şekilde verilmektedir. Pisani'nin ilk raporu, İğdemir'in vesikalarında da olduğu gibi, Şeyh Ahmet Efendi'yi ihtilâlin elebaşısı olarak göstermektedir; fakat Pisani'nin Veziriâzam ve Hariciye Nazırından sonradan aldığı bilgiyi adapte eden Bulwer, Hüseyin Daim Paşa'yı elebaşı olarak bildirmektedir. İğdemir, Hüseyin Paşayı ikinci derecede göstermektedir. İngiliz raporları, yanlış olarak, ihtilâlcilerin çoğunun Türk değil de Çerkez veya başkaları olduğunu bildirmektedir. Fakat onlar ihtilâlcilerin sözü edilen hareketlerinin sadece taassup değil hükümetin şeriata karşı fazla ilgi göstermediğine, muhalefetten ileri geldiği hususunda İğdemir ile hemfikirdirler. İngiliz raporları, Fransız raporlarına nazaran bu konuda daha iyi ve güvenilir bilgiler vermektedir.

Stockholm'de "Svenska Riksarkivet" te bulunan Collett adlı İstanbul sefirine ait raporlar yukarıdaki bilgilerin büyük bir kısmını

doğrular. Onlar ihtilâlcilerin bunu meşrutî sebepten ziyade kötü idare ve malî israf yüzünden doğan kızgınlıkla yaptıklarını ifade etmişlerdir. İhtilâlcilerin yabancı devletlere ihtilâlin onlarla olan iyi münasebetlerine tesir etmeyeceğini, Hattı Humayunun —ki bunda hıristiyanlara eşitlik ve imtiyaz tanınmaktadır— verdiği sözleri yerine getireceklerine dair teminat verdiklerini bildiren vesikaların keşfedildiği rapor edilmektedir. Bu son iddia şüpheli görülüyorsa da buna benzer vesikaların olması muhtemeldir. Bundan başka, Collett Osmanlı nazırlarının ihtilâli gayri memnun Kürt ve Çerkezlerin işi imiş gibi göstermek istediklerine dair kurnazca bir mülâhazada bulunuyor. Fakat durum öyle değildir. İsveç raporları İngiliz ve Fransız raporları kadar geniş değildir. Fakat bazı ilâve bilgi, şayia ve aynı zamanda mukayeseli hükümler ihtiva etmektedir.

İşin ilgi çekici tarafı şudur ki, şimdi Washington'da Millî Arşivde bulunan, Amerikan konsolosu Williams'in raporları, İğdemir'in ulaştığı sonuçlarla karşılaştırılırsa bazı hususlarda bundan önce zikredilen üç şahıstan daha iyi ve yerinde yargılara vardığı görülür; halbuki, Williams'in raporları teferruat yönünden Fransız ve İngiliz meslekdaşlarından daha az doğru bilgileri haiz olup bazı olayların da yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Williams'in rapor edişine bakılırsa, eğer isyan muvaffak olsaydı, Hattı Humayun iptal edilecekti. O, bunun hıristiyanlara verilen dinî imtiyazlara karşı bir infial olduğu gibi, aynı zamanda bunun malî karışıklıktan ileri geldiğini hissetmişti. Williams raporuna, teferruatı ihtiva eden iki İstanbul gazetesinden kesilmiş gazete küpürlerini eklemişti. Bu isyanla ilgili başka vesikalar, Boston'da American Board of Commissioners for Foreign Missions'un arşivinde mevcuttur. Protestan mezhebi rahibi Schauffler'in İstanbul'dan gönderdiği rapora göre, isyan teşebbüsünün İstanbul'da camiler ve dervişlerden başladığı ve etrafa sıçradığı ve netice olarak devletin onların hükümet merkezindeki sayılarını azalttığı kaydedilmektedir.

Osmanlı tarihinin bir dahilî meselesi üzerinde Batı arşiv kaynaklarına dayanarak yapılan bu kısa ve tamamlanmamış etüdden anlaşılıyor ki bu gibi malzemeyi kullanmanın faydalı ve zararlı tarafları vardır. Bunlardan hiçbirinin verdiği bilgileri aynen almak mümkün değildir. Aralarında farklar mevcut olup, genel bilgi kaynaklarında, hattâ bunlar Osmanlı nazırları ile mutabakat halinde olsalar bile, verilen bilgilerden şüphe edilmelidir. Bununla beraber bu gibi müşahitlerin bilgilerinin ekseriya güvenilir yerlerden aldıkları kabul edilirse denile-

bilir ki İğdemir, bu vak'ayı Osmanlı arşivlerini kullanarak ortaya koymaya muktedir olmuştur. İğdemir vak'a ile ilgili yeni bir vesika bulunmuş olsaydı dahi Batı arşiv kaynakları ile tektük basılı malzemenin yararlanarak isyan vak'ası üzerine mevcutlardan daha iyi bir eser yazılabilirdi. Batılıların raporlarında Osmanlı nazırlarının aksülameli ve başşehrin fikir kalıntıları gibi İğdemir'in eserinde bulunmayan ve hayatî bazı görüşleri ihtiva eden kısımlar vardır. Onların konu ile ilgili sonraki tavsiyeleri belki'de netice verici olabilirdi. Kuleli vak'asının nihaî tarihi bu kaynaklara dayanarak yazılamaz, ancak bunlara başvurmadan da yazılmamalıdır.

Benim kendi görüşüm ve kısmen de başka ilim adamlarının çalışmaları sonuçlarından anlaşılıyor ki tarihçiler için XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu konusunda faydalı bilgiler, aşağıda yazılı diplomatik ve konsolosluk arşivlerinde bulunmaktadır: Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris) ⁷, The Public Record Office (Londra), Haus-Hof-und Staatsarchiv (Viyana), Svenska Riksarkivet (Stockholm), Nederlands Rijksarchief (Lâhey), The National Archives (Washington). İtalyan arşivleri (Roma ve Torino) da faydalı olmasına rağmen, bunlar hakkında yeni çıkmaya başlayan ve seri olarak 1861'den 1943 tarihine kadar olan zamanı kapsayan *I documenti diplomatici italiani*'den başka bir şey bilmiyorum. Evvelce Berlin-Dahlem de bulunan (bunun şimdi Koblenz'de olup olmadığını bilmiyorum) Preussische Geheime Staatsarchiv de olduğu gibi, onun devamı olan diplomatik kayıtları havi Deutsches Auswärtiges Amt (Koblenz Bundesarchiv'de yahut Bonn'da) arşivinde de malzeme mevcuttur. Almanların bu arşiv dosyasında 1867-1920 tarihine kadar vesikalar olup, daha sonraki dosyalarla beraber, 1945'te Müttefikler tarafından eksiksiz olarak ele geçirildi ve İngiltere'ye götürüldü. Şimdi ise, bunlar tekrar Almanlara verilerek yerlerine yerleştirilmiştir. Bu arada Amerikan Dışişleri Bakanlığı ve çeşitli İngiliz ve Amerikan üniversiteleri tarafından mikrofilmlerinin yapılmasına girişilen bu dosyaların muhteviyatı sadece üniversitelerde değil aynı zamanda

⁷ Jean Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* (Paris, 1943), 167,170. ss., eserinde Osmanlı tarihi için yararlı olan bu arşivlerin kataloğunu kısmen yapmış; fakat, bunun içine XVIII. Yüzyıl ve daha erken devir vesikalarını almıştır. Fransız harbiye ve bahriye arşivleri ile Archives Nationales'den bazı vesikalarında dahil olduğu bu malzemeyi Jean Sauvaget, "birinci sınıf bilgi kaynağı" diye tavsif etmiştir.

National Archives'te de istifadeye sunulmuş bulunmaktadır. Meselâ, Florida Üniversitesi, Mısır ile ilgili Alman vesikalarının; California Üniversitesi ise, Balkanlar ile ilgili vesikaların mikrofilmünü yaptırmıştır. 1918'den önceki dosyaların geçici mikrofilm kataloğu hazırlanmış olup, basımı kısa zamanda bitmiş olacaktır. Bu arşivler listesine, Rusya Dışişleri Bakanlığı arşivlerini de eklemek gerekmektedir. Yalnız bu arşivlerden şimdilik yararlanmak şüpheli gibi görünüyorsa de ileride bunun değişmesi mümkündür. Eğer *Krasny Arkhiv*⁸ de neşredilenler, süreli olarak yayınlanan çeşitli vesikalar⁹, Martens'in, A. F. Miller'in, Goriainov ve Mosely'¹⁰ in çalışmaları göz önünde tutulursa, Moskova'nın arşiv kaynaklarının diğer büyük başkentlerdekilere eşit olduğu anlaşılır. XIX. Yüzyılın belirli bir zamanı için, Rusya'nın dışında bulunan Rus elçilikleri ve konsolosluklarının arşivlerinden de yararlanmak mümkündür. Meselâ Londra'daki Çarlık Rusya Sefaretinin kayıtları içinde, İstanbul ve St. Petersburg arasında cereyan eden yazışmaların kopyaları mevcuttur.¹¹

Bir kaide olarak, Batılı devletlerin diplomatik arşivlerinde, dışişleri bakanlıklarından gönderilen talimat ve raporlar, İstanbul'dan gönderilen diplomatik raporlar, Osmanlı İmparatorluğu içinde çeşitli mahallerde bulunan konsolosluklardan gönderilen raporlar ve şimdi İstanbul'daki elçiliklerin başşehirlerine geri göndermiş oldukları eski kayıtlar bulunmaktadır. Normal seriler arasında raslanacak ciltler, dosyalar, yahut özel bir konu üzerine yığınlar halinde raporlar, veya çeşitli meselelere dair ciltlerle vesika ekseriya çok faydalı bilgileri ihtiva eder. Meselâ, 1867 yılı için Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) kayıtları içinde Türkiye ile ilgili şunlar mevcuttur: Elçilerden Dışişlerine gönderilen sekiz ciltlik bir yazışma; aynı tah-

⁸ Bakınız : L. S. Rubinchek (Cleveland, 1947) ve Leona Eisele (Ann Arbor, 1955) tarafından toplanan *A Digest of the Krasnyi Arkhiv*, 2 cilt.

⁹ Evgenii Adamov tarafından yayınlanan I. Dünya Savaşı ile ilgili olan yayın yahut ümit verici fakat maalesef tamamlanmamış olan, *Mezhdunarodnye Otnosheniya v Epokhu Imperializma ... 1878-1917 gg.* (Moskova, 1931 vd.) gibi yayınlar ki hepsinin Almanca tercümeleri de vardır.

¹⁰ F. Martens, *Receuil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères* (15 cilt; St. Petersburg, 1874-1909); A. F. Miller, *Mustafa Pasha Bayraktar : Ottomanskaya Imperia v Nachale XIX Veka* (Moskova, 1947); Serge Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles* (Paris, 1910).

¹¹ Yukarıda 2. not'ta adları geçen, Medlicott, Seton-Watson ve Sumner'in eserlerine bakınız.

riratın elçilikteki müsveddeleri (ekseriya zarfsızdır); konsolos raporları; 1867 yılı ticaret raporlarına dair bir cilt; yılın tercüman raporları ile ilgili bir cilt (bunların çoğu, Âli Paşa ve Fuad Paşa'ların Pisani'ye söyledikleri ile ilgilidir); 1867-1868 yılında Bab-ı Âli'den gelen tahrirâtı havi bir cilt (önemsiz ferdi meselelerle aynı zamanda İstanbul hükümetinin taşra valilerine yazdığı bazı telgrafların suretlerini havidir) ve Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati ile ilgili bir cilt içinde vesikalar mevcuttur.

Arşivler genel olarak, belirli bir tarihten sonra araştırmaya açılır ve zaman zaman gözden geçirilir. Bir ilim adamı bunlardan yararlanmak için özel olarak başvurarak izin alabilir. Prensipten olarak, İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivindeki vesikaların 1902; Fransa'nın 1897; Avusturya - Macaristanın, 1907; Prusya ve Almanya'nın muhtemelen en azından 1918; İtalya'nın 1870; Hollanda ve İsveç 1907 ve Amerikan arşivleri ise 1929¹² tarihine kadar olan vesikalarını faydalanmaya sunmuşlardır. Rusya arşivleri konusunda kesin bilgilerimiz yoktur. Müsaadenin, genel arşiv idaresinden başka, Çarlık devri kayıtlarını da kontrol altında tutan Rus Dışişleri Bakanlığında alınması gerekir. Amerikan arşivinin en yakın tarihlere kadar olan vesikaları faydalanmaya sunmuş olması belirtilmeğe değer; burada, 1914'ten öncesine ait evraklardan ziyade daha fazla Osmanlı İmparatorluğunun sonlarına ve Saltanatın 1922'de kaldırılmasına dair bir hayli vesika mevcuttur. Bir çok hallerde İngiliz Arşivi bu devir için çok iyi olmasına rağmen henüz bu devir vesikaları istifadeye sunulmamıştır. Bu devrin kaynaklarını E. L. Woodward ve Rohan Butler tarafından neşredilen *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939* (London, 1946 ff., Series I, ve özellikle 4. cilt) de görmek mümkündür.

Diğer resmî, askerî, bahrî ve iktisadî arşivlerde ümit vericidir. Bunlar arasında, Londra'daki Ticaret (Board of Trade) ve Amiral'lik

¹² İhtimal İngiliz ve Fransız diplomatik arşivleri yakında 1914 yılına kadar istifadeye sunulacaktır. Bir çok hükümetler, arşivlerinin "elli yıl kapalı" kalması kaidesine uyduklarına göre, 1907 yılı 1958'de araştırmacılara açılacaktır; fakat, bunun istisnaları olabilir. İtalyan arşivlerinden, 1870'den sonrası için, özel izinle yararlanılabilir. Bunlar ve başka yabancı arşivler konusundaki bilgiler, 1953-1955 yıllarında yapılan incelemeye dayanmakta olup, Amerikan Dışişleri Bakanlığında (State Department) Dr. Taylor Parks ve Dr. Bernard Noble'nin aracılığı ile sağlanabilir. Profesör Lynn Case tarafından Avrupa arşiv kaynaklarının bir genel rehberi hazırlanmış olup, yakında basılmış olacaktır.

arşivleri ile Fransa'daki Savunma ve Bahriye Bakanlıkları arşivi ve nihayet Viyana'daki Harp Arşivi (Kriegsarchiv) zikredilebilir. Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'nın (1830) Moltke'nin zamanında başlayarak devam eden yakın ilgisi gözönünde tutulacak olursa Alman askerî vesikaları da incelenmeye değer.

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çalışan tarihçilere yardımı olabilecek, özel yazışma koleksiyonlarının, yahut, özel olarak çalışan ticaret, dinî ve ilmî cemiyet arşivlerinin bir katalogunu yapmaya girişmeyeceğim. Bir kilise ve dini organizasyon olarak, Vatikan arşivlerinin birşeyler vereceği düşünülebilir. Aynı şey, Boston'daki American Board of Commissioners for Foreign Missions'den de beklenebilir. Raporlar, tabii olarak, dinî gayretler ve heyeti ilgilendiren şeylerle dolu olmasına rağmen, olaylar, iktisadî, ictimai ve siyâsî durum üzerine çok değerli bilgiler verirler. Mahallî görüşler, ekseriya çok faydalıdır; söz gelişi, XIX. Yüzyılın yarısında, Musul, Mardin, Adana, Ayıntap, Maraş, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır, Erzurum, Bursa, İstanbul, Edirne, Sofya, Filibe, Samokov, Eski Zağra'dan gönderilen raporlar gibi. Başka kiliselere dair misyoner raporları da İmparatorluğun diğer kısımları için faydalı olabilir.

Avrupa diplomatik arşivlerinden alınmak suretiyle bir çok vesikanın devamlı bir şekilde yayınlandığı bir sırada, bu arşivlerde araştırma yapmanın gerçekten bir fayda sağlayıp sağlamıyacağı sorulabilir¹³. Bunun cevabı müsbet olmalıdır; çünkü, yayınlanan büyük koleksiyonlar, belirli bir zamanı kapsamaktadır. Bununla beraber, meselâ, Fransız ve Alman arşivleri devamlı olarak 1871'den 1914 tarihine kadar gelmekte; İngilizlerin 1898'den başlamakta ve Avusturya-Macaristan'ın ise 1908'den itibaren yayınlanmasına başlanmış bulunmaktadır. Fakat çok önemli olan nokta şudur ki, yayımlanmak üzere bu koleksiyonlara seçilerek konan vesikaların çoğu, Osmanlıların içişleri ile ilgili değildir. Editörlerin tabii olarak dikkati, her meselede büyük devletlerin birbiri ile olan münasebetleri üzerinde toplanmıştır. Şüphesiz bu koleksiyonların Osmanlı dış münasebetleri

¹³ Büyük devletlerden, Avusturya - Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya (ve Prusya), İtalya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin basılı koleksiyonları vardır. Burada bunların isimlerini sıralamıyacağım. A. J. P. Taylor'un, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1954), 577,583. ss., adlı eserinde bu yayınların oldukça yeni, bununla beraber kısa ve ne olduğunu gösteren bir açıklaması yapılmıştır.

ile ilgili öğrenciler için, paha biçilmez bir değeri vardır. Onlar, arasıra da iç meselelere dokunmuşlardır : İngilizlerin 1908 İnkilâbından¹⁴ önce Türkiye'nin durumu üzerine fikir yürütmeleri; yahut Cemal Paşa'nın itilâf devletlerinin¹⁵ yardımıyla, başsız kalmış Türkiye üzerinde, kendisini sultan yapacağına dair 1915 tarihindeki Rus raporu bunlara örnek olarak gösterilebilirler. Fakat, çoğu zaman bu çeşit bilgileri edinmek için, basılmamış vesikalara başvurulmalıdır. Parlâmento ve halka bilgi vermek amacıyla belirsiz aralıklarla yayınlanan İngilizlerin Mavi Kitapları (The British Blue Books) bu kaide-nin göze çarpan bir istisnasıdır. Bu eserlerden bazılarında Osmanlı işleri ile ilgili meseleler ele alınmıştır¹⁶. Osmanlıların dahilî meseleleriyle ilgili bilgilere İngilizlerinkinden çok daha az olmak üzere bazen Fransızların Sarı Kitapları ve Avusturya'luların Kırmızı Kitapları'nda raslanır. Aynı zamanda, Rusların Turuncu Kitabı da 1912-1914 Türk - Ermeni meselesi için bir istisna teşkil eder. Fakat bütün bu neşriyat, devamlı ve seçilmiş olmaktan ziyade tesadüfidir, hele Rusya söz konusu olunca üstelik tahrif de edilmiştir. Bu "Renkli Kitaplar", tarihçiler tarafından büyük basılı koleksiyonlarla beraber kullanılmalı; fakat, arşiv araştırmaları esası teşkil etmelidir.

Eğer ilim adamlarından kurulacak heyetler, çeşitli Avrupa arşivlerinde Osmanlı tarihi ile ilgili malzemeyi serbesce seçip metodlu bir şekilde yayınlamak imkânını bulsalar tabii çok yararlı olur. Buna benzer bir teşebbüs, son Mısır kraliyet hanedanının himayesi ile, özellikle, Mehmet Ali devrini içine almak üzere, Mısır Eyaleti için gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları ciltler halinde Société Royale de Géographie d'Egypte tarafından bastırılmış olup değeri küçümsenemez. Fakat Osmanlı arşivlerindeki malzemenin basımı daha çok önemli olduğundan, aynı şeyi genel olarak Osmanlı tarihi için yapmak lüzumsuz bir iş olurdu. Zamanla ehliyetli ilim adamlarının Batı arşivlerini Osmanlı vesikalarını, bu incelemenin başında söz konusu edilen çeşitli kaynaklarla birlikte dikkatlice kullanmalarından daha iyi sonuçlar alınacaktır. İlmî araştırmaların çeşitli kaynaklardan yararlanılarak yapılması en iyi sonucu verir.

¹⁴ G. P. Gooch ve Harold Temperley'in yayınladıkları, *British Documents on the Origins of the War*, 5. cilt (Londra, 1928).

¹⁵ Evgenii Adamov, (editör), *Evropeiskie Derzhany i Turtsiia vo Vremia Mirovoi Voiny: Razdel Aziatskoi Turtsii* (Moskova, 1924), 141. s. vd.,

¹⁶ Bu gibi vesikalara bir rehber olarak, Harold Temperley ve Lillian M. Penson'un, *A Century of Diplomatic Blue Books, 1814-1914* (Cambridge, 1938) eserine bakınız.

Tebliğ:

KUZEY-DOĞU ANADOLU'DA ARPAÇAY
(ÇAYCI KÖYÜ) DOLMENLERİNDEN GALERİLİ
BİR DOLMEN HAKKINDA

SUR UN DOLMEN À GALERIE TROUVÉ PRÈS ARPAÇAY AU
NORD - EST DE L'ANATOLIE

Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Bahis konusu edeceğimiz Arpaçay - Çaycı köyü dolmenleri 1941 yılında Dr. Kâmil Hüdadat Arran tarafından bulunmuş ve bu buluntu hakkında bilgiler bir mektupla bana bildirilmişti.

Sayın Dr. 29. VIII. 1941 tarihli mektubunda :

“... Bu mektubumda size bulduğum dolmenler hakkında yazacağım. Krokide gösterdiğim ve haritada kolay bulabileceğiniz Arpaçay kazasının 5-8 kilometre şimali - garbisinde Çaycı köyü adındaki köyün deresinde 8 adet dolmen buldum. Bunların önünden çay akıyor, arkası yüksek dağlar, hepsinin ağzı (kapısı) çaya nazırdır. Yüksek dağlardan gelen taşlar bunların bir kısmını yıkmış, bir kısmını da doldurmuştur. Bunlara rağmen halen 2-3 tanesi sağlam ve hususiyetini muhafaza etmiştir.

Tetkik ettiğim dolmen hakkında izahat, fotoğraf (Foto: 1) ve diğer iki şema da mevcuttur”.

Dr. Kâmil H. Arran bulduğu bu dolmenlerden bir tanesi üzerinde yaptığı araştırmayı mektubuna eklediği açıklamada aşağıdaki şekilde özetlemiştir :

“dolmenin giriş yeri yahut kapısı fotoğrafta gösterilen yer olmakla beraber, fazla topraklı olduğundan arasından girmek zordur. Biz (resim I'de) gösterildiği veçhile iki büyük tavan kaya aralığı olan A furchesinden girdik ve (Resim II'de) gösterilen zeminden C noktasına indik. İçerisi 5 kişiden fazla alacak kadar geniştir. Fotoğrafta gösterilen giriş noktasından yâni (Resim II'de) P. O koridoru 433 cm. dir. Genişliği ağzında (Resim I) 100 cm. yüksekliği 50 ve 60 cm.'dir. Bundan başka 40 cm. tahtelarzdır. Yâni kapının genişliği 100 ve irtifai

eskiden 90-100 cm. imiş. P. O koridoru bazan dar bazı yerinde genişledikten sonra (Resim II'de) olduğu gibi 120 cm. genişliğinde F N hattile odaya (dolmen) girer.

İçerisi büyük taş ve kaya parçalarından yapılmış. Tavan duvarı muntazamdır. Şimdiki irtifa 1,5 metredir, fakat 42 cm. tahtelarz kaldığına göre yapıldığı zaman dolmenin dahili irtifayı 190-200 cm. olduğu anlaşılıyor. Bazı yerinde yaptığımız sondajdan kırık küp parçaları ve fazla kömür çıktı. Bunlar 1/2 m. kazdıktan sonra görüldü."

Arpaçay ilçesinin 5-8 kilometre kuzey - batısında Çaycı köyünde 1941 yılında Dr. Kâmil H. Arran tarafından tesbit edilen, bizim şimdi yayınladığımız bu galerili dolmenle (dolmen à galerie) daha sonra 1944 yılında, Çıldır gölünde Akçakale adasında Dr. Kılıç Kökten'in haber verdiği dolmenler (Bk : Belleten, cilt : VIII. sayı 32. s : 659-674. 1944.) ve diğer taraftan 1963 yılında Trakya'da tarafımızdan tesbit edilen Edirnenin Lalapaşa - Büyünlü dolmenleriyle (Bk. Belleten, cilt : XXVII. sayı 107. s. 491 - 497 1963.) Türkiye'nin Megalithe "Ulu Taş" anıtlar bakımından doğu ve batı sınırlarında zengin olduğunu ve ilerideki araştırmalar sayesinde bu anıtların Türkiye çapında coğrafik bir yayılış haritasının da ortaya konulabileceği kanısındayız.

Res. 1 — Çaycı köyü (Arpaçay) galerili dolmenin galeri ağızı.

Res. 2 — Çaycı köyü galerili dolmenin genel görünüşü. (A) yarık.
(Dr. K. H. Arran'a göre).

B İ B L İ Y O R A F Y A

Fouilles de Xanthos. Tome II. *L'Acropole Lycienne*, par Metzger et P. Coupel (Institut Français d'Archéologie d'Istanbul). Paris 1963, 4°, VIII + 110 sah., 28 röleve ve şek., 56 levha.

Tanınımış Fransız arkeologlarından P. Demargne (Paris Üniversitesi), P. Devambez (Louvre Müzesi, Paris) ve H. Metzger'in (Lyon Üniversitesi) idaresinde Lykia'nın başkentlerinden Xanthos' (bugünkü Kınık) ta 1950 yılından beri yapılan kazıların sonuçları mufassal raporlar halinde yayınlanmağa başlandı. Bundan önce P. Demargne, şehir içinde ve yöresindeki mezar payelerine dair, arkeolog - mimar P. Coupel ve P. Prunet'nin röleve ve desenlerine dayanarak, esaslı bir etüd neşretmiş (*Fouilles de Xanthos*. Tome I. *Les Piliers funéraires*, par P. Demargne. Dessins et relevés par P. Coupel et P. Prunet, Paris 1958), arkeolojide mezar anıtları arasında önemli bir rol oynayan, fakat o zamana kadar pek sathî olarak bilinen bu yapılar hakkında esaslı bir fikre sahip olmamızı sağlamıştı¹. Bu sefer ise H. Metzger, arkeolog-mimar P. Coupel ile birlikte, Xanthos'un Lykia Akropol'ünde 1951 ile 1959 yılları arasında yaptığı araştırmaları yayınlamakta, bu ana kadar hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz olmayan Lykia sivil ve dinî mimarisini açıklamakta ve bu mimarî ile ilgili problemleri ortaya koymaktadır. Vâkıa Fransız dostlarımız bundan önce bu kazılar ve araştırmalarına dair kısa raporlar neşretmişler² ve Xanthos kazısından geri dönerken müteaddit defalar Side'ye uğrayarak bizleri yeni bluntulardan haberdar etmişlerdi. Fakat bu kazıların önemi hakkında, ancak bu kitabı dikkatli bir surette okuduktan sonra, açık bir fikir edinmek kabil oluyor.

Fasıl I'de (s. 1 v. dd.) müellifler Akropol'ün tahkimatını ele almaktadırlar. Esasında genişlik ve uzunluğu 100 m. yi bulan kare bir alan olan, fakat ayrıca güney-batıya doğru 50 m kadar uzayan üçgen bir çıkıntıya sahip bulunan Akropol'ün etrafı bir surla çevrilmişti³. Bu sur kayalık üzerine oturtulmuş olup esas itibariyle plâtförmün konturunu takip etmekte ve, Hellenistik ve Bizans devirlerindeki bazı önemli değişikliklerden sarfınazar, daha eski devirlere ait çeşitli duvar teknikleri göstermekte, bunlar Kyklop duvarlarını hatırlatan kaba poligonal teknikten or-

¹ Bu eserin tamamlayıcısı mahiyetinde olan bir makale için bk. P. Demargne, *Le pilier inscrit de Xanthos. Note complémentaire. Revue des Études Anciennes* LXII, 1960, s. 41 v. dd.

² Bu kazılara dair yayınların önraporlar için bk. *Fouilles de Xanthos*. Tome I, s. 26, not 1. Biz burada *Türk Arkeoloji Dergisi*'nde çıkan Demargne'in raporlarını zikretmekle yetineceğiz: VI-1, 1956, s. 43 v. d. lev. 19 v. dd.; VII-1, 1957, s. 9 v. d. lev. 5 v. dd.; VII-2, 1957, s. 5 v. dd. lev. 1 v. dd.; VIII-1, 1958, s. 8 v. dd. lev. 3 v. dd.; X-1, 1960, s. 18 v. dd. lev. 14 v. dd.

³ Romalılar zamanında kullanılmış olan ve çok daha büyük bir yüksekliğe sahip bulunan Roma Akropol'ünden ayırd olunması için bu Akropole "Lykia Akropolü" adı verilmiştir. Bk. *Fouilles de Xanthos*. Tome I s. 15 v. dd. ve eserin sonundaki şehir plânı.

thogonal tekniğe kadar değişmektedir. Fakat bu çeşitli duvar teknikleri behemmelah çeşitli devirlere işaret etmemekte, bazı tekniklerin sur bedeninde yan yana kullanıldığı görülmektedir. Tarihleme hususunda komşu bölgelerdeki şehir surları fazla işe yaramamaktadır. Çünkü bunlardan hiç birisi daha henüz sistemli bir surette araştırılmış değildir. Bundan başka gerek şehir surlarında, gerek sivil ve dinî mimarîde Lykialı'ların büyük bir orijinallığe sahip oldukları gözönünde bulundurulacak olursa karşılaştırmalardan kronoloji için fazla bir şey elde edilemeyeceği anlaşılır. Bununla beraber müellifler Karia ve hattâ Hitit surları ve inşa tekniği ile enteresan mukayeseler yapmakta, bu mukayeselerden Xanthos surlarının bunlara bağlılığından ziyade orijinallliğini ortaya koymak için faydalanmaktadırlar. Hâfirler surun güney kısmında içerlerinde küp kırıkları ve saire kapsayan kazematlar bulmuşlar, bu kazematların Pers generali Harpagos tarafından tahrip edilmiş olduğunu (M. ö. 470) tesbit etmişlerdir (bk. s. 44 v. dd.). Bu kazematların önünden daha geç bir devirde geçirilmiş olan surun 470 yılından sonraya tarihlenmesi gerekir. Belki burada Hitit surlarında da bulunan kazematlara işaret etmek faydalı olurdu (bk. Naumann. *Architektur Kleinasiens*, s. 288 v. dd. Karkemiş: s. 289. res. 358-359. Zincirli: aynı yerde s. 365 res. 445). Hâfirler Xanthos Akropol'ü surlarını genel olarak M. ö. 5. yüzyılın ikinci çeyreğine yahut ortasına tarihlemekte, fakat kuzey-batı köşesindeki sur kısmının M. ö. 6. yüzyıla çıkmasının ihtimal dışı olmadığını da ileri sürmektedirler.

Fasıl II'de (s. 15 v. dd.) Akropol'ün güney-doğu kesimindeki binalar ele alınmaktadır. Çok itinalı ve dakik bir tabaka kazısı sonunda meydana çıkarıldıkları anlaşılan bu binaların en eskisi (A binası) 16 × 14,70 m. eb'adında dikdörtgen bir bina olup kapsadığı çeşitli büyüklükte mekânlar ince uzun bir koridor tarafından iki gruba ayrılmaktadır. Hâfirler bu binayı, uzun tarafında bir portik izine rastlamamakla beraber, Zincirli'de geç Hitit devrine ait R-Z binasına (bk. Naumann, *Architektur Kleinasiens*, res. 462) benzetmekte, dolayısıyla güney-doğu Anadolu ve kuzey Suriye'de çok kullanılmış olduğu anlaşılan "hilani" bina tipine bağlamaktadırlar (bk. s. 89 v. d.). Binanın içinde ve temellerinde bulunmuş olan keramikler bu yapının M. ö. 7. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olduğuna işaret etmektedir. Bir hükümdar sarayı olduğu anlaşılan bu büyük yapının Xanthos şehri ile birlikte Harpagos tarafından tahrip edildiği zannedilmektedir.

Bu yapının üzerinde ilk Pers egemenliği devrinde yapılmış olan (B) binası (s. 20 v. dd.) 16,80 × 18,50 m. eb'adında bir dörtgen teşkil etmekte, güneyde binanın bütün genişliğini alan ince uzun bir mekân ve onun kuzeyinde, eksenleri ona dikey gelen yine dört ince uzun mekândan meydana gelmektedir. Bu mekânlar arasında hiçbir kapı izi bulunmamış olması bunların binanın bodrum katını teşkil ettiğini ve içerlerine ancak üst kattan, tahta merdivenler vasıtası ile inildiğini göstermektedir. Müellifler buna bir analogi olarak Alishar ve Gordion'daki bodrumlu binalara işaret etmektedirler (s. 91). Bu mekânlar içinde pek çok keramik parçasına (en çok siyah figürlü Attika vazo kırıkları) ve büyük küp kırıklarına rastlanmış olunması bu hususu teyid etmekte, aynı zamanda M. ö. 530 yılına doğru yapılmış olduğu anlaşılan bu binanın 480 yıllarında büyük bir yangın sonunda harap olduğunu açığa vurmaktadır. Binanın batısında, içinde büyük küpler ve çeşitli eşya kapsayan üç deponun bulunmuş olması (s. 23 v. dd.), kuzey ve batı tarafının surla korunmuş geniş bir

avlu ile çevrilmiş, böylece Akropol'ün batı kısımlarından açıkca ayırd edilmiş bulunması burasının da, (A) binası gibi, bir hükümdar sarayı olduğuna işaret etmektedir.

Saray alanının kuzey-batısında meydana çıkarılmış olan (C) binası (s. 29 v. dd.) özel bir karakter taşımaktadır. Çünkü bu binanın $12 \times 10,30$ m. eb'adında, içinde yanyana ve birbirine paralel üç sella kapsayan bir tapınak olduğu anlaşılmıştır. Binanın taş temelleri üzerinde duvar kaideleri olarak kullanılmış dikine duran kesme taşlar (orthostat'lar) -bunlara bilhassa tapınağın doğu tarafında rastlanmıştır- Lykia duvar tekniği için karakteristiktir. Bu tapınak, keramik buluntularının gösterdiği gibi, esas itibarile M. ö. 5. yüzyılın ikinci yarısına aittir; fakat binanın daha eski bir tapınağın üzerinde yapılmış olduğunu orta sella'nın içinde, fakat arka tarafında yer alan ve kazı esnasında çeşitli eşya ile dolu olarak bulunan bir yeraltı mahzeni göstermektedir ki fonksiyonu bakımından bazı Filistin tapınaklarındaki çukurlarla, inşa tarzı bakımından ise Boğazköy Akropol'ündeki (C) binasının ortasındaki çukurla beraber giden bu mahzen (bk. s. 90 v. d.), kapsadığı Yunan keramikleri sayesinde, M. ö. 6. yüzyılın son yarısına tarihlenmektedir. Müellifler aynı zamanda üç sella'lı tapınaklar üzerinde durmakta (bk. s. 90), bunların doğu Akdeniz ülkelerinde, en çok Filistin ve Kıbrıs'ta bulduklarını yazmakta, fakat bu bahiste Etrüsk tapınaklarının da gözönünde bulundurulması hususuna işaret etmekte ve Xanthos tapınağına zaman ve mekân bakımından en yakın üç sella'lı bir tapınak olarak Kıbrıs'ta Vuni'deki Athena tapınağını göstermektedirler (Gjerstad, *Swed. Cyprus Expedit.* IV, 2, s. 15 ve *incelediğimiz eser*, s. 35).

Fasıl IV'de (39 v. dd.) Akropol'ün zirvesinde ve güney tarafında meydana çıkarılmış olan binalar incelenmektedir. Bu kısımlarda toprağın çok az oluşu ve geç devir yapılarına sahne teşkil etmiş olması araştırmaları bir hayli güçleştirmiştir. Bununla beraber tam zirve üzerinde $24,50 \times 11,80$ m. eb'adında dikdörtgen bir bina kalıntısına rastlanmış, binanın doğu tarafında, duvar kaidelerini teşkil eden "orthostat'lar" bulunmuş, fakat binanın iç taksimatına dair bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Müellifler haklı olarak Akropol'ün en yüksek yerinde yapılmış olan bu binanın bir tapınak olduğunu kabullenmekte, onun civarında bulunmuş olan ve Artemis Ephesia'ya ithfa edilmiş bir kitabe kapsayan Hellenistik devre ait bir sunağa dayanarak, binanın bir Artemis tapınağı olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Binanın tarihlenmesine yarayabilecek keramiklere burada rastlanmadığından müellifler Xanthos için M. ö. 6. ve 5. yüzyıllarda karakteristik olan "orthostat" tekniğine dayanarak yapıyı 470'den sonraki devreye koymaktadırlar.

Bu binanın kuzeyinde yer alan (E) binası (s. 42 v. dd.) keza dikdörtgen bir plâna sahip bulunmakta (aşağı yukarı 20×14 m.) ve duvar kaideleri, bundan önce gördüğümüz binalarda olduğu gibi, orthostat'lar tarafından teşkil olunmaktadır. Bu taş bloklara bilhassa batı ve güney taraflarında rastlanmıştır. Binanın iç taksimatını ise tesbit etmek kabil olmamıştır.

Fasıl V v. d. a hâfirlere Akropol'ün batısında üç yapı üzerinde durmaktadırlar ki (F, G, H) bunların muayyen bir plâna göre Akropol'ün bu tarafına yerleştirildikleri anlaşılıyor. Bunların en büyüğü ve herhalde en önemlisi olan (G) binası (s. 49 v. dd.) Akropol'ün güney-doğu suruna yaslanmış kuvvetli istinad duvarlarına sahip bir plâtfon ($15,30 \times 10,25$ m.) üzerinde yer alıyordu. İstinad duvarlarının üst kısmında Fellows tarafından 19. yüzyılda Londra'ya götürülmüş kabartmalı

levhaların (lev. 33,1), bunların üzerinde ise boncuk dizisi ve yumurta şeridi ile süslü silmelerin (res. 7 ve lev. 34) yer almış olması muhtemeldir. Hâfirler silme levhalarının üzerindeki kenet deliklerine dayanarak bunların üzerinde ve iç tarafa bakan kısımlarında, muayyen mesafelerle birbirini takip eden kadın heykelleri durmuş olduğunu ileri sürmektedirler ki bunlardan üç tanesi halen Londra'da British Museum'da saklanmaktadır (lev. 35). -Bu plâtförüm üzerinde duran esas binanın temelleri bulunamamış olmakla beraber, bu bina hakkında aynı yerde yapılmış Bizans binaları yahut güneydeki Bizans surunda kullanılmış bloklar sayesinde bir fikir edinilmiş, binanın, plâförmün oranlarını gözönünde bulundurmak suretile, takribî olarak (6,40 × 4,26 m.) eb'adında dikdörtgen bir plâna sahip olduğu hesaplanmıştır. Taş blokların gayet esaslı ve dakik bir surette röleve ve tetkik edilmesi sayesinde hâfirler bunları Fellows tarafından güney surundan çıkarılmış ve Londra'ya götürülmüş kabartmalı bloklarla birleştirmek (lev. 38 v. dd.) suretile hem binanın duvar konstrüksiyonu hakkında bir fikre sahip olmamızı sağlamış, hem de binanın etrafında muayyen bir yükseklikte bir friz bulunduğunu tesbit etmiş bulunmaktadırlar. Bu konstrüksiyon Lykia'da lâhitler ve mezar fasadları tarafından temsil olunan tahta yapıları taklit etmekte, kesme taş blokların üzerinde düz şeritler halinde hafifçe taşkın silmeler yatay hatılların yerini almakta, bunların üzerine muayyen mesafelerle birbirini takip eden ve takoz başlarını andıran kübler oturtulmuş bulunmaktadır (meselâ şek. 14). Yatay hatıllar köşelerdeki kalın dikmelere bağlanmak suretile binanın esas iskeletini meydana getirmektedir. En üstte uçları kanca şeklinde kıvrılmış mertekler ve bunların üzerinde yassı tavan levhaları oturmaktadır ki bu sonunculardan tam bir parça elde etmek mümkün olmuştur (şek. 15-17 ve lev. 42). Bu parça alt kısmında yanyana sıralanmış yuvarlak mertekler, üst kısmında ise kenarı sima şeklinde yukarıya doğru kıvrık yassı bir levhadan meydana gelmektedir. Ayrıca köşe korniş parçaları da bulunmuştur (lev. 43). Hâfirler binayı örtmek için 12 levhanın kâfi geleceğini hesaplamışlar, fakat bunlara destek olmak üzere binanın içinde üçer payeden ibaret iki sıra kabullenmek zorunda kalmışlardır (şek. 12). Binanın kısa taraflarında ise, Lykia lâhitleri ve mezar fasadlarında olduğu gibi, iç içe geçmiş çerçeveleri havi pencereler ve bir de kapı kabul etmek lâzımdır. İşte bu surete burada Lykia tahta mimarisini takliden taştan yapılmış bir anıt vücuda gelmektedir ki bu anıt yalnız mezar fasadlarını gözönünde bulundurmak suretile Avusturyalı arkeolog-mimar Niemann tarafından resmedilmiş olan tahta Lykia evinin ideal modelini (bk. Benndorf-Niemann, *Reisen in Lykien und Karien* I. s. 97 şek. 53 ve Perrot-Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité* V, 363 v. dd. şek. 249) bazı noktalarda değiştirmekte ve bu sahadaki bilgilerimize yenilerini katmaktadır.

Bu anıtın mahiyeti hakkında bir hüküm vermek, elde deliller bulunmadığından, güçtür. Fakat binanın mükemmel bir tarzda işlenmiş, kabartma ve silmelerle taçlandırılmış istinad duvarlarına sahip bir teras üzerinde yer alması, kendisinin de dış ve belki de iç kısımlarında frizlerle süslenmiş olması onun bir kült binası (belki bir heröon) olduğuna işaret edebilecek mahiyettedir. Bununla beraber iç frizde bir cenaze ziyafeti, dış frizde ise dünyevî bir kortejin tasvir edilmiş olması, burasının bir hükümdar mezarı olabileceği nazariyesini de, müellifler bunu kabule mütemayil görünmemekle beraber, tamamilere bertaraf etmek mümkün değildir.

Bu bölümün ikinci önemli binası Akropol'ün batı çıkıntısının ucunda yer alan (H) binasıdır (s. 63 v. dd.). Binanın yassı taşlardan yapılmış "soubassement" kısmı 5,17×, 34 m. eb'adında bir dikdörtgen teşkil etmekte (şek. 18) ve bu temel üzerindeki izlerden genişliği 2,33 m., uzunluğu ise 2,84 m.'yi bulan dikdörtgen bir yapı taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu binaya ait oldukları tesbit edilen çeşitli mimarî parçaların yine gayet itinalı ve dakik bir surette gözden geçirilmesi (şek. 19-21), bunların binanın içindeki yerlerinin tesbit edilmesi sayesinde (şek. 22-23) ve Lykia mezar fasadlarını da gözönünde bulundurmak suretile, binayı şu şekilde kâğıt üzerinde terkip etmek mümkün olmuştur: Cephelerde iki kademeli olarak kabul olunan bir kaide üzerinde uçları dışarıya taşkın ve hafifce yukarıya bükülmüş kalın bir travers yer alıyor ve bu travers kalın köşe dikmelerini taşıyordu. Bunların yukarıya doğru yine yatay traverslerle bağlanması sonunda fasad üç kata ayrılmış bulunuyor, altta bir sağır kapı, üst katlarda ise iç içe geçmiş çerçeveleri havi pencereler yer alıyordu. Hâfirlar Londra'da British Museum'da saklanan dört alınlık parçasını, ölçülerinin uyması dolayısıyla, bu bina ile birleştirmektedirler (lev. 47). Bu kabartmalı levhalarda bir orta pencerenin sağında ve solunda arma şeklinde birer sfenks bulunmaktadır. Şu halde bu binada, düz bir çatıya sahip (G) binasının aksine olarak, iki tarafa meyilli balık sırtı şeklinde bir çatı vardı (şek. 22-23). Binanın uzun taraflarına ait parçalar bulunamamış olmakla beraber, bu kısmı (G) binasının uzun taraf duvarlarını örnek alarak, şu şekilde tasavvur edebiliriz: Taş dizilerinin arasında, köşe dikmelerini birbirine bağlayan iki yatay hatıl bu tarafı da üç kata ayırıyor, fakat hatılların üzerinde, kat zeminlerini taşıdıkları farzolunan kirişlerin başları muayyen mesafelerle birbirini takip ediyordu. Civarında bulunmuş adak eşyasının gösterdiği gibi, kutsal bir karakter taşıdığı anlaşılan bu bina da, (G) binası gibi, aynı devreye tarihlenmektedir.

(G) ile (D) binalarının gerisinde yer alan ve (H) binası gibi aynı oryantasyona sahip bulunan (F) binası (s. 71 v. dd.), bazı kalıntılardan anlaşıldığı gibi, kademeli bir "soubassement"a sahip bulunuyordu. Hâfirlar bu binanın da (H) binasına benzediğini kabul etmekte ve ona yine British Museum'da saklanan bir alınlığı izafe etmektedirler ki (lev. 48,2) bu alınlığın üzerinde, kanatlarını açmış bir Siren taşıyan bir sütunun sağında ve solunda biri sakallı, diğeri sakalsız iki figür oturmaktadır.

Fasıl VIII'de (s. 77 v. dd.), kazıda bulunan keramikler ve yapıların ışığı altında, Xanthos Akropol'ünün, dolayısıyla Xanthos şehrinin etraflı bir tarihçesi verilmekte ve bu fasıl şu kısımlara ayrılmaktadır: 1 — Lykia'nın müstakil olduğu devir; 2 — Erken Pers devri; 3 — İkinci Pers devri (470-330); 4 — Hellenistik ve Roma devri. İlk fasıllarda Akropol'de kayalığa kadar inen sondajlarda M. ö. 8. yüzyılın sonlarından daha eski keramiklere rastlanmadığı bildirilmekte, keramiklerin 7. yüzyılda arttığı ve Akropol'ün bu devirde kesif bir surette iskân edildiği tebarüz ettirilmiştir. 7. yüzyıl Akropol'ünün, daha sonraki devirlerde olduğu gibi, bir surla çevrilmiş olması çok muhtemeldir. Akropol'ün güney tarafında bulunmuş olan kazematlar bu hususa işaret etseler gerektir. Bundan sonra Akropol'de kazılar sonunda meydana çıkarılmış olan binalar, bunlarla birlikte yahut bunların yöresinde bulunmuş olan keramikler kronolojik bir sıraya göre gözden geçirilmekte ve bunların tarih çerçevesi içine yerleştirilmesine çalışılmaktadır. Binaların incelenmesi ve

tarihlenmesinde iki önemli nokta üzerinde durmak gerekmektedir ki bunlardan birincisi Xanthos'un Pers generali Harpagos tarafından zaptı ve tahribi (M. ö. 546 ile 538 arası), ikincisi ise M. ö. 475-470 arasında Akropol'un büyük bir yangın sonunda harap oluşudur. Fakat bütün bu felâketlerden sonra şehrin pek çabuk kalkındığı ve siyah ve kırmızı figürlü Attika keramiklerinin gösterdiği gibi, Yunanistan ve bilhassa Attika ile sıkı ticaret münasebetlerinde bulunduğu anlaşılıyor. Bu devirlerdeki inşa faaliyetine yukarıda gözden geçirdiğimiz binalar ve anıtlar işaret etmektedir.

Fasıl IX'da (s. 85 v. dd.) Lykia Akropol'ü binalarının Anadolu sanatında aldığı yer üzerinde durulmakta, bu yerin tesbitinin, Didyma'dan Lykia'ya kadar uzanan güney Anadolu kıyılarında daha henüz hiçbir arkayık iskân yeri araştırılmamış olduğundan, güç bir mesele olduğu tebarüz ettirilmektedir. Bununla beraber, yukarıda müteaddid defalar işaret edildiği gibi, Büyük Hitit devleti zamanına kadar uzanan orta Anadolu ve en geniş anlamı ile Phrygia, kuzey Suriye ve geç Hitit devletleri ve Kıbrıs'la bazı bağlar kurmak mümkündür; fakat gerek taş duvar tekniğinde, gerek (A) dan başlamak suretile çeşitli harflerle gösterilen binaların tip ve inşa tekniğinde Lykialıların orijinalliyi devamlı olarak kendini göstermektedir. Aynı zamanda şu husus da meydana çıkmaktadır ki Lykia mimarisinde özel bir konstrüksiyona sahip çok katlı tahta yapılar önemli bir rol oynamakta, bunlar lâhitler ve kaya fasadlarında akislerini bulmaktadır. Ancak bazı önemli binalarda tahta yerine taşın kullanılması sayesindeki Lykia mimarisi anıtsal bir karakter taşımıştır.

Eserin sonuna katılmış olan zeyil'de (s. 93 v. dd.) kazı esnasında bulunmuş bazı eserler ve bu arada arkayık bir Kuros başı, bir katalog çerçevesi içinde gözden geçirilmektedir. Menkul eser buluntularının bu kadar az oluşu Akropol'un yüzyıllar boyunca uğradığı tahriplerden başka 19. yüzyılda Fellows tarafından ne kadar esaslı bir surette soyulduğunu açığa vurmaktadır.

Yukarıda muhteviyatı hakkında bir fikir vermeğe çalıştığımız bu eser bize metodlara göre gayet sistemli yapılmış bir tabaka kazısı hakkında açık bilgiler vermekte, aynı zamanda Metzger çapında bir arkeolog ile sahasında bir otorite olan arkeolog-mimar Coupel'n beraberce çalışmaları sayesinde mevcut malzemenin azamî faydalanılmış olduğunu açığa vurmaktadır. Nasıl ki bundan önce neşredilmiş olan Demargne'nin Lykia payeleri eseri, muayyen bir yerli mezar tipi hakkında esaslı bir bilgiye sahip olmamızı sağlamıştı, bu eserlerinde de müellifler Lykia sivil ve dinî mimarisine dair bize yeni ufuklar açmakta, bu mimarî ile ilgili birtakım problemler ortaya koymakta, bunlardan bazılarını, malzemenin noksanlığından dolayı, tam olarak çözememekle beraber, arkeologların dikkat nazarlarını bu ülkenin kültürü ve sanatı üzerine çekmektedirler. Bundan böyle Lykia'nın çeşitli yerlerinde yapılacak kazılar Xanthos hâfirlerinin şu yahut bu görüşlerini değiştirebilir. Fakat biz şuna kaniiz ki bu eser Lykia mimarisine dair yazılmış ana eserlerden biri olarak kalacak ve bundan böyle Lykia'ya dair yapılacak araştırmalarda daima el altında bulundurulacaktır. Başarılarından dolayı müellifleri tebrik etmeği borç bilirim.

Hamann - Mac Lean, Richard ve Hallensleben, Horst, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert* (= 11. yüzyıldan, 14. yüzyılın başlangıcına kadar Sırbistan ve Makedonya'da abidevi resim sanatı, [Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung der Philipps-Universität Marburg, Band 3 - 5], Giessen, Verlag Wilhelm Schmitz 1963, 39 sahife metin, metin dışı 354 resim, ayrıca 36 büyük plân ve şema ile açıklamaları, ciltli, fiatı, 60 DM.

Marburg Üniversitesi'nin Doğu Avrupa tarihi ve kültürü yayınları serisi içinde basılan bu kalın cilt, aslında aynı zamanda basılmakta olan iki metin cildini tamamlamak gayesiyle hazırlanmış olmakla beraber, kendi başına da bir bütün teşkil etmektedir. Burada tanıtacağımız kitap bu büyük *corpus*'ün yalnız resim ve levhalar kısmıdır. Elimizdeki cildin s. 15-38 'deki kısa metin kısmında, bu albumde duvar resimlerinin reproduksiyonları bulunan Sırp ve Makedonya kiliselerinin özet halinde tarihceleri ile resimlerine dair açıklamalar yer almaktadır. Kitap esas bakımdan iki büyük kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisinde Kuzey Makedonya'da XI. ve XII. yüzyıllara ait Bizans eserleri üzerinde durulmakta, Ohri gölü kıyısındaki Ohri kasabasında 1912'ye kadar Ayasofya camii adı ile islâmî ibadet yeri olarak kullanılan eski Bizans kilisesi (*Sveta Sofija*)nin duvar resimleri ile album başlamaktadır. Bunu gene bir Bizans eseri olan, Üsküp yakınındaki Nerezi'de Sveti Panteleimon kilisesi freskoları takip etmektedir. Bu bölümde Prespa gölü kıyısında Kurbinova'da Sveti Djordje kilisesi freskoları da yer almaktadır. Birinci kısmın ikinci bölümünde, Sırp krallığının kuruluşundan itibaren, XII. ve XIII. yüzyıllarda yapılan eserler incelenmektedir. Novi Pazar dolaylarında, Djurdjevi Stupovi, Sveti Spas kiliseleri ile pek meşhur Studenica kilisesi, Moraca, Milesevo, Pec kiliseleri ve nihayet Yugoslavya'nın sanat tarihi bakımından en önemli yapılarından biri olan Sopocani'de Sveti Trojica kilisesinin freskolarının resimleri verilmektedir. Milutin devrinin başlangıcına ait, Moravica kıyısındaki Arilje'de Sveti Ahilije ile Prilep'de Sveti Nikola kiliselerinin freskoları ile birinci kısım kapanmaktadır. İkinci kısım da iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisinde Kral Milutin devri resim ekolu (XIV. yüzyıl başları) örnekleri üzerinde durulmakta, ve bu grup içinde Ohri'de Sveti Kliment, Prizren'de Sveti Bogorodica Ljeviska, Zica'da Sveti Spas, Üsküp yakınında Cucer'de Sveti Nikita, gene Studenica'da Sveti Joakim i Ana, Kumanova yakınında Staro Nagoricino da Sveti Djordje, Priştine dolaylarında Kosova yakınında Gracanica'da Blagovestenja kiliselerinin duvar resimleri sıralanmaktadır. İkinci kısmın son bölümü ise, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Milutin ekolu devrimine ayrılmış bulunmaktadır. Bu bölümde ancak iki eser yer almakta bunlardan

biri Kratovo ile Zletovo arasında Lesnovo'daki Arkhandjela Mihaila i Gavrila kilisesi, diğeri ise Pec güneyinde Decani'deki Vaznesenja Gospdnja kilisesidir.

Burada adları geçen bütün bu hıristiyan ibadet yerlerinden en eskisi Ohri Ayasofyası olup, şimdiki binası Bizans piskoposu Leon (1037-1056) zamanında yapılmıştır. En son bina ise, Decani kilisesi olup Sırp kralı III. Stefan Deçanski tarafından ve oğlu Kral Duşan tarafından 1327-1335 yılları arasında yapılmıştır. Gerek Ohri Ayasofya'sı gerek Nerezi kilisesi gibi, Studenica, Milesevo, Sopocani, Ohri'de Sveti Kliment, Nagoricino, Gracanica, Leşnovo ve Decani kiliseleri Bizans sanatı ile meşgul olanların çok iyi bildikleri adlardır. İlkleri doğrudan doğruya Bizans eseri olan daha sonrakiler ise kuvvetli Bizans üslubu taşıyan bu duvar resimleri Ortaçağ sonlarına doğru Bizans resim sanatını araştıran her kimseyi yakından ilgilendirmektedir.

Bizans resim sanatının iyi bir şekilde tanınması ancak son yirmi-otuz yıl içinde mümkün olmuştur. Evvelce Bizans resim sanatının ancak ilk devrinin bazı örneklerini İtalya'da Ravenna'daki kiliselerde incelemek kabil oluyordu. Orta Bizans devri ise Venedik ve Sicilya'daki resimlerin sayesinde tesbite çalışılıyordu. Halbuki bunların ancak bir kısmı Bizans eseri olup, birçoğu Bizans tesiri altında meydana gelmiş İtalo-Bizanten üslubun örnekleri idi. 1931'den itibaren İstanbul Ayasofya'sının Th. Whittemore idaresinde mozaiklerinin temizlenip ortaya çıkarılması ile Orta Bizans devrinin resim sanatına yeni ışık tutulmağa başlanmış oldu. Bunu gene İstanbul'da diğer birtakım duvar resimlerinin bulunması takip etti. Son Bizans devri (1261-1453) Bizans resim sanatı İstanbul'da gerek mozaik, gerek fresko olarak birçok yerde temsil edilmişti. Eski Khora manastırı kilisesi olan Kariye camii mozaikleri tamamen temizlenip, tamir edildikten başka, XIV. yüzyılın başlarına ait, ek kilisedeki (*parekklesion*) hârikülade freskolar da gün ışığına çıkarıldığından sanat tarihi bakımından şaşırtıcı eserler ile karşılaşılmış oldu. Eskiden Bizans resim sanatı hakkında yetersiz eserlerin ve hakikî temsilci sayılamıyacak örneklerin yardımı ile bilinenlerin ne kadar eksik ve yanıltıcı oldukları daha iyi görüldü. İstanbul'da bu devire ait diğer bazı kiliselerde aynı derecede ilgi çekici mozaiklere de bu arada rastlandı. Nitekim evvelce ancak kubbesindeki kompozisyon tanınan eski Pammakaristos manastırı kilisesi (Fethiye camii)nin yanındaki ek binada değerli mozaikler bulunduktan başka¹, Vefa'da Kilise camii veya Molla Gürânî camii denilen eski kilisede de birtakım mozaikler ile karşılaşıldı². Mozaik kadar dayanıklı olmıyan ve çok daha çabuk harap olmağa müsait bulunan freskoların da İstanbul'da birçok binada örnekleri olduğu muhakkak idi. Nitekim, Sultanahmet yakınında Adliye Sarayı bitişiğinde bulunan Hagia Euphemia *martyrion*'unun duvar kalıntılarını süsleyen ve azize Euphemia'nın hayatını ve işkencesini tasvir eden freskoların tarihleri münakaşalı olmakla beraber, belki bu devire aittir³. Eski Lips manastırı kilisesi

¹ Bu hususta önrapor olarak bk. P. A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957-1959*, "Dumbarton Oaks Papers" XIV (1960) 215-219, res. 15-17.

² S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 53, lev. IX.

³ A. M. Schneider, *Grabung im Bereich des Euphemia-Martyrions zu Konstantinopel*, "Archaeologischer Anzeiger" (1943) süt. 255-290. Bu freskoların renkli reproduksiyonları

olan Fenari İsa camii'nin gene XIII. yüzyıl sonlarından kalan mozaikleri ne yazık ki hemen hemen hiçbir iz kalmamacasına harap olmuştur. Fakat gene bu devir Bizans resim sanatının İstanbul'daki diğer bazı temsilcileri, eski eserler hususundaki kayıtsızlığımız sonunda hemen hemen mahvolmuştur. Cerrahpaşa yakınında İsakapısı (veya Esekapısı) mescidi olan harap eski kilisenin freskoları açıkta her türlü hava şartlarına ve insan elinin tahribine bırakılarak yokolmuş⁴; Karagüm-rük'de Odalar veya Kemankeş Mustafa Paşa camii adı ile tanınan eski kilisenin 1935-36 da İsviçreli P. Schazmann tarafından bulunan dört tabaka halindeki freskoları⁵ ciddi bir şekilde yayınlanmadan, bu harabeyi istilâ eden gecekondular tarafından hemen hemen imha edilmiştir. Nihayet Heybeliada'da Panagia kilisesi, İstanbul'da Bizans medeniyetinin en son eseri olan ilgi çekici yapısı ve duvarlarını süsleyen fresko resimleri ile bugün görülmesi tamamen imkânsız bir durumdadır⁶. İstanbul'daki Bizans devrine ait eski binaların daha başkalarında muhakkak ki bu devir duvar resim sanatını aksettiren örnekler vardır⁷. Eğer bu saydıklarımızı ve daha bulunacakları koruyabilmek dirayetini ve bunları değerlendirmek gayretini gösterirsek, muhakkak ki yurdumuzun tarihî hazinelerine yeni kazançlar sağlamış olurduk. Tabiatıyla aynı şeyleri, gene bu devir Bizans resim sanatı örneklerine sahip bulunan ve şimdiki durumları tam mânası ile "acıklı" olan Trabzon fresko resimleri için de söylemek kabildir. Halbuki Son devir Bizans resim sanatının, bir kere, yepyeni bir anlayışa işaret eden üslûbu bakımından diğer taraftan kilise içinde, Orta Bizans devrinin sıkı nizamlı resim programından ayrılan yeni ve değişik bir tertibe göre yer alması bakımından özel bir önemi vardır. Bu devir Bizans resim sanatı, Bizans'ın başşehrinde *resmî*, veya klâsik üslûba göre bir ekole sahip olduğu gibi, bu resmî-klâsik ölçülerden az veya çok uzaklaşan mahallî üslûplara da sahiptir. İşte Makedonya ve Sırbistan duvar resimleri bazı örnekleri bakımından bu mahallî ekolün temsilcisi sayılırlar. R. H. ve H. H. in fotoğraf albumunun ilk kısmı (R. H. tarafından tertiplenmiştir), Orta Bizans devrine ait saf Bizans eseri sayılan birkaç

siyonları ile yayınlanması tasarlanan bir monografya, 1945'de Berlin'in işgali sırasında ortadan kaybolmuştur. Yeni Adliye sarayının tamamlanması bu önemli binayı daima tehdit altında tutmaktadır.

⁴ N. Brouhoff - M. Alpatoff, *Une nouvelle église de l'époque des Paléologues à Constantinople*, "Echos d' Orient" XXIV (1925); S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, 29 ve dev. lev. 47-50.

⁵ P. Schazmann, *Des fresques byzantines récemment découvertes par l'auteur dans des fouilles à Odalar Camii, İstanbul*, şu eserde, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (1935), Roma 1940, II, 372-386, lev. CXVIII-CXXV. Bu binadaki fresko resimlerden ufak bir parça İstanbul Arkeoloji müzesindedir. Yerinde kalanların ne halde olduklarını bugün artık öğrenmek mümkün olmamaktadır.

⁶ S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, 44-46.

⁷ İstanbul'da içinde fresko resimler olan, önemli bir eski Bizans eseri de Ayvansaray'da Toklu İbrahim Dede mescidi'dir. Maalesef bu tarihî eser bugün hemen hemen tamamen mahvolmuş bir haldedir. Hiç incelenmemiş fresko resimler Soğukçeşme'de belki eski Khalkoprataia kilisesine ait şimdi kağıt deposu olarak kullanılan bir yuvarlak binada da mevcuttur.

örneği tanıtmaktadır. Orta Bizans devrinin nisbeten az sayıdaki örneklerini, İç Anadolu'da Kapadokya bölgesinde ayrıca Bizans dışı çevrelerde, bu arada Kief ve Sırbistan'da bulmak kabil olmaktadır. Bunlardan Üsküp yakınındaki Nerezi'deki Sveti Panteleimon kilisesi freskoları Orta Bizans devri resim üslubunu fresko tekniğinde aksettiren en önemli seri olarak sanat tarihine geçmiştir. Şimdiye kadar kifa-yetsiz resimler ile tanınan bu freskoların ikinci bir önemli tarafı da Orta Bizans devrinde resim sanatına hâkim olan "resim programı"nın tipik bir örneğini ortaya koymasındır ⁸.

Son devir Bizans resim sanatı örnekleri, Bizans'ın merkezi olan İstanbul'da yukarıda belirttiğimiz durumda iken, hemen hemen aynı devire ait diğer birtakım duvar resimleri başka memleketlerde itina ile değerlendirilmekte ve bu, o memleket için bir kazanç kaynağı da olmaktadır. Bulgaristan'da XIII. yüzyıla ait kuvvetli Bizans tesiri altında yapılan Bojana kilisesi freskoları da bu arada gösterilebilir ⁹. İşte, bu yazımızın konusunu teşkil eden Sırbistan kiliselerindeki duvar resimleri de aynı zümreye girmektedir. Uzun Türk hâkimiyetinin koruduğu bu eserler ¹⁰, İkinci Dünya harbinden sonra sistemli surette temizlenip ayıklanmağa, tamir edilmeğe başlanmış, bir taraftan da bütün Avrupa'yı dolaşan seyyar sergilerdeki renkli reproduksiyonlar ile bunlara, Batının ilgisi çekilmiştir ¹¹. Bu ilgi günden güne artmış, Yugoslav kiliselerindeki duvar resimleri hakkında birbirini takip eden irili, ufaklı kitaplar basılmış, hattâ UNESCO renkli büyük albumlerinden birini, *Life* dergisi bir sayısını bu konuya tahsis etmiştir ¹². Aynı ilginin ilmî alandaki bir

⁸ Ph. Schweinfurth, *Byzantinische Monumentale Wandmalerei*, Mainz 1947, s. 13 ve dev. Nerezi freskoları hakkındadır.

⁹ A. Grabar, *Bojana*, Sofia 1924; Ph. Schweinfurth, *Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia*, Berlin 1943; G. Stoikov, *Bojana Church*, Sofia 1954 (22 renkli levha ile); I. Akrobova-Jandova, *L'église de Boiana, Un monument de l'art bulgare du treizième siècle*, Sofia 1960; renkli iki reproduksiyon için bk. "Illustrierte Zeitung" (Leipzig 1942) Noel sayısı, s. 64-65.

¹⁰ Türk devrinde hemen hemen her çevrede, duvar resimlerinin üzerleri kapatılmış fakat bunlar sistemli olarak tahrip edilmemiştir. Cami haline getirilmeyen kiliselerde ise böyle bir durum da yoktur. Ancak bunlardaki murçlama izlerinin, kiliselerin sonraki sahiplerinin, eski freskoları zevklerine uygun bulmadıklarından, üzerlerine yeni resimler yapmak için meydana getirildiği bir hakikattir. Maalesef bu murç izlerinin de günahı her nedense Türklere yüklenmektedir!

¹¹ Bu sergi münasebeti ile birtakım yayınlar da yapılmıştır. Meselâ bk. *Yugoslavia* (Hiver 1950); gene bir sergi münasebeti ile basılan, Zogarka Janc, *Ornaments in the Serbian and Macedonian frescoes from the XII to the middle of the XV century*, Beograd 1961'de freskoların tezyinatı incelenir.

¹² D. Talbot Rice - S. Radojic, *Jugoslavia, Medieval Frescoes*, Unesco World Art Series, 1954 (32 renkli levha); "Life International", 8 nisan 1963, Sonja Bulaty ve Angelo Lomeo tarafından çekilen renkli resimler ile. Unesco albumlerinin ufak ölçüde baskısı olarak yayınlanan Fontana Unesco Art Books serisi içinde, tamamen renkli resimlerle süslü olarak küçük bir kitap da basılmıştır. D. Talbot Rice, *Byzantine frescoes from Yugoslav Churches*, Milano 1963.

belirtisi olarak da şimdi *R. H.* ve *H. H.* müşterek imzaları ile yayınlanan bu koca resim cildi ortaya çıkmış bulunmaktadır.

İstanbul, Bulgaristan, Aynoroz ve Mora'da Mistra freskleri ile birlikte Sırbistan duvar resimleri Son devir Bizans resim sanatının çeşitli çevrelerdeki tezahürlerini aksettirmektedir. Bunlara çevre itibarıyla çok yakın olan Kesriye (= Kastoria) şapellerinin duvar resimlerini de eklemek kabildir¹³. Gene aynı devir resim sanatını aksettiren Trabzon ekolu eserlerinden Trabzon Ayasofya'sının çok iyi bir durum göstermekte olmasına karşılık, Trabzon'un diğer eserlerindeki freskoların mahvolmuş bir halde olduklarını söyleyebiliriz. Bütün bu eserlerin çeşitli mahallî resim ekollerinin, birbirlerinden farklı üslupların örnekleri olmalarına rağmen bir müşterek tarafları vardır ki o da, önceki devir Bizans resim sanatından karakter bakımından ayrılımlarıdır. Son devir Bizans resim sanatı, Avrupa resim sanatında bir süre sonra doğacak ve Rönesans'a ulaşacak olan yeni bir anlayışın izlerini, akislerini bu devirde ortaya koymaktadır. Bu yeni resim zevkini, mahallî üslup ile karışmış olarak işte Makedonya ve Sırbistan duvar resimlerinde de bulmak kabil olmaktadır. Muhakkak ki bunlarda, İstanbul ekolunun, saf ve sağlam temellere dayanan "hellenistik" prensipleri her yerde bâriz olarak görülmemektedir. Bu yeni prensipleri aksettiren zevk bu bölgelerde kendisini sanatkârlara duyururken, onları mahallî eğilimleri de ihmal etmemeğe mecbur etmişti. İşte zaten bu yüzdendir ki Ortaçağ sonlarında Bizans resim sanatı, klâsik bir havaya sahip esas Bizans (= İstanbul) ekolunun yanısıra, ondan az veya çok ayrılan Trabzon, Mistra veya Makedonya - Sırp ekolleri gibi resim ekollerine sahip olmuştur. *R. H.* ve *H. H.* nin güzel reproduksiyonlar ile dolu olan bu albumu işte bu Sırp - Makedonya ekolu eserlerini toplu olarak bizlere sunmaktadır. Bu albumdeki resimler Ortaçağ resim sanatı ve Bizans sanatı ile ilgilenenler için büyük bir değere sahip olduktan başka, bu duvar resimleri Bizans ve Osmanlı ile uğraşanları da faydalı olabilir. Ekserisi, Sırp kralları tarafından yapılan bu kiliselerin duvarlarındaki freskolar arasında, Sırp krallarının portrelerine de rastlanmaktadır. Studeniça'da Stefan Nemanja, keşiş Symeon kıyafetinde (res. 53), ve kral olarak (res. 73), Sopoçani de Prens Dragutin ve Milutin (res. 127), Stefan Uroş ve Prens Dragutin (res. 133, 134), Venedik doju Enrico Dandolo'nun torunu kraliçe Anna'nın cenaze merasimi (res. 135) ve kral Uroş, karısı Helena, ve diğer yakınları (res. 136, 137), Arilje'de kral Milutin, Dragutin ve karısı Katarina (res. 144), Prizren'de, Kral Milutin (res. 183), Studeniça'da, Kral Milutin ve kraliçe Simonida (res. 246), Staro Nagoricino'da gene kral Milutin (res. 274), Graçaniça'da kral Milutin ve kraliçe Simonida (res. 319, 320, ve 336)'nin portreleri ile karşılaşmaktadır.

Kral II. Uroş Milutin (1172-1321) in adına sık sık rastlanması, bu hükümdarın birçok kilise ve manastırın kuruluşu ile yakından ilgili olduğundandır. Nitekim bu kitapda başlıbaşına bir bölümü dolduran (metin s. 28-37, res. 160-344) Kral Milutin resim ekolu eserleri bu Sırp kralı tarafından kurulan yapılarda görülmektedir, Prizren, Zica, Çuçer, Studeniça, Staro Nagoricine (Kumanova yakınında), Graçanica (Kosova ovasında) daki yapılar Uroş Milutin tarafından yapılmış eserlerdir, Bu kralın, Mitroviça yakınındaki Banja manastırı için kyrillik yazı

¹³ St. Pelekanides, *Kastoria*, Atina 1953.

ile tertiplenmiş bir *Vakfiyesi*'nin halen İstanbul'da Topkapı sarayındaki Hıristiyan elyazmaları arasında bulunduğu burada dikkati çekmek isteriz¹⁴.

Bu kitabın eşsiz değerini sağlayan bir unsur da, fotoğraflar kısmını takip eden levhalardır. Sayıları 36'yı bulan bu levhalar, adları geçen kiliselerin planları, veya kesitleri veya iç görünüşlerini aksettiren basit şemalardır. Bu şemalarda, mevcut fresko resimlerin yerleri numaralı olarak işaretlenmiş ve her şemanın karşısına kolaylıkla bakılabilecek şekilde bir liste yerleştirilerek hangi sahnenin binanın neresinde bulunduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu şemaların ve izah listelerinin kullanılması o derece rahat ve kolaydır ki, yazarlar, hayli sıkıntılı olan resimlerin yerlerini belirtme işinden kolayca sıyrılabilmişlerdir. *R. H.* ve *H. H.*'ın bu kitabı böylece kitap tekniği bakımından da eski eserler ve sanat tarihi ile uğraşanlara yeni bir usulün tatbikini göstermesi bakımından fayda sağlamaktadır. Bu güzel baskılı, kullanışlı ve dağınık bir konuyu biraraya getiren toplu album, muhakkak ki gerek Bizans gerek Ortaçağ hattâ Avrupa resim sanatı ile uğraşanlara çok faydalı hizmette bulunacak bir *manuel* mahiyetindedir. Bu kitabın sayesinde kifayetsiz veya dağınık yayınlarda güçlükle bulunabilecek zengin bir fotoğraf arşivini her sanat tarihçisi eli altında tutabilecek ve Makedonya ekolündeki resim programını, şemaların yardımı ile kolaylıkla tesbit edebilecektir. *R. H.* ve *H. H.*'ın albumu faydası azımsanmıyacak bir müracaat kitabı mahiyetini herhalde çok uzun süre muhafaza edecektir. Bütün temennimiz bütün ciltlerinin de biran önce basılarak bu âbidevi *corpus* un tamam bir halde istifadeye sunulabilmesidir.

Kasım 1963

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

¹⁴ D. A. Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin-Leipzig 1933, 97, no. 70.

1963 YILININ İKİNCİ YARISINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABADAN, PROF. DR. YAVUZ : *Türk inkilâbı tarihi notları*. Ankara 1956 Son Havadis Matbaası. 75 S. 8° (A.II/6503)
- ABDURRAHMAN-I TALİ : *İstoriya Abulfeyz-Hana. Çev. ve Önsöz, A. A. Semenov*. Taşkent 1959 İ. A. N. Uz. SSR. 176 S. 8° (A.II/4798)
- Adalet İstatistiği* 1959-1960. Ankara 1962 Yeni Cezaevi Basımevi. 87 S. = Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. No: 422. 4° (B/4505)
- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Ateşten Gömlek. 7. bs.* İstanbul 1963 Ahmet Halit Yaşaroğlu. 173 S. 8° (A.II/6505)
- AHMET FAKİH : *Çarhname. Yay. ve işleyen: Mecdut Mansuroğlu*. İstanbul 1956 Pulhan Matbaası. 2+100 S. 4 Pl. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 684. 8° (A.II/6288)
- Ak Devrim*. Ankara 1960 Başbakanlık Devlet Basımevi. 296 S. 119 pl. 8° (A.II/6200)
- AKARSU, DR. BEDİA : *Wilhelm von Humboldt'da dil-kültür bağlantısı*. İstanbul 1955 İstanbul Matbaası. 105 S. 8° (A.II/6314)
- AKSOY, ÖMER ASIM : *Mütercim Asım (1755-1819)*. Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 60 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 2. 8° (A.II/6397)
- ALİ HAYDAR MİTHAT : *Mithat Paşa. (Hayat-ı Siyâsiyesi, Hidematı, Menfa hayatı)* İstanbul 1325 Hilâl Matbaası. 6 + 398 S. 3 pl. 8° (A.II/5681)
- ALİEV, F. M. : *XVIII. asrın ikinci yarısında Şimali Azerbaycan şehirleri*. Bakı 1960 Az. SSR. İlimler A. Neşr. 136 S. 8° (A.II/6660)
- ALİEV, İGRAR : *İstoriya Midii. 1. Cilt*. Bakı 1960 İAİ. Azerb. SSR. 360 S. 58 Pl. 3 Harita. 8° (B/4690)
- AND, METİN : *Bizans tiyatrosu*. Ankara 1962. 304 S. = Forum Yayınları: 6. 8° (A.II/6168)
- ANDREE, RICHARD : *Andrees allgemeiner Handatlas. Neşr. Dr. Ernest Ambrosius. 8. bs.* Leipzig 1922 Velhagen Klasing. 6 S. 224 Harita. 2° (C/412)
- Archaeological reports for 1961-62*. Athen 1961 Society for the Promotion of Hellenic Studies. 52 S. : M. S. F. HOOD : *Archaeology in Greece, 1961-62*. S. 3-31. P. DİKAIOS : *Archaeology in Cyprus, 1959-61*. R. V. NICHOLLS : *Recent addition at the Fitzwilliam Museum, Cambridge*. 4° (B/4452)
- L'Art Byzantin*. Paris 1959 Flammarion. 63 S. 46 pl. = La Grammaire des styles. 8° (A.II/6153)
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Anafartalar muharebatına ait tarihçe. Yayınlayan: Uluğ İğdemir*. Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. XXV + 88 S. 4 pl. 1 harita. = T. T. K. Yayınlarından, XVI. seri, sayı: 4. 8° (A.II/6272)

- Atatürk görüşler ve hatıralarla*. Beyazıt 1962 Büyük Kervan Matbaası. VIII + 108 S. = İ. Ü. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları: 1. 8° (A.II/6236).
- Atatürkün Maarife ait direktifleri*. İstanbul 1939 Maarif Matbaası VI + 42 S. = T. C. M. V. Ana Programı Hazırlıklar Seri: A, No. 1. 8° (A.II/6508).
- ATAY, FALİH RIFKI : *Eski Saat 1917 - 1933*. İstanbul 1933 Akşam Matb. 632 S. 8° (A.II/6509)
- ATİLLÂ, OSMAN : *Atatürk 30 Ağustos'u Anlatıyor*. Ankara 1960 Gürsoy Basımevi. 18 S. 8° (A.II/6465)
- AWDIJEW, W. I. : *Die Erforschung der Geschichte des Alten Orients in der Sowjetunion (1917-1957)*. Wiss. Zeitschr. d. Martin-Luther-Univ. Halle VII, 4 (1957/58)'den ayrı basım. S. 843-852 4 pl. 4° (B/4610)
- AYDIN, VEDAT : *Elektrik enerjisiindeki maliyet tesbiti ve işletmelerimizdeki tatbikat*. Ankara 1962. VI + 103 S. = Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. 4° (B/4613)
- AYGEN, TEMUÇİN : *Balya bölgesi jeolojisinin incelenmesi*. Ankara 1956 M. T. A. Enstitüsü Matbaası. IV + 95 S. 12 pl. 4 harita. = M. T.A. Enstitüsü Yayınlarından seri, D. No. 11. 4° (B/4499).
- BANOĞLU, NİYAZİ AHMED : *Atatürk. 3 cilt*. İstanbul 1954/55. 8° (A.II/6510)
- BARCKHAUSEN, JOACHİM : *L'Empire jaune de Genghis-Khan*. Paris 1942 Payot. 277 + VIII S. 8° (A.II/6218).
- BARDAKÇI, CEMAL : *Toprak dâvasından siyasi partilere*. İstanbul 1960 Işıl Basımevi. 112 S. = Babacan Yayınlarından No: 2. 8° (A.II/2537)
- BARKAN, ÖMER LÜTFİ : *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraat ekonominin hukuki ve mali esasları*. İstanbul 1943 Burhaneddin Matbaası. LXXII + 559 S. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No: 256. 8° (A.II/6283)
- BARNETT, R. D. - D. J. WISEMAN : *Fifty masterpieces of Ancient Near Eastern Art*. London 1960 British Museum. 96 S. 8° (A.II/6088)
- BARRET, DOUGLAS : *Islamic metalwork in the British Museum*. London 1949 British Museum. 24 S. 40 Pl. 4° (B/4593)
- BARTH, HANS : *Le droit du croissant*. Paris 1898 H. C. Wolf. 6 + 286 S. 8° (A.II/6436)
- BARTHELEMY-MADAULE, MADELEINE : *Bergson et Teilhard de Chardin*. Paris 1963 Editions du Seul. 685 S. 8° (A.II/6677)
- BARTOLD, V. V. : *Kniga Moego Deda Korkuta*. Moskva 1962 İAN. SSSR. 3000 S. 8° (A.II/6245)
- BELİK, PROF MAHMUT R. : *Türk Boğazlarının Hukuki Statüsü*. İstanbul 1962 Sermet Matbaası 64 S. 8° (A.II/6457)
- BERGENGRUEN, WERNER : *Rückblick auf einen Roman*. Wiesbaden 1961 Steiner Verlag. 34 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Klasse der Literatur, Jahrgang 1961. Nr. 2. 8° (A.II/6089)
- Bibliografia Polskich prac orientalistycznych 1945-1955*. Warszawa 1957 Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 90 S. = Polska Akademia Nauk Komitet Orientalistyczny. 8° (A.II/5962).
- BIRKET-SMİTH, KAJ : *Early collections from the pacific Eskimo*. Kobenhavn 1941 Gyldendalske Boghandel. S. 121-163. = Ethnographical Studies. 4° (B/4637)
- BİTTEL, KURT - RUDOLF NAUMANN : *Boğazköy-Hattusa*. Stuttgart 1952. 184 S. 64 pl. 14 kroki. = 63. WVDÖG. 4° (B/4616).

- BOYER, MARTHA : *Mongol jewellery*. Kobenhavn 1952 Bianco Lunos Bogtrykkeri. 223 + 1 S. 2 Pl. 1 harita. = Nationalmuseets Skrifter, Etnografisk Række, V. 4° (B/4638).
- BRANDENSTEIN, WILHELM : *Wilhelm Brandenstein (Biographie)*. Orbis 10,2 (1961)'den ayrı basım. S. 566-568. 8° (A.11/6238).
- BRINDESI, JEAN : *Musée des anciens costumes Turcs de Constantinople*. Paris Imp. de Lemercier. 24 yaprak. 2° (C/414).
- BROWNE, EDWARD G. : *The Persian revolution of 1905-1909*. Cambridge 1910 University Press. XXVI + 470 S. 34 pl. 2 harita. 8° (A.11/6222).
- BUHARI, MİR MUHAMMED AMİN-i : *Ubaydulla-Name*. Çev. : A. A. Semenov. Taşkent 1957 İAN. Uz. SSR. 326 S. 8° (A.11/6665).
- BURY, J. B. : *History of the Later Roman Empire*. 2 cilt. Newyork 1958 St. Martins Press. 8° (A.11/6132).
- Büyük Gazi'ye İstanbul Darülfünunundan Küçük Bir Armağan*. İstanbul 1927. 32 S. 2 pl. 8° (A.11/6490).
- CAFEROĞLU, A. : *Türk dili tarihi*. 1. İstanbul 1958 Edebiyat Fak. Basımevi. VIII + 184 S. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 778. 8° (A.11/6317).
- The Cambridge Economic History of Europe, Vol. III: Economic organization and policies in the Middle Ages*. Edited by: M. M. Postan-E. E. Rich-Edward Miller. Cambridge 1963 University Press. 13 + 696 S. 8° (A.11/6248).
- CÂNDEA, VIRGİL : *Livres anciens en Roumanie*. Bucarest 1962 Unesco. 23 S. 6 + 45 Pl. 8° (A.11/6384).
- CHALUS, PAUL : *l'Homme et la Religion. Recherches sur les sources psychologiques des croyances*. Paris 1963 Albin Michel. 510 S. 12 pl, 1 lev. 1 harita. = l'Evolution de l'Humanite, Série Complémentaire. 8° (A.1/2534, SC4).
- CTANOYEVIĆ, St. : *İstoriski Atlas za opštu i narodnu istoriju*. Beograd 1931 Glavna Prodaja Kod. 8 S. 14 Harita. 4° (B/4617)
- Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğ. Bakanlarının Millî Eğitimle ilgili söylev ve demeçleri*. 3 cilt birarada. Ankara 1946/47 M. Eğ. Basımevi. = Türk Devrim Tarihi Ens. Yay.: 6. 8° (A.11/5919)
- Cumhuriyet Senatosu Divanı seçimleri ile ilgili ihtilâf hakkında rapor*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. 22 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No.: 152-134, İdari İlimler Enstitüsü Yayın No: 14. 8° (A.11/6334).
- Cuneiform texts from Babylonian tablets in the British Museum*. London British Museum. 4° (B/4592).
- AL-CURCANİ, ABDALGAHİR : *Asrar al-balagha the mysteries of eloquence of Abdalgahir al-Jurjani*. Ed. by: Hellmut Ritter. İstanbul 1954 Government Press. 26 + 1 + 485 S. = İ. Ü. Yay. No. 601, Edebiyat Fak. Şarkiyat Enstitüsü Neşriyatı. 8° (A.11/6322).
- ÇAĞDAŞ, DOÇ. DR. KEMAL : *Pançatantra masalları*. Ankara 1962 Ankara Üniversitesi Basımevi. 84 S. = D. T. C. Fakültesi Yayınları No: 137, Doğu Dil ve Edebiyatları Araştırma Enstitüsü sayı: 1. 8° (A.11/6224).
- ÇAVLI EMİN ÂLİ : *Bayezit Hamamı Meselesi*, 1730 *Patrona İhtilâli*. İstanbul 1957 Türkiye Basımevi. 11 S. 8° (A.11/6450).

- ÇERMAN, OSMAN NURİ : *Mutlu bir vatan için düşünceler*. İstanbul 1962 Sıralar Matbaası. 56 S. 8° (A.11/6114).
- ÇEŞMİ-ZÂDE MUSTAFA REŞİD : *Çeşmî-zâde tarihi. Hazırlayan: Dr. Bekir Kütükoğlu*. İstanbul 1959 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XXIV + 125 S. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 754. 8° (A.11/6287)
- ÇİĞ, KEMAL : *Hattat Hafız Osman Efendi*. İstanbul 1949 İbrahim Horoz Basımevi. 18 S. 15 pl. 8° (A.11/3899)
- DANIELS, ROGER : *The politics of prejudice. The anti-Japanese movement in California and the struggle for Japanese exclusion*. California 1962 University of California Press. IX + 165 S. = Univ. of California Publications in History. Vol. LXXI. 8° (A.1/7727)
- DANIŞMEND, İSMAIL HAMİ : *Baltacının Prut Zaferi*. İstanbul 1955 İstanbul Yayınevi Matbaası. 153 S. 1 Pl. = Milliyetçiler Derneği Neşriyatı: 2. 8° (A.11/6442)
- DEWEY, MELVİL : *Dewey onlu tasnif ve relatif endeks*. İstanbul 1962 Milli Eğitim Basımevi. LIV + 543 S. = 15. bs. heyet tarafından tercümesidir. 8° (A.11/6186).
- DIEHL, CHARLES : *Byzantium: Greatness and decline*. New Jersey 1957 Rutgers University Press. XVIII + 366 S. 8° (A.11/6164).
- DİKAİOS, PORPHYRIOS : *Khrokitia, Final report on the excavation of a neolithic settlement in Cyprus on behalf of the Department of Antiquities 1936-1946*. London 1953 Oxford University Press. XXI + 447 S. 152 pl. 4° (B/4491).
- DİKAİOS, PORPHYRIOS - JAMES R. STEWART : *The stone age and the bronze age in Cyprus*. Lund 1962 Hakan Ohlssons Bogtrykeri. 401 S. CLVI Plâns. = The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV. Part I A. 4° (B/3203)
- Dil devriminin 30 yılı*. Ankara 1962 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 104 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Dil Konuları Dizisi: 2. 8° (A.11/6405)
- DJİKİYA, S. S. : *Turetskiy dokument XVIII veka ob Okros-Tsihe*. 1960. 36 S. 1 Pl. 1 Levha. 8° (A.11/6361)
- DMİTRİEV, N. K. : *Stroy Tyurkskih yazıkov*. Moskva 1962 IVL. 607 S. 8° (A.11/6544)
- DOMBAY, JANOS : *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengövörkony*. Budapest 1960 Akademiai Kiado. 235 S. 115 pl. 10 lev. = Archaeologia Hungarica, No. 37. 4° (B/4662)
- D'ORIENT, JOSE : *Arc-En-Balkanique*. Paris 1932 Victor Attinger 182 S. = Orient 10. 8° (A.11/4638)
- Eastern studies fifteenth Anniversary volume*. Tokyo 1962 The Toho Gakkai. 42 + 403 S. 8° (A.11/6115).
- EFENDİEV, O. A. : *Obrazovanie Azerbaydjanskogo Gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka*. Baku 1961 İAN. Azerb. SSR. 207 S. 8° (A.11/6670)
- EHLERS, DR. JÜRGEN : *Beiträge zur relativistischen Mechanik kontinuierlicher Medien*. Wiesbaden 1961 Franz Steiner. 475 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1961. Nr. 11. 8° (A.11/6092).
- EHRENBERG, VICTOR : *Der Staat der Griechen. Der Hellenische Staat. 2 C*. Leipzig. 1957/61. B. G. Teubner. 8° (A.11/6483)
- Emin Onat Birinci Ölüm Yıldönümünde O'nu Anarken*. İstanbul 1962 Doğan Kardeş

- Yayınları. A. Ş. Basımevi. 95 S. = İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi. 8° (A.11/6360)
- EMRULLAH : *Yeni Muhitü'l Maarif. 1. cilt.* İstanbul 1328 Hürriyet Matbaası. 752 S. 8° (A.11/6344)
- EREN, DR. MEŞKURE : *Evliya Çelebi seyahatnâmesi birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma.* İstanbul 1960 Nurgök Matbaası. VIII + 133 S. 8° (A.11/6226).
- ERSOY, DR. OSMAN : *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler.* Ankara 1959 Güven Basımevi. 10 + 78 S. = A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları: 129, Kütüphanecilik Enstitüsü Yayımı: 1. 8° (A.11/4309).
- ERTAYLAN, PROF. İ. H. : *Külliyyat-ı divan-ı Mevlana Hamidi.* İstanbul 1949 Milli Eğitim Basımevi. 92 + 531 S. 1 Pl. = İstanbul Fethinin Beşyüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Yapılan İ. Ü. Edebiyat Fak. Yayınlarından: Seri: 3 - Sayı: 2. 8° (A.11/6309)
- Etničeskie protsessi i sostav naseleniya v stranah Peredney Azii.* Moskva 1963 İVL. 172 S. = A. N. SSSR. Trudı İnstituta Etnografii im. N. N. Mikluho Maklaya, Yeni seri. Tom 83. 4° (B/3718)
- Etnographical Studies.* Kobenhavn 1941 Gyldendalske Boghandel. 250 S. = Nationalmuseets Skrifter Etnografisk Raekke, 1. 4° (B/4637)
- FEHEROGLU, GEZA : *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Macaristandaki Türk Sanatı 11. Estergon-Szenttamashegy'deki yazıtlar.* Belleten 104 (1962)'den ayrı bs. S. 701-710. 3 pl. 8° (A.11/6184).
- FEİLBERG, C. G. : *Contributions to the history of some oriental bazaar crafts.* Kobenhavn 1941 Gyldendalske Boghandel. S. 69-89. = Ethnographical Studies. 4° (B/4637)
- FEİLBERG, C. G. : *Les papis.* Kobenhavn 1952 Bianco Lunos Bogtrykkeri. XVII + 166 S. = Nationalmuseets Skrifter, Etnografisk Raekke, IV. 4° (B/4641)
- FEİLBERG, C. G. : *La tente noire.* Kobenhavn 1944 Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S. XIV + 254 S. VI harita. = Nationalmuseets Skrifter, Etnografisk Raekke, 11. 4° (B/4642)
- FIGULLA, H. H. - W. J. MARTİN : *Ur Excavations: Vol. 5,2. Letters and documents of the Old-Babylonian period.* London 1953 Percy Lund, Humphries. 3 + 80 S. CXLII Pl. = Publications of the Joint Expedition of the British Museum and of the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia. 4° (B/2009)
- el-fikrû'l-felsefî fi mi'et-i senetin.* Beyrut 1962. 446 S. 8° (A.11/6122)
- FOCK, NIELS : *Waiwai, Religion and society of an Amazonian tribe.* Fridolin Weis Bentzon, Robert. E. Hawkins. Copenhagen 1963 National Museum. 316 + 4 S. 1 pl. = Nationalmuseets Skrifter Etnografisk Raekke, VIII. 4° (B/4689)
- FRASHERİ, KRİSTO : *Rilindja kombetare shqiptare.* Tirane 1962 Naim Frasherı. 120 Yaprak. 4° (B/4650)
- VI. Internationaler Kongress für Namenforschung. 3 Cilt.* München 1961 C. H. Beckschen = *Studia Onomastica Monacensia* 11, 111, IV. 8° (A.11/6169)
- GALAHAD, SIR : *Byzance. Çeviren: Jacques Chiffelle-Astier.* Paris 1949 Payot. 325 S. 8° (A.11/6141).
- GARAİCOA, TEODORA ALVARADO : *Los principios internacionales de no intervencion y autodeterminacion.* La Haya 1962 Dijkman. 78 + 1 S. 8° (A.11/6269)

- GAZALİ, AHMET : *Ahmad Ghazzali's Aphorismen über die Liebe. Neşreden : Hellmut Ritter.* İstanbul 1942. XII + 105 S. = Bibliotheca Islamica 15. 8° (A.11/6258).
- GENET, LUCIEN : *Cinquante ans d'histoire 1900-1950. Preface par Eduard Herriot.* 3 C. Paris 1950/1951 Editions Tallandier. 4° (B/4627)
- GINI, CORRADO : *Demographie et sociologie.* Çev : Haydar İzzet Furgaç. İstanbul 1952 Hüsniyatı Basımevi. 54 S. = İ. Ü. Yayınlarından: No. 528. 8° (A.11/6313)
- GOESEKE, GUDRUN : *Die Miniaturen im Diwan von Mir Ali Sir Nawa in der Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft in Halle.* Wiss. Zeitschr. d. Martin-Luther-Univ. Halle 10,1 (1961)'den ayrı basım. S. 113-121 23 rs. (B/4609)
- GOETZ, HERMANN : *Epochen der indischen Kultur.* Leipzig 1929 Karl. W. Hiersemann. XII + 602 S. 8 hr. 4° (B/4557)
- GOLDMAN, HETTY : *Excavations at Gözlü Kule Tarsus.* vol. 3 Princeton 1963. Princeton University Press. 7 + 426 S. 181 pl. 7 plan. 4° (B/3222)
- GOTTSCHALK, LOUIS : *Generalization in the writing of history.* London 1963 The University of Chicago Press. XIII + 255 S. 8° (A.11/6487)
- GÖKBİLGİN, TAYYİB : *Les institutions sociales et culturelles de la colonisation et leur action spirituelle dans la Peninsule Balkanique : Les zaviyes (les couvents) et les muallimhane (les ecoles primaires).* XV. Congres International de Sociologie (1952)'den ayrı bs. S. 255-260. 8° (A.11/6383)
- GRABAR, ANDRE : *Byzantine painting.* Çev : Stuart Gilbert. Lousanne Skira Inc. 203 S. 106 resim. = The Great Centuries of Painting. 4° (B/4615)
- GRİGOR, AKNERLİ : *Mogol tarihi.* Çev. : Hrand D. Andreasyan. İstanbul 1954 Osman Yalçın Matbaası. X + 57 S. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 582. 8° (A.11/6292)
- GROUSSET, RENE : *Histoire de l'Extrême - Orient. 2 cilt.* Paris 1929 Paul Geuthner. XVIII + 770 S. 32 Pl. 7 harita. 8° (A.11/5522)
- GUERDEN, RENE : *Himmel und Hölle von Byzanz.* Paris 1956 Paul List Verlag. 267 S. 32 pl. 1 harita. 8° (A.11/6154).
- GÜNGÖR, SELÂHADDİN : *Atatürk'e kafa tutanlar. 2 cilt.* İstanbul 1955 Hâdise Matb. = En Sağlam Vesikalarla Yakın Tarihin en Meraklı Yaprakları. 8° (A.11/6492)
- HAMA : *Fouilles et recherches de la fondation Carlsberg 1931 - 1938.* 3 C. Copenhague. = Nationalmuseets Skrifter Storre Beretninger I, III, IV. 4° (B/4643)
- HANSEN, HENNY HARALD : *The Kurdish woman's life.* Kobenhavn 1961 Nationalmuseets. XII + 213 S. = Nationalmuseets Skrifter Etnografisk Raekke, VII. 4° (B/4639)
- HANSEN, HENNY HARALD : *Mongol costumes.* Kobenhavn 1950 Bianco Lunos Bogtrykkeri. XX + 199 S. = Nationalmuseets Skrifter, Etnografisk Raekke, 111. 4° (B/4640)
- HAYRULLAH DR. M. : *Gazi İnkılâbının Psikolocisi.* İstanbul 1933 Hüsniyatı Tabiat Matbaası. 29 S. 8° (A.11/6464)
- HAWİ, KHALİL S. : *Kahlil Gibran his background, character and works.* Beirut 1963 American University of Beirut. XII + 311 S. = Publication of the Faculty of Arts and Sciences Oriental Series No. 41. 8° (A.11/6484)

- HERMANSEN, VİCTOR : *C. J. Thomsen and the founding of the Ethnographical Museum.* Kobenhavn 1941 Gyldendalske Boghandel. S. 11-27. = Ethnographical Studies. 4° (B/4637)
- İNAN, AKDÜLKADİR : *Eski Türklerde teslim ve itaat sembolleri. Zeki Velidi Togan'a Armağan'dan ayrı basım.* İstanbul 1955 Maarif Basımevi. 4 S. 8° (A.11/5902).
- İNÖNÜ, İSMET : *4 cilt. Der. Sabahat Toktamış (Erdemir).* İstanbul 1956/62. 8° (A.11/ 6275)
- IORGA, N. : *Regina Maria cu prilejul incoronarii.* Bucureşti 1923 Cartea Romaneasca. 92 S. 6 pl. 4° (B/4629).
- İPŞİROĞLU, M. Ş. - S. EYUBOĞLU : *Saklı Kilise.* İstanbul 1958 Yenilik Basımevi. 36 S. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları: 784. 4° (B/4635)
- İzsledvaniya v čest na Marin S. Drinov.* Sofya 1960 İ. Bilgar. A. N. 650 S. 4° (B/4511)
- JACOBSEN, WERNER : *Some observations on the origin of Sino-siberian animal bronzes.* Kobenhavn 1941 Gyldendalske Boghandel. S. 91-98. = Ethnographical Studies. 4° (B/4637)
- JÄSCHKE, G. : *Mitteilungen aus der Endzeit des Osmanischen Reiches. Neue Prüfungsordnung für Türkische Geistliche.* Die Welt des İslams 11'den ayrı basım. S. 126-135. 8° (A.11/5690)
- JASTROW, MORRIS : *The Eastern question and its solution.* London 1920 J. B. Lippincott Company. 158 S. 1 harita. 8° (A.11/6439)
- JENKINS, HESTER DONALDSON : *Behind Turkish lattices. The story of a Turkish woman's life.* London 1911 Chatto Windus. 8 + 180 S. 15 pl. 8° (A.11/6454)
- KAHN, GUSTAVE : *Viell Orient neuf.* Paris 1928 Bibliotheque - Charpentier. 224 S. 8° (A.11/6440)
- KALEŞİ, HASAN-MEHMED MEHMEDOVSKİ : *Tri Vakufnami na Kaçanikli Mehmed-Paşa.* Skopje. 1958 İnst. Natsi. İst. 100 S. 8° (A.11/6369)
- KALPSUZ, DOÇ. DR. TURGUT : *Osmanlı Devleti Deniz Hukukununun Teşekkülü.* Lefkoşe 1962 Halkın Sesi Ltd. S. 12-14. = Kıbrıs'ın Tarih Boyunca Anadolu ile ilgisi. 8° (A.11/6239)
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : *Türk Tarih Kurumu Atatürk yıllık konferanslarını Açış Konuşması.* Belleten XXVII, 105 (1963)'den ayrı bs. S. 147-151. 8° (A.11/ 6234).
- KARAL, GÜLGÜN : *Teknik yardım programları ve Türkiye'de teknik yardım idaresi.* Ankara 1962 Balkanoğlu Matbaası. 10 + 288 S. 8° (A.11/6131).
- KARATAY, FEHMİ EDHEM : *Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi arapça yazmalar kataloğu.* İstanbul 1962 Küçük Aydın Matbaası. 5 + 620 S. = Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları No. 15. 8° (A.11/6473)
- Kıbrıs'ın Tarih Boyunca Anadolu ile ilgisi.* Lefkoşe 1962 Halkın Sesi Ltd. 27 S. = Kıbrıs Türk Maarif Yayını: 2. 8° (A.11/6239)
- KING, L. W : *Babylonian boundary-stones and memorial-tablets in the British Museum.* 2 Kısım. London 1912 British Museum. 4° (B/4596)
- KORKMAZ, DR. ZEYNEP : *Neuşehir ve yöresi ağzları.* Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. = A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları sayı: 142, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsü sayı: 1. 8° (A.11/6249)

- KORKMAZ, DR. ZEYNEP : *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. VIII + 98 S. = A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları No: 124, Türk Dili ve Edebiyatı serisi No: 19. 8° (A.11/6225).
- KOŞAY, DR. HÂMİT ZÜBEYR - AKİLE ÜLKÜCAN : *Anadolu yemekleri ve Türk mutfağı*. Ankara 1961 Millî Eğitim Basımevi. VIII + 150 S. 39 lev. 8° (A.11/6230).
- KÖPRÜLÜ, PROF. DR. MEHMET FUAD : *Influence du chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques musulmans*. İstanbul 1929 Zeillich Frenes. 19 S. = İ. Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü Muhtıraları. Nouvelle Serie: 1. 8° (A.11/6290)
- KRİTOVOULOS : *History of Mehmed, the Conqueror. Çeviren: Charles T. Riggs*. Princeton 1954 University Press. 9 + 222 S. 8° (A.11/6165).
- KRÜGER, DR. K. : *Kemalist Turkey and the Middle East*. London 1932 George Allen. 223 S. 8° (A.11/6466)
- KURAN, ERCÜMENT : *Cezayirin Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti (1827 - 1847)*. İstanbul 1957 Yenilik Basımevi. VIII + 67 S. 1 harita. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 731. 8° (A.11/6289)
- KUTAY, CEMAL : *Cumhuriyet devrinde suiistimaller, Divanı Âtiler meclis tahkikatı*. İstanbul 1956 Ercan Matbaası. 94 + 2 S. = Hükümetler içinde Ahlâk için Mücadele. 8° (A.11/6494)
- KUTAY, CEMAL : *Çerkes Ethem hâdisesi, kendi hatıralarıyla*. İstanbul 1955 Türkiye Ticaret Matb. 112 S. = Tarih Kütüphanesi Yayınları: 3. 8° (A.11/6493)
- KUTAY, CEMAL : *İsmet Paşa Çerkes Ethem çekişmesi. Bir ölü nefsinin müdafaa ediyor*. İstanbul 1956 Ercan Matbaası. 79 S. = Çerkes Ethem hadisesi: 2. 8° (A.11/6495)
- KUTAY, CEMAL : *Lozan'da İsmet Paşayı kim öldürecekti?* İstanbul 1956 Ercan Matbaası. 64 S. = Tarih Konuşuyor 7. 8° (A.11/6497)
- KUTAY, CEMAL : *Mütarekede Pontos suikası*. İstanbul 1956 Ercan Matb. 64 S. = Tarih Konuşuyor 8. 8° (A.11/6496)
- KUTAY, CEMAL : *Yüzellilikler Faciası*. İstanbul 1955 Nurgök Matb. 93 + 2 S. = Tarih Kütüphanesi Yayınları: 4. 8° (A.11/6498)
- LABAT, RENE : *Elam. c. 1600-1200 B. C.* Cambridge 1963 Cambridge University Press. 41 S. = The Cambridge Ancient History, Revised Edition Vol. 11, Chapter 29. 8° (A.11/6356)
- LANFREY, DE. P. : *Histoire de la Napoleon Ier. 2 cilt birarada*. Paris 1885-1888 G. Charpentier. 8° (A.11/5721).
- LAWRENCE, T. E. : *La révolte dans le desert. (1916-1918)*. Paris 1929 Payot. 463 S. 5 pl. 1 harita. 8° (A.11/6435)
- LEGRAIN, L. : *Ur Excavations: Vol. 3. Archaic seal-impressions*. Oxford 1936 University Press. 51 S. 58 Pl. = Publications of the Joint Expedition of the British Museum and of the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia. 4° (B/2009)
- LENORMANT, F. : *Turcs et Monténégrins*. Paris 1866 Librairie Académique. 87 + 423 S. 8° (A.11/6452)
- LEVTCHENKO, M. V. : *Byzance des origines a 1453 traduction de Pierre Mabilie*. Paris 1949. 298 + IV S. 8° (A.11/6133).
- LEWIS, BERNARD : *The use by Muslim historians of non-Muslim source*. S. 180-191. 8° (A.11/6260).

- LINDSAY, JACK : *Byzantium into Europe*. London 1952 The Bodley Head. 485 S. 8 pl. 8° (A.11/6159).
- LONGNON, JEAN : *L'Empire Latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris 1949 Payot. 363 S. 1 harita. 8° (A.11/6149).
- LOUKOMSKI, G. K. : *Les Russes*. Paris 1929 Les Editions Rieder. 80 S. 60 pl. = Bibliothèque Generale Illustrée: 11. 8° (A.11/5519).
- MC. CARUS - VLADİMİR MİNORSKİ - DOĞAN KILIÇ ŞİHHESENANLI : *Kürt'lerin menşei ve Kürt dili incelemeleri*. İstanbul 1963 Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A. Ş. Matbaası. 59 + 1 S. 8° (A.11/6408)
- MALMER, MATS P. : *Jungneolithische Studien*. Bonn 1962 Rudolf Habelt. XXXVI+959 S. = Acta archaeologica Lundensia series in 8. No. 2. 4° (B/4607)
- MANSEL, ORD. PROF. DR. ARİF MÜFİD : *Ege ve Yunan Tarihi. 2. bs*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. XXVI + 616 S. = T. T. K. Yayınlarından XIII. Seri - No. 8a. 8° (A.1/6900)
- MILEWSKI, TADEUSZ : *L'Indo-Hittite et l'Indo-Européen*. Cracovie 1936 Imprimerie l'Universite. 3 + 83 S. 8° (A.11/5961).
- The Military in the Middle East. (Problems in Society and Government)*. Edited by: Sydney N. Fisher. Colombus 1963 Ohio State University Press. 138 S. = The Graduate Institute for World Affairs, No: 1. 8° (A.11/6380)
- Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi. (Kongreye sunulan tebliğler)*. Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. XV + 417 S. 294 Pl. 3 Kroki. = A. Ü. İlahiyat Fak. Yay.: 38, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları: 7. 8° (A.11/6332)
- Milletlerarası politika öğretimi symposiumu*. Ankara 1962 Sevinç Matbaası. 134 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 138/120. Dış Münasebetler Enstitüsü Yayınları No. 15. 8° (A.11/6341)
- Mülki İdare taksimatı 1962*. Ankara 1962 Karadeniz Matbaası. 152 S. = İçişleri Bakanlığı Yayınları, seri: 1, sayı: 1. 8° (A.11/6184).
- MUNŞİ, MUHAMMED YUSUF : *Mukim-Hanskaya İstoriya. Çev. A. A. Semenov*. Taşkent 1956 İAN Uz SSR. 303 S. 8° (A.11/6666)
- MURRAY, A. S. - A. H. SMİTH - H. B. WALTERS : *Excavation in Cyprus*. London 1900 British Museum. 2 + 126 S. 1 Plân XIV Pl. 2° (C/409)
- MURRAY, A. S. : *Terracotta sarcophagi Greek and Etruscan in the British Museum*. London 1898 British Museum. 25 S. 11 Pl. 2° (C/410)
- MUSTAFA CELÂLOĞLU : *Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinde Türk Ordusunun savaşları ve devletin kurumu, iç ve dış siyasası. (Tabakatülmemalik ve Derecatül mesalik). Çeviren: Sadettin Tokdemir*. 1937 Askeri Matbaa. 6 + 257 S. 4° (B/4623).
- The National Union Catalog of Manuscript Collection 1959 - 1961*. Michigan 1962 J. W. Edwards. VIII + 1061 S. = The Library of Congress Catalogs. 4° (B/4649)
- NEMETH, J. : *Traces of the Language in Albania*. Acta Orient, Hung. XIII. 1-2 (1961) den ayrı bs. S. 9-29. 8° (A.11/6193)
- NEMETOVA, M. H. : *Şirvanın XIV-XVI asırlar tarihinin öğrenilmesine dair. (Epigrafik abideler esasında)* Bakı 1959 Azerbaycan SSR. İlimler Akademisi neş. 143 S. 8° (A.11/6667)

- NOLİ, FAN S. : *Historia e Skenderbeut*. Tirane 1962 Naim Fransheri. 137 S. 8° (A. 11/6121).
- O'nun için yazılanlar ve söylenenler 1 - Makaleler. İstanbul 1939 Başarı Basımevi. 5 + 468 + 10 S. 8° (A.11/6506)
- 30 Ağustos 1922 Dumlupınar Başkumandan Meydan Muharebesi ve İnkılaplarımız. Ankara 1933 İdeal Matbaa. 43 S. = Ankara haftası haftalık halk gazetesi, Halk kitapları No: 1. 4° (B/4580).
- ÖZERDİM, SAMİ N. : *Harf devrimi öyküsü*. 37 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Dil Konuları Dizisi: 5. 8° (A.11/6401)
- PAULY, AUGUST - GEORG, WISSOVA : *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Band 1-24, 1A - 9A, Suppl. 1-9*. Stuttgart 1894 Alfred Druckenmüller. (A. 11/6708)
- PERCHERON, DR. MAURICE : *Les Conquérants d'Asie*. Paris 1951 Payot. 253 + 11 S. 8° (A.11/6216).
- PEREK, FARUK Z. : *Eski çağda dilbilgisi araştırmaları. (Gramerin doğuşu)*. İstanbul 1961 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XI + 125 + 1 S. = İ. Ü. Yay.: 913, Edebiyat Fak. Klâsik Filoloji Bölümü Yay.: 10. 8° (A.11/6327)
- PHILIP, ANDRE : *Histoire des faits économiques et sociaux de 1800 à nos jours*. 2 cilt. Paris 1963 Aubier. 8° (A.11/6488)
- PIGAULT - LEBRUN : *Les Barons de Felsheim*. Paris 1843 Gustave Barba. 420 S. 8° (A.11/6441)
- PİNEN, RENE : *L'empire de la Méditerranée*. Paris 1912 Perrin et Cie. 478 S. 3 harita. 8° (A.11/6449)
- PIOTROVSKIY, B. B. : *Vanskoe Tsarstvo. (Urartu)*. Moskva 1959 İVL. 283 S. 28 Pl. 4° (B/4656)
- RAWLİNSON, MAJOR - GNRL. SİR H. C. : *A selection from the miscellaneous inscriptions of Assyria and Babylonia. Assisted by Theophilus G. Pinches*. London 1909 Harrison, 4 + 70 S. 2° (C/411)
- RAYMUND, ALEXANDER : *Alltürkische Keramik in Kleinasien und Konstantinopel. Mit einer Einführung und erläuternden Beschreibungen von Karl Wulzinger*. München 1922 Bruckmann. 28 S. 40 Pl. 2° (C/413)
- RESO, ESAD : *Sami Frasheri. (Pikepamlet filozofike, shoqerore dhe politike)* Tirane 1962 "Naim Frasheri". 71 S. 4 pl. 8° (A.11/6377)
- REYCHMAN, JAN : *Dni swietnosci i kleski Turcji*. Warszawa 1962 Ksiazka i Wiedza. 278 S. 4 harita. 8° (A.11/6382)
- RICHARDSON, ELMO R. : *The politics of conservation Crusades and controversies 1897-1913*. California 1962 University of California Press. IX + 1 + 207 S. = Univ. of California Publication in History. Vol. LXX. 8° (A.1/7727)
- ROUİLLON, LEON : *Pour la Turquie, Documents*. Paris 1921 Bernard Grasset. 124 + 2 S. 8° (A.11/6459)
- ROZALİEV, YU. N. : *Osobennosti razvitiya Kapitalizma v Turtsii (1923-1960 gg.)* Moskva 1962. İVL. 355 S. 8° (A.11/6546)
- RUFER, ALFRED : *Pestalozzi ve devrim. Çevirenler : İ. H. Tonguç - F. Gündüzalp - R. İnan*. İstanbul 1962 Ekin Basımevi. 198 + 1 S. = İmece Yayınları: 3. 8° (A.11/6175).

- Russko-Tuvinskiy Slovar, dlya uçaşçihşya. Hazırlayanlar : A. K. Kalzan - G. F. Babuşkin - A. Ç. Kuna.* Kızıl 1962 Tuvinskoe Knij. İzd. 340 S. 8° (A.11/6549)
- SADEDDİN, DR. ORHAN : *Felsefe tarihi usulü.* İstanbul 1930 Devlet Matbaası. 29 S. = İ. Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatından. 8° (A.11/6310)
- SADİ, KERİM : *Osmanlı İmparatorluğunun dağılma devri ve tarihi maddecilik.* İstanbul 1962 Doğan Kitabevi 54 S. = Bilim Serisi No: 1. 8° (A.11/6444)
- SAFA, PEYAMİ : *Türk İnkılâbına Bakışlar.* İstanbul 1938 Kanaat Kitabevi. 248 S. = Ankara Kütüphanesi Tarih Serisi: 1. 8° (A.11/6504)
- SAYILI, DR. AYDIN : *Hayatta en hakikî mürşit ilimdir.* Ankara 1948 Millî Eğitim Basımevi. 201 S. 8° (A.11/6394)
- SCHLUMBERGER, GUSTAVE : *Iles des Princes. 2. bs.* Paris 1925 A. de Boccard. 395 S. 8° (A.11/6146).
- SEDES, İ. HALİL : *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı. 5 C.* İstanbul 1936/1938 Askerî Matbaa. 4° (B/4000)
- SEGUR, M. LE COMPTE DE : *Histoire de la Grèce.* Londres W. Smith. 8° (A.11/6191).
- SEILACHER, DR. ADOLF : *Die Sphinstozoa, eine Gruppe fossiler Kalkschwämme.* Wiesbaden 1961 Franz Steiner. 70 S. 9 pl. 1 levha. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1961. Nr. 10. 8° (A.11/6092).
- SEVİM, DR. ALİ : *Artuk oğlu İlgazi.* Belleten XXVI, 104 (1962)'den ayrı bs. S. 649-691. 8° (A.11/6182).
- SEYİT : *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi.* Ankara T. B. M. M. Matb. 63 S. 8° (A.11/6499)
- EL-SHAYYAL, GAMAL ELDİN : *Mecmuatü'l-Vesâiki'l-Fâtîmiyye. 1. Corpus Documentorum Fatimicorum.* Kahire 1958 492 S. = Publications of the Egyptian Society of Historical Studies, Cairo, The Historical Documents of Islamics Egypt. 8° (A.11/5931)
- SHERRARD, PHILIP : *The Greek East and the Latin West.* London 1959 Oxford University Press. VIII + 202 S. 8° (A.11/6166).
- SİLBERSCHMİDT, MAX : *Venedik menbalarına nazaran Türk İmparatorluğunun zuhuru zamanında şark meselesi. Çev: Cemal Köprülü.* İstanbul 1930 Evkaf Matbaası. IX + 203 S. 8° (A.11/6318)
- Siyasal Bilgiler Fakültesi İskân ve Şehircilik Enstitüsü VI. Hafta konferansları. (Şehir ve bölge plânlaması için eğitim ve teşkilâtlanma).* Ankara 1962 Sevinç Matbaası. XII + 137 S. = İskân ve Şehircilik Derneği Yayınları No: 1. 8° (A.11/6130).
- SOHO, ZİYA ŞAKİR : *Atatürk, Büyük şefin hususî - askerî - siyaset hayatı.* İstanbul 1938 Ülkü Basımevi. 258 S. 10 Pl. 8° (A.11/6507)
- SOHO, ZİYA ŞAKİR : *Tanzimat devrinden sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi.* İstanbul 1957 Çeltüt Matb. 120 S. 8° (A.11/6445)
- SOLMAZ, MEHMET : *Karaylan.* Gaziantep 1963 Işık Matbaası. VIII + 60 S. = Gaziantep Kültür Derneği, Kitap ve Broşür Yayınları - Sayı: 35. 8° (A.11/6276)
- SOLOK, CEVDET KUDRET : *Ahmet Mithat.* Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 46 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 4. 8° (A.11/6398)

- SOLOK, CEVDET KUDRET : *Ziya Gökalp*. Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 76 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 5. 8° (A.11/6399)
- SORENSEN, HANS CHRISTIAN : *Ein Russisches Handschriftliches Gesprächbuch aus dem 17. Jahrhundert*. Kobenhavn 1962 Ejnar Munksgaard. 127 S. = Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk. 39, no. 8 (1962). 8° (A.11/6387)
- STOLL, HEINRICH ALEXANDER : *Winckelmann, seine Verleger und seine Drucker*. Berlin 1960 Akademie - Verlag. 121 S. 4 Pl. = Winckelmann - Gesellschaft Stendal. 8° (A.11/6485)
- STRZYGOWSKI, JOSEF : *Altai-Iran und Völkeranderung*. Leipzig 1917 J. C. Hinrichs'sche. XII + 319 S. 9 pl. 4° (B/4544).
- STUERMER, DR. HARRY : *Deux ans de guerre à Constantinople*. Paris 1917 Librairie Payot. 265 + 1 S. 8° (A.11/6451)
- SVOBODA, BEDRICH - CONCEV, DIMITER : *Neue Denkmäler antiker Toreutik*. Praha 1956 Nakladatelství Československé Akademie Ved. 172 S. 22 Pl. = Monumenta Archaeologica IV. 4° (B/4608)
- ŞÜKRULLAH : *Dokuz boy Türkler ve Osmanlı Sultanları tarihi. Neşreden : Atsız*. İstanbul 1939 Arkadaş Basımevi. 11 + 72 S. 8° (A.11/6240).
- TAESCHNER, FRANZ : *Das Hauptwerk der geographischen Literatur der Osmanen, Katib Celebi's Gihannuma*. Imago Mundi MCMXXXV'den ayrı basım. S. 44-47. 4° (B/4540)
- TANRIÖVER, HAMDULLAH SUPHİ : *Dağ yolu. 2 cilt bir arada*. 1929/31. = Türk Ocakları Neşriyatı (A.11/5980)
- TANRIÖVER, HAMDULLAH SUPHİ : *Günebakan*. Ankara 1929 Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası. 213 S. = Türk Ocakları İlim ve San'at Hey'eti Neş. Sayı: 1.8° (A.11/6502)
- TAYLOR, HENRY OSBORN : *The emergence of christian culture in the West*. Newyork 1958 Harper Brothers. XX + 379 S. 8° (A.11/6150).
- THORNE, J. O. : *Chambers's biographical dictionary*. London 1961 W. R. Chambers. VIII + 1432 S. 8° (A.11/6229).
- TOGAN, PROF. ZEKİ VELİDİ : *Horezm Kültürü Vesikaları, Kısım 1. Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab. Documents on the Khorezmian Culture, Part 1. Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-Adab*. İstanbul 1951 Sucuoğlu Mtb. 44 S. 532 Sayfanın Tıpkı bs. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 498. Umumî Türk Tarihi Enstitüsü Yayınlarından, Tarihî Mevad, Büyükkol serisi, No. 1 4° (B/4636)
- TOGAY, MUHARREM FEYZİ : *Turanî kavimler ve siyaset tarihlerinin esas hatları*. İstanbul 1938 Osmanbey Matbaası. 30 S. = Türkistan Türk Gençler Birliği Yay. No. 6 8° (A.11/6447)
- TONGAS, GERARD : *La Turquie, centre de gravité des Balkans et du Proche - Orient*. Paris 1939 Paul Geuthner. 276 S. = Documents Pour l'Etude des Pays Orientaux 111. 8° (A.11/6453)
- TOYNBEE, ARNOLD J. : *Guerre et civilisation. Özet : Albert V. Fowler. Çev. : Albert Colnat*. Paris 1953 Gallimard. 247 S. 8° (A.11/6676)

- TREVER, K. V. : *Nadpis o postroenii Armyanskoy kreposti Garni*. Leningrad 1949 İG. Ermitaj. 40 S. 3 Pl. 8° (A.11/6547)
- TRİKOPİS, GNL. : *General Trikopis'in Hatıratı*. İstanbul 1339 Dersaadet-Matbaa-ı Amire. 29 S. 2 pl. 8° (A.11/5682)
- TÜRK, SUAT TAHSİN : *Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Haliki Gazi Mustafa Kemal*. İstanbul 1933 Akşam Matbaası. XVI + 424 S. 2 pl. 8° (A.11/6500)
- TÜRKAY, ORHAN : *Türkiye'de nüfus artışı ve iktisadî gelişme*. Ankara 1962 Doğu Matbaası. XI + 40 S. 8° (A.11/6129).
- UMUR, HASAN. - ÂDİL PASIN : *Samsun'da Müdafayı Hukuk*. 1944 Tan Matbaası. 62 + 1 S. 14 pl. 8° (A.11/6501)
- URINBAEV, A. : *Abdurazzak Samarkandinin Hindistan Safarnamesi*. Taşkent 1960 Uzbk. SSR. Fenler Akademiyası. 230 S. 8° (A.11/6663)
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA : *Veraset ve cemiyet*. İstanbul 1957 Kutulmuş Matbaası. XVI + 218 S. 13 kroki. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 709. 8° (A.11/6308)
- ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR : *Kâşgarlı Mahmut*. Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 22 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 3. 8° (A.11/6396)
- VASİLİEV, A. A. : *Byzance et les Arabs. 3 Cilt*. Bruxelles 1935 Imprimerie de Maester Wetteren. 8° (A.11/5433)
- VETULANI, TADEUSZ : *Wzdluz Anatolii*. Warszawa 1937 Biblioteka Polska. 125 S. 11 pl. = Varşova Şark Enstitüsünün Şarkçılık Eskisleri. cilt 1. 8° (A.11/6458)
- VOLKMANN, HANS : *Die Massenversklavungen der Einwohner erobelter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit*. Wiesbaden 1961 Franz Steiner Verlag GMBH. 128 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1961 NR. 3. 8° (A.11/6090)
- WALTER, GERARD : *La Ruine de Byzance*. Paris 1958 Editions Albin Michel. 418 S. 8° (A.11/6137).
- WAUGH, SIR TELFORD : *Turkey yesterday, to day and to-morrow*. London 1930 Chapman Hall's. XII + 305 S. 21 Pl. 8° (A.11/6455)
- XHOLİ, ZİJA : *Naim Frasheri (jeta dhe idete)*. Tirane 1962 "Naim Frasheri". 77 S. 2 pl. 8° (A.11/6378)
- YOUNG, GEORGES : *Constantinople depuis les origines jusqu'a nos jours*. Paris 1948 Payot. 323 S. 8° (A.11/6145).
- Yuridiçeskie dokumenti i pisma. Haz. : V. A. Livşits*. Moskva 1962 İVL. 222 S. = Sogdiyskie Dokumenti s Gori Mug Vipusk II. 4° (B/4717)
- ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ : *Le traité arabe mukaddima d'Abou-l-Lait as-Samarkandi, En version Mamelouk-kıptchak*. Warszawa 1962 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 108 S. 8° (A.11/6266)
- ZANANIRI, GASTON : *Histoire de l'Eglise Byzantine*. Paris 1954. 316 S. 8° (A.11/6142).

DERGİLER *

- Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Jahrgang 1962 Nr. 1, 2.
- Acta Archaeologica (Kobenhavn) XXX; XXXI, 1-3; XXXII : XXXII — E. GJERSTAD, *Notes on the early Roman calendar*. S. 193-214.
- Acta Asiatica 4 (1963), 5 (1963).
- Acta Ethnographica (Budapest) XII, 3-4 (1963) : B. GUNDA, *Kaj Birket-Smith zum 70. Geburtstag*. S. 407-410.
- Acta Orientalia (Budapest) XVI, 3 (1963) : M. ISTVANOVITS, *Georgian data bearing on the history of the Petchenegs*. S. 319-324.
- The American Historical Review LXVIII, 3, 4 (1963).
- American Journal of Archaeology, LXVII, 3 (1963) : S. DOW, *Alphabetized inscriptions from Smyrna in Bowdoin and Leyden*. S. 257-268.
- American Journal of Philology LXXXIV, 2 (1963).
- Anatolian Studies XIII (1963) : *Summary of archaeological research in Turkey 1962*. S. 19-28. D. H. FRENCH, *Excavations at Can Hasan, second preliminary report*. S. 29-42. J. MELLAART, *Excavations at Çatal Hüyük, 1962, second preliminary report*. S. 43-104. M. GOUGH, *Excavations at Alahan Monastery, second preliminary report*. S. 105-116. R. M. HARRISON, *Churches and chapels of Central Lycia*. S. 117-152. R. D. BARNETT, *The Urartian cemetery at Igdyr*. S. 153-198. I. McNEILL, *The metre of the Hittite epic*. S. 237-242.
- Amt, No. 1-30 (1949/1962).
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi XX, 3-4 (1962) : F. SÜMER, *Türkiye kültür tarihine umumî bir bakış*. S. 213-244.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Fihristi cilt 1-17, cilt XVIII, 2 (1963) : XVIII, 2 — B. SAVCI, *Türk devletinde, tarihi akışı içinde insan hakları*. S. 83-100. S. L. MERAY, *Bazı Türk andlaşmalarına göre angarya hakkı yasaklanması*. S. 101-104.
- Annali XII (1962).
- Annuaire (Ecole Pratique des Hautes Etudes), 1962/63.
- The Annual of the British School at Athens 57 (1962) : J. BOARDMAN, *Archaic finds at Knossos*. S. 28-34. R. HOPE SIMPSON - J. F. LAZENBY, *Notes from the Dodecanese*. S. 154-175. W. H. C. FRENCH - D. E. JOHNSTON, *The Byzantine Basilica Church at Knossos*. S. 186-242.
- L'Anthropologie vol. 59 (1955) - 66 (1962).
- Antike Kunst 1 (1958) - VI, 2 (1963) : VI — S. HAYNES, *An etruscan Alabastron*. S. 3-5. E. SIMON, *Ein Anthesterien-Skyphos des Polygnotes*. S. 6-22. C. VERMEULE, *Augustan and Julio-Claudian court silver*. S. 33-40. T. DOHRN, *Etruskische Amphora in Basler Privatbesitz*. S. 62-66. E. L. B. TERRACE, *Two Achaemenian objects in the Boston Museum of Fine Arts*. S. 72-81.
- The Antiquaries Journal XLIII, 1 (1963).

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 99 (1962) : G. E. BEAN, *Report on a journey in Lycia* 1960. S. 4-9. F. K. DÖRNER, *Vorbericht über eine im Herbst 1961 ausgeführte Reise in Bithynien*. S. 30-35. F. EICHLER, *Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1961*. S. 37-53. H. F. SCHMID, *Kaiser Konstantins Gesetz. Entstehung und Bedeutung des ältesten slavischen Rechtsbuches, des "Gesetzes zum Richten der Leute"*. S. 67-69. F. SCHACHERMEYR, *Die minoischen Paläste von Altkreta und ihre Beziehungen zu den Kulturen des Orients*. S. 107-114.
- Arbok 1960-61.
- Archäologische Bibliographie 1961.
- Archäologischer Anzeiger 1 (1963) : J. MELLAART, *Excavations at Çatal Hüyük, 1962*. S. 19-32.
- Archiv Orientalni 31, 2 (1963).
- Arge 18-21 (1963).
- Arheoloski Vestnik, Acta Archaeologica XIII-XIV (1962-63).
- Arkeologia 3-4 (1959).
- Asia Major X, 1 (1963).
- Athena (1962).
- Athenaeum 41, 1-2 (1963).
- Aylık İstatistik Bülteni Ocak 1963.
- Azerbaycan XII, 1-3 (1963).
- Bayerische Vorgeschichtsblätter XXVII, 1 (1962).
- Biblica XLIV, 1 (1963) : M. DAHOOD, *Karatepe notes*. S. 70-73.
- Bibliografija Rasprava, članaka i knjizevnih radova u casopisima n. r. Hrvatske 1945-1952, Knjiga tiskanih u n. r. Hrvatskoj 1945-1950.
- Bibliography of Standard Reference Books for Japanese Studies vol. IV (1963).
- Bibliotheca Orientalis, XIX, 5/6; XX, 1-4; XX - A. A. KAMPMAN, *Turcken puechlein. Quellen-Material zur Geschichte der Türkischen Expansion in Europa im 16. Jahrhundert*. S. 134-136.
- The British Museum Quarterly, Vol. I No. 2-4; II-IV; V, 1, 3, 4; VI; VII, 1, 2, 4; VIII, 1, 3; IX, 1; X, 1, 3; XV - XXVI, 1, 2.
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 169, 170 (1963) : 170 - M. A. HANFMANN, *The fifth campaign at Sardis (1962)*. S. 1-64.
- Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques 1959/60
- Bulletin de Correspondance Hellénique LXXXVII, 1 (1963) : V. KARAGEORGHIS, *Chronique des fouilles a Chypre en 1962*. S. 325-387.
- Bulletin Critique du livre Français 204, 206-209, 211, 214, 215.
- Bulletin of the Institute of Historical Research XXXVI, 93 (1963).
- Bulletin of the Metropolitan Museum of Art XXI, 9, 10; XXII, 1 (1963).
- The Bulletin of the Needle and Bobbin Club 46, 1-2 (1962) : L. BELLINGER, *Textiles from Gordion*. S. 5-34.
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXVI, 2, 3 (1963) : P. M. HOLT, *The career of Küçük Muhammad (1676-94)*. S. 269-287. J. WANSBROUGH, *A Mamluk ambassador to Venice in 913/1507*. S. 503-530.
- Bulletin Signaletique 19, Sciences Humaines vol. XVI, 3 (1962).

- Byzantinische Zeitschrift LVI, 1 (1963) : K. GANTAR, *Der betrogene Justinian*. S. 4-5. P. J. NORDHAGEN, *The mosaics of the great palace of the byzantine emperors*. S. 53-68.
- Cahiers de Civilisation Médiévale V, 4 (1962); VI, 1 (1963) : A. SHILOAH, *Réflexions sur la danse artistique musulmane au moyen âge*. S. 463-474.
- Les Cahiers de Tunisie 36 (1961).
- Central Asiatic Journal VII, 4 (1962); VIII, 1 (1963) : VII- C. E. BOSWORTH, *Turco-Mongol practice amongst the early Ghaznavids*. S. 237-240. G. DOERFER, *Zur Bezeichnung der Westtürken*. S. 256-264. VIII- B. ÖGEL, *Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi) - Würde*. S. 27-42. K. JETTMAR, *Zum "Spieleppich" aus dem V. Pazyryk-Kurgan*. S. 47-53.
- Le Courrier 6 (1963) : G. MÉTRAUX, *Histoire de l' Humanité* S. 4-7. L. WOOLLEY, *Les Sumeriens a l' école*. S. 14-15. L. WOOLLEY, *Les astronomes de Chine et de Babylone*. S. 16-17.
- Dacia V (1961) : V. DUMITRESCU, *Ein neuer Beleg für die Anwesenheit der Hunnen in Muntenien : Das Bruchstück eines hunnischen Golddiadems von Dulceanca*. S. 537-542. D. NICOLAESCU-PLOPSOR, *Anthropologische Befunde über die Skelettreste aus dem Hunnengrab von Dulceanca*. S. 543-548. B. MITREA, *Beiträge zum Studium der hunnischen Kesselgriffe aus dem südlichen Muntenien*. S. 549-558.
- Dergâh 1-40 (1337-38).
- Dergi 31-34 (1963).
- Deutsche Nationalbibliographie 19-42 1. und 2. Vierteljahrsregister (1963).
- The Durham University Journal XXIV, 3 (1963).
- East and West XIV, 1-2 (1963).
- Eğitim 1, 3 (1963) : F. R. UNAT, *Atatürk'ün ilk öğretmeni Şemsî Efendi ve okulu*. S. 38-42
- The Encyclopaedia of Islam vol. II-Fas. 32, 33; 32— *Djughrâfiyâ-Dustûr*. 33 — *Dustûr-Erdel*.
- Encyclopédie de l' Islam, Tome II-Livr. 32, 33: 32- *Djughrâfiyâ-Dustûr*. 33- *Dustûr-Erdel*.
- Epigrafika Vostoka XV (1963).
- Erasmus XV, 5-8 (1963).
- L' Ethnographie 56 (1962) : T. P. VUKANOVIC, *Les Valaques, habitants autochtones des Pays Balkaniques*. S. 11-41. M. MOKRI, *Le mariage chez les Kurdes*. S. 42-68. CH. VIROLLEAUD, *L' astrologie Chaldéenne ou les origines de l'astrologie*. S. 129-132.
- Evkönyve (1958).
- Expedition V, 1 (1962) V, 3 (1963) : V,1— E. A. SPEISER, *Mesopotamian motifs in the early chapters of Genesis*. S. 18-19. V, 3— G. R. EDWARDS, *Gordion 1962*. S. 42-48.
- Finskt Museum LXVII (1960).
- The Florida Anthropologist XVI, 1 (1963); XVI, 2 (1963).
- Fornvännen 57 (1962).
- Germania 41 (1963).
- Hamizrah Hehadash XIII, 1-2 (1963).

- Hantes 1-4 (1962); 1-3 (1963): 1 (1963) — S. M. HAKOBIAN, *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire and the problem of imperialist Germany's responsibility*. S. 53-66. 2 (1963)—V. M. HAROUTYOUNIAN, *The culture of town-building in mediaeval Armenia*. S. 85-100. H. G. MELKONIAN, *The cultural relations of Armenians and Assyrians in the 4th and 5th centuries*. S. 127-139. V. P. ALEXEYEV, *The results of research in Paleanthropology in the Caucasus*. S. 139-150. 3 (1963)—S. V. BORNAZIAN, *From the history of political and economic relationship of the orders of the Crusaders and Cilician Armenia*. S. 175-184.
- Harp Tarihi Vesikalari Dergisi XI, 42; XII, 44, 43.
- Hesperia XXXII, 2 (1963).
- Historical Abstracts 1-8.
- The Historical Journal VI, 2 (1963).
- Historische Zeitschrift 196-3 (1963).
- Icom V (1963).
- İmece 33, 34.
- Inventaria Archaeologica Pologne Fas. X.
- İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası XXIII, 1-4 (1963) : S. EYİCE, *İlk Osmanlı devrinin dinî-içtimai bir müessesesi, zâviyeler ve zâviyeli camiler*. S. 1-80 L. GÜÇER, *XV-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda tuz inhisarı ve tuzlaların işletme nizamı*. S. 97-143. H. SAHİLLİOĞLU, *Bir mültezim zimen defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darphane mukataaları*. S. 145-218. M. AYMARD, *XVI. yüzyılın sonunda Akdeniz'de korsanlık ve Venedik*. S. 219-238. Ö. L. BARKAN, *Fatih cami ve imareti tesislerinin 1489-1490 yıllarına ait muhasebe bilançoları*. S. 297-341. Ö. L. BARKAN, *Ayasofya cami'i ve Eyüb türbesinin 1489-1491 yıllarına ait muhasebe bilançoları*. S. 342-379. Ö. L. BARKAN, *Saray mutbağının 894-895 (1489-1490) yılına ait muhasebe bilançosu*. S. 380-398.
- İstoriçeskie Zapiski. 73, 1963.
- Italian Books and Periodicals 1-4, 7-12 (1963).
- İzvestiya na Arheologičeskiya Institut XXV (1962).
- Jahrbuch, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1962.
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 77 (1962) : W. B. KAISER, *Ein Meister der Glyptik aus dem Umkreis Alexanders des Grossen*. S. 227-239.
- Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft 49 (1962).
- Journal of the American Oriental Society LXXXII, 3, 4 (1962).
- Journal Asiatique CCL, 2 (1962).
- Journal of Cuneiform Studies XVII, 1, 2 (1963) : A. GOETZE, *Sakkanakkus of the Ur III Empire*. S. 1-31 W. W. HALLO, *Beginning and end of the Sumerian King list in Nippur recension*. S. 52-57.
- Journal of the Economic and Social History of the Orient VI, 1, 2 (1963) : R. HARRIS, *The organization and administration of the cloister in Ancient Babylonia*. S. 121-157. B. CVETKOVA, *Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II*. S. 104-120.
- Journal of Near Eastern Studies XXII, 2, 3 (1963).
- Journal of the Pakistan Historical Society XI, 2 (1963).
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXV, 3-4 (1962)

- Kirjath Sepher XXXVIII, 3 (1963).
 Kitap Belleten 25, 29, 30 (1963): 29- S. N. GERÇEK, *Vilâyet ve Nezaret Salnameleri*. S. 7-9.
 Kratkie Soobşçeniya Instituta Narodov Azii 61, 1963.
 Laografia Deltion (1962).
 Libyca IX-X (1961-62).
 Livres et Revues d' Italie 1-4, 7-8 (1963).
 Man 110-217 (1963).
 Materialy Archeologiczne 3, 4 (1961/63).
 Mélanges de l' Université Saint Joseph XXXVIII (1962) offerts au Père René Mouterde pour son 80e anniversaire: GL. DOWNEY, *Constantine's churches at Antioch, Tyr and Jerusalem (Notes on architectural terms)*. S. 189-196. V. LAURENT, *La chronologie des gouverneurs d' Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084)*. S. 219-254. V. GRUMEL, *Notes de chronologie patriarcale. Un synchronisme des Patriarches (Constantinople, Alexandrie, Antioche, Jerusalem), dans un rouleau liturgique de l' Athos (XIVe s.)*. S. 255-268.
 Middle East Journal XVII, 1-4 (1963): K. KARPAT, *The people's houses in Turkey, establishment and growth*. S. 55-67. J. SZYLİOWICZ, *The political dynamics of rural Turkey*. S. 430-442.
 Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Gesellschaft 51, 52 (1963): 52- G. JÄSCHKE, *Wie wurde die Türkei eine Republik und Ankara ihre Hauptstadt?* S. 1-6.
 Mitteilungen, Institut für Auslands-Beziehungen XII, 1 (1962).
 Modern World 1962/63.
 Muslim World LIII, 3-4 (1963).
 Narodov Azii i Afriki 2-5 (1963): 3- D. E. YEREMEYEV, *Kemalism and Panturkism*. S. 58-70. 4- M. S. MEYER, *1730 revolt in Istanbul*. S. 77-89. 5- A. F. MILLER, *Formation of Kemal Atatürk's political views*. S. 65-85.
 Novaya i Novejšaya İstoriya 4 1963.
 Orientalia 32, 3 (1963) F. CORNELIUS, *Neue Aufschlüsse zur hethitischen Geographie*. S. 233-245.
 Orientalia Suecana III, 2-4 (1954), XI (1962): III- W. BJÖRKMAN, *Ein türkischer Schenkungsbrief vom Jahre 1587*. S. 144-154.
 Oriente Moderno XLIII, 3-5 (1963).
 Orta Doğu 18-21.
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XVII, 2 (1963).
 Pakistan Postası XI, 8 (1963).
 Palaeologia XI, 1 (1962) : D. HEREWARD, *Sites in the Thracien Khersonese*. S. 19-30.
 Papers of the British School at Rome XXXI (1963).
 Rassegna Storica del Risorgimento Anno L, fas. 2 (1963).
 Revue d' Assyriologie et d' Archeologie LVI, 1-4; LVII, 1, 2 : LVI—J. DANMANVILLE, *Iconographie d' Istar-Šaušga en Anatolie ancienne*. S. 9-30, 113-131, 175-190. G. OFFNER, *Jeux corporels en Sumer*. S. 31-39. E. CASSIN, *Tablettes inédites de Nuzi*. S. 57-80. E. ETTİSCH, *Die babylonische Keilschrift und die numidischen Grabinschriften*. S. 133-146. M. LAMBERT, *Les finances de Lagash sous la IIIe dynastie d' Ur*. S. 147-152. A. KENNEDY, *Nouveaux "Joins" dans la collection de Kuyunjik*. S. 153-156.

- P. GARELLI, *La religion de l'Assyrie ancienne, d'après un ouvrage récent*. S. 191-210.
 LVII- F. DALES, *Necklaces, bands and belts on Mesopotamian figurines*. S. 21-40.
 Revue des Etudes Islamiques (1961/2).
 Revue de la Faculté des Lettres de Tabriz V, 1-2; VI, 4; VII, 1-3.
 Revue Historique No. 465 (1963).
 Rivista degli Studi Orientali XXXVIII, 2, 3 (1963): J. M. KIENTZ - M. Lambert,
L'élevage du gros bétail à Lagash au temps de Lugaland et d' Urukagina. S. 198-218.
 A. M. Bisi, *In margine a una terracotta di Pazarlı*. S. 219-230.
 Romanistisches Jahrbuch XIII (1962).
 Ruperto-Carola XV, 33 (1963).
 Saeculum XIII, 4 (1962); XIV, 1, 2 (1963): XIV, 2—J. FRIEDRICH, *Der Werdegang
 der Schrift*. S. 123-140. K. NICALAI, *Feiertage und Werktage im römischen Leben,
 besonders in der Zeit der ausgehenden Republik und in der frühen Kaiserzeit*. S. 194-220.
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 207.
 Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1962, 1;
 1963, 1-4.
 Son Çağ 13 (1963) : R. W. STEPHENSON, *Piri Reis haritası, mânası ve kıymeti*. S. 22-24.
 Soviet Studies in History Vol. I No. 2, 4 (1963).
 Studia Islamica XVII, XVIII : XVIII- CH. D' ESZLARY, *Le Khattı Humayoun
 Turc de 1856 et les lois Hongroises de 1848*. S. 115-139.
 Studies in Bibliography and Booklore VI, 2 (1962/63).
 Suomen Museo LXIX (1962).
 Şerğşnashğ İnstitutunun Elmi Eserleri, No. 4 (1963).
 Tohogaku 25 (1963).
 The Toho Gakuho 33 (1963).
 Transactions of the International Conference of Orientalists in Japan VII (1962):
 W. FRANKE, *Some problems on Mongols in China after end of the Yüan Dynasty*. S. 73-76.
 Türk Ansiklopedisi fas. 88, 89 (Çen Çeng-Çinko).
 Türk Dili 141-149 : 143—F. KIRZIOĞLU, *Dede-Korkut oğuznâmeleri Alpları'nın adıyla
 anılan XVI. yüzyıl hristiyanları*. S. 752-755. 146- Atatürk özel sayısı.
 Türk İdare Dergisi 281-284 (1963): 282- C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürkçülük ve
 İdareci*. S. 21-31.
 Türk Kültürü 10, 11 (1963) : 10- Ş. YETKİN, *Anadoluda selçuklu şifahaneleri*. S. 23-31.
 S. EYİCE, *Flensburg'lu Melchior Lorichs*. S. 36-45. 11- N. GÖYÜNÇ, *Batılı tarihçi-
 lerin görüşleri ve biz*. S. 1-4. S. EYİCE, *Üsküp'de Türk devri eserleri*. S. 20-30. F.
 KIRZIOĞLU, *Irivan/Revan Türkleri*. S. 31-36. S. ÖGEL, *Osmanlı devrinde Türk külli-
 yesi*. S. 37-41. 9- DR. T., *Türk kültürüne hizmet etmiş Danimarkalılar*. S. 48-53.
 Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XI, 3-4 (1962) : A. ÖTÜKEN, *Eski bir defter.
 60 yıl önceki Türk Kütüphaneleri*. S. 156-180.
 Türk Sanatı Tarihi I (1963) : O. ASLANAPA, *Fatih devri abideleri*. S. 15-30. S. EYİ-
 CE, *İstanbul minareleri*. S. 31-132. F. AKOZAN, *Türk Han ve Kervansarayları*. S.
 133-167. B. ÜNSAL, *Topkapı arşivinde bulunan mimarî planlar üzerine*. S. 168-197.
 A. S. ÜLGEN, *İnegöl'ün kurşunlu abideleri*. S. 198-210. S. EMLER, *Topkapı Sarayı
 restorasyon çalışmaları*. S. 211-312. S. ELDEM, *Bursada Şahadet Camii konusunda
 bir araştırma*. S. 313-326. M. CEZAR, *Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat*

- yapan yangınlar ve tabii âfetler. S. 327-414 A. KURAN, *XX. yüzyılda batı mimari-
siyle Türk mimarisinin gelişmesi hususunda mukayeseli bir çalışma*. S. 415-434. N.
ORMANCI, *Edirne'nin fetih tarihine dair (600. Fetih yılı dolayısıyla)*. S. 435-438.
R. M. MERİÇ, *Edirne'nin tarihî ve mimarî eserleri hakkında*. S. 439-536. A. BOM-
BACI, *Gazne'deki kazılara giriş*. S. 537-560. E. ESİN, *Selçuk devrine ait resimli bir
Anadolu yazması*. S. 561-574. N. DİYARBAKIRLI, *Artuk Oğullarına ait olması muht-
emel bir mezar taşı*. S. 575-582. İ. H. OYGAR, *Les origines de la céramiques
Seldjoukide et Ottomane*. S. 583-606. M. M. TAYANÇ, *Düvar çinilerimizdeki yaprak
motifi*. S. 607-656. A. S. ÜLGEN, *Kudüs'te Harem-i Şerif dahilindeki Kubbetü-s-
Sahra*. S. 657-676. İ. ÜNAL, *Çin porselenleri üzerindeki Türk târsîarı*. S. 677-714.
B. ÇETİNTÜRK, *İstanbulda XVI. asır sonuna kadar Hassa halı sanatkârları*. S. 715-
731. R. M. MERİÇ, *Türk sanatı tarihi vesikaları*. S. 745-786. Türkiye Bibliyo-
grafyası 1-4 (1961); 3, 4 (1962).
- Türkiye Makaleler Bibliyografyası (1961) Yazar adları indeksi 2 (1962), 3 (1962).
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 255, 258, 261-263 : 255- H. ŞEH-
VAROĞLU, *İstanbulda kütüphaneler*. S. 11-12. 256- N. ORYAN, *Fatih'in doğumu*.
S. 9-10. S. REVNAKOĞLU, *Fatih civarındaki âbideler*. S. 11-12. E. M. ÖZBAY,
Eski sarnıçlar. S. 12-14. 262- O. SÜMER, *Hitit sanat eserleri sergisi tekrar Anı-
şahane'de*. S. 13-14. 261- F. DİRİMTEKİN, *Fatih Sultan Mehmed'in annesi*. S. 15-17.
- Ural-Altäische Jahrbücher XXXVI-1 (1963).
- Voprosı İstorii 4, 1963.
- Vestnik Akademii Nauk SSSR 5, 1963.
- Vizantiyskiy Vremennik. XXII, XXIII 1963.
- Voprosı İstorii 9 (1963).
- Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg
Jahrg. XI, No. 6-11.
- The Yale Review LII, 4 (1963) : D. A. RUSTOW, *Turkey's second try at democracy*.
S. 518-538.
- Yeni Yayınlar VIII, 1-9.
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 113, 1-2 (1963) : H. J.
KISSLING, *Schejch Sejjid Vilâjet (1451-1522) und sein angebliches Menâqibnâme*.
S. 62-68. G. DOERFER, *Zur Datierung der geheimen Geschichte der Mongolen*. S.
87-111.
- Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte II, 1-3 (1962)
Festschrift für Hans Reinhardt.
- Zion XXVIII, 1-2 (1963).

Propriétaire: LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
Directeur responsable: ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : "Le Monument de Vespasien" à Side (en turc; avec 37 illustrations).....	185
————— : Traduction allemande de l'article ci-dessus mentionné ..	198
TURAN, PROF. DR. OSMAN : Relations turco-chypriotes au Moyen-Age (en turc)	209
YURDAYDIN, HÜSEYİN : Deux ouvrages nouveaux, avec miniatures, de Maṭrākçī (en turc; avec 6 photocopies)	229
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : İzzet Mehmed Paşa de Darende (en turc, avec 1 illustration)	235
TANSEL, F. A. : Les oeuvres d'Ahmed Vefik Paşa (en turc)	249
ALKIM, PROF. DR. U. BAHADIR : XII ^e Congrès International d'Assyrio- logie (en turc)	285
UNAT, FAİK REŞİT : Le Professeur Dr. Gotthard Jäschke (en turc, avec 1 illustration)	301
Nécrologie :	
SÜMER, PROF. DR. FARUK : Le Prof. Necati Lugal (en turc, 1 illustration). .	305
Traductions :	
DAVISON, RODERIC H. (Traducteurs : EREN MİHİN et ERSOY OSMAN): Archives européennes comme sources de l'histoire ottomane moderne	311
Communications :	
KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : Sur un dolmen à galerie d'Arap- çay (Çaycı Köyü) en Anatolie du Nord-Est (en turc, avec 1 fig., 2 croquis)	327
Bibliographie :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. A. M. : <i>Fouilles de Xanthos. Tome II. L'Acro- pole Lycienne</i> , par : Metzger et P. Coupel (en turc)	329
EYİCE DOĞ. DR. SEMAVİ : Hamann-Mac Lean, Richard et Halleleben, Horst, <i>Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom II. bis zum frühen 14. Jahrhundert (=Pein- ture monumentale en Serbie et en Macédoine, du IIe au début du XIVe siècle</i>	335
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque, dans la première moitié de l'année 1963	341

Sur la couverture : Cavalier gravé sur ceinture en bronze (fin VIIIe siècle
av. J.-C.) trouvée dans une sépulture princière d'Altintepe
(fouilles exécutées par la Société d'Histoire Turque).

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XXVIII

No : 110

Avril 1964

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

1 9 6 4